T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

KOMÜNİST PARTİ DÖNEMİNDE BULGARİSTAN'DA SİVİL DİN EĞİTİMİ (1944-1989)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Asia Fahri FELETİ

BURSA – 2024

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

KOMÜNİST PARTİ DÖNEMİNDE BULGARİSTAN'DA SİVİL DİN EĞİTİMİ (1944-1989)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Asia Fahri FELETİ

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Ümmügül Betül KANBUROĞLU ERGÜN

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı'nda 702121027 numaralı **Asia Fahri Feleti** hazırladığı **"Komünist Parti Dönemi Bulgaristan'da Sivil Din Eğitimi (1944-1989)"** başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili savunma sınavı, ……/……/20…. günü …… - ……..…….. saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın …….. (başarılı / başarısız) olduğuna ……. (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

…./…./ 20….

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı/Konusu: **"Komünist Parti Döneminde Bulgaristan'da Sivil Din Eğitimi (1944-1989)"**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlardan oluşan toplam xv + 117 sayfalık kısmına ilişkin, 18/07/2024 tarihinde şahsım tarafından (Turnitin) adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alışmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **%7**'dir.
Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar dahil
3. 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışma Özgünlük Rapor Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarını inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

18/07/2024
Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Asia Fahri FELETİ
Öğrenci No:	702121027
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Programı:	Din Eğitimi Bilim Dalı
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ümmügül Betül KANBUROĞLU ERGÜN
18/07/2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **"Komünist Parti Döneminde Bulgaristan'da Sivil Din Eğitimi (1944-1989)"** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Asia Fahri FELETİ

Öğrenci No: 702121027

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Programı: Din Eğitimi Bilim Dalı

Tezin Türü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora

ÖZET

Yazar adı soyadı	Asia Fahri Feleti
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Bilim dalı	DİN EĞİTİMİ
Tezin niteliği	Yüksek Lisans
Tez danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ümmügül Betül KANBUROĞLU ERGÜN

KOMÜNİST PARTİ DÖNEMİ BULGARİSTAN'DA SİVİL DİN EĞİTİMİ (1944-1989)

Bu çalışma komünist yönetiminin baskıları ve tehditlerine rağmen dinî değerlerinden ve prensiplerinden vazgeçmeyip yeni nesillere İslam'ı anlatmaya çalışan Müslüman şahsiyetlerin sivil din eğitimi faaliyetlerini konu etmektedir. Çalışmanın amacı Bulgaristan'da dinin yasak olduğu dönemde bütün zorluklara rağmen Müslümanların dinî kimliklerine nasıl sahip çıktıklarını ve bir sivil eğitim hareketi olarak İslami eğitim geleneğini nasıl sürdürdüklerini o dönemde öne çıkan hocaların/âlimlerin hayatlarını inceleyerek tespit etmektir. Bu amaçla çalışmada bu dönemde sivil din eğitimi faaliyetlerinde etkin olan şahsiyetlerin hayat hikâyeleri özellikle eğitim faaliyetleri özelinde araştırılmış ve derlenmiştir. Komünist dönemde din eğitim faaliyetleri, gizli bir sosyal inisiyatif olarak sürdürüldüğünden bu dönemdeki din eğitim faaliyetlerini birincil kaynaklardan takip etmek güçtür. Aynı sebeple konuyla ilgili resmi kayıt da bulunmamaktadır. Bu durum literatürde bu alan ve döneme dair bilgi yetersizliğine sebep olmuştur. Literatürdeki söz konusu boşluk, bu çalışmanın temel motivasyonlarından biridir. Çalışma, Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların tarihinden önemli bir parçayı bilimsel yöntem ile koruma altına aldığı için önemlidir.

Araştırmada literatür taraması ve sözlü tarih yöntemi kullanılmıştır. İlgili literatür taranırken bazı isimlere sıklıkla işaret edildiği tespit edilmiştir. Öncelikle bu isimlerin yakınları ve öğrencileri ile yarı yapılandırılmış sorularla mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Sonrasında kartopu tekniği ile görüşülen bu kimselerin yönlendirdiği kişilerle görüşülmüş ve bu sayede ilgili dönemde İslam eğitimi faaliyetleri yürütmüş fakat literatürde adı geçmeyen yahut az bilinen âlimler hakkında da bilgi sahibi olunmuştur. Elde edilen bulgulardan hareketle 1944-1989 yılları arasında Bulgaristan'ın Güney bölgesinde sivil din eğitimin alanına dair faaliyetler incelenmiştir. Din eğitimi veren hocalar ve talebelerinin karşılaştığı zorluklar tespit edilmekle birlikte yaptıkları hizmetlerin kıymeti ve etkisi daha iyi anlaşılmıştır. Baskı ve engellemelere rağmen komünist dönemde din eğitimin sekteye uğramadığı ve kısmen de olsa İslam eğitim geleneğinin devam ettirildiğini ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra sivil din eğitiminin Müslüman kimliğini koruyarak asimilasyonu engelleyen bir unsura dönüşebileceği ortaya konmuş ve Güney Bulgaristan örneğinde delilleriyle desteklenmiştir.

Anahtar kelimeler:
Bulgaristan'da İslam eğitimi, Bulgaristan'da din eğitimi, İslami din eğitimi, Sivil din eğitimi, Rodop Bölgesi, Güney Bulgaristan

ABSTRACT

Name & surname	Asia Fahri Feleti
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Study of Religion and Philosophy
Subfield	Religious Education
Degree awarded	Master of Arts (MA)
Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Ümmügül Betül KANBUROĞLU ERGÜN

Civil Religious Education in Bulgaria during the Communist Regime (1944-1989)

This research discusses the Islamic education activities of Muslim figures who despite the pressures and threats of the communist regime did not give up their religious values and principles and tried to preach Islam to new generations. The aim of this study is to determine how Muslims, despite all the difficulties, preserved their religious identity and continued the tradition of Islamic education as a civil education movement during the period when religion was banned in Bulgaria. For this purpose, this research collects and compiles the life stories of prominent scholars who lived during the communist regime in Bulgaria. Although it is not possible to collect all their life stories, efforts have been made to record their educational activities. Since religious education activities were carried out as a secret social initiative during the communist period, it is difficult to research religious education activities in this period from primary sources. For the same reason, there is no official record on the subject. This situation has caused a lack of data in the literature and this gap is one of the main motivations of the research. This study aims to contribute to the field by preserving an important part of the history of the Muslims living in Bulgaria with scientific methods. Literature review and oral history method were used in the research. Interviews given by scholars who were influential in the relevant period while they were alive were collected, examined and compiled. While scanning the relevant literature, it was determined that some names were frequently mentioned. First of all interviews were conducted with the relatives and students of these names using semi-structured questions. Afterwards, names who were spotted by these interviewees were interviewed using the snowball technique, and in this way, information was obtained about scholars who carried out Islamic education activities in the relevant period but were not mentioned in the literature or were little known. Based on the findings obtained, it has been revealed what was done in the field of civil religious education in the Southern region of Bulgaria between 1944 and 1989. The difficulties faced by the religious figures and their students were identified, and the value and the impact of their work was better understood. It was revealed that despite the oppression and the obstacles, religious education was not disrupted during the communist period and that the tradition of Islamic education was partially continued. In addition, it was shown that by preserving Muslim identity the civil religious education could become an element that prevents assimilation, and this was supported in the case of Southern Bulgaria.

Keywords:
Islamic education in Bulgaria, Religious education in Bulgaria, Civil religious education, Rhodopes, Southern part of Bulgaria

ÖNSÖZ

Komünist Parti Döneminde Bulgaristan'da Sivil Din Eğitimi (1944-1989) adlı çalışmamıza tarih, din, eğitim, toplumsal hafıza ve kimlik gibi tüm toplumu etkileyen konulara temas etme niyeti ile başladık. Bu çalışmada not edilen her bir kayıt, Bulgaristan'da yaşayan Müslümanlar için acı bir yara ve iz bırakmıştır. Bulgaristan'daki Komünist Parti Dönemi ile ilgili birçok araştırma yapılmış, fakat o dönemin aydınları bağlamında sivil din eğitiminin rolü ve önemi göz ardı edilmiştir. Halbuki bu konu önemli ve derinleşmeye ihtiyaç duyulan bir konudur. Ancak her geçen gün bu alanla ilgili "canlı" kaynaklara ulaşma ihtimali azalmaktadır. Bu minvalde araştırmamız Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların ortak bilinci ve hafızasını diri tutmak için bir adım olarak literatüre katkı sağlayacaktır.

Komünist parti döneminde gizli olarak yürütülen sivil bir inisiyatif olarak yapılan çalışmaları takip edebilmek için araştırmamızı üç ana bölüm olarak planladık. Araştırmamızın giriş bölümünde, çalışmanın konusuna, yöntemine ve ilgili literatüre yoğunlaştık. Araştırmanın birinci bölümünde odaklandığımız dönemi okuyucuya daha iyi anlatabilmek için Bulgaristan'ın tarihsel arka planına değindik. Bu bölümde İslam'ın Bulgaristan topraklarına girişi ve yayılışı, 93 harbinden sonra Bulgaristan'da Müslümanların durumu ve komünist rejimin uyguladığı asimilasyon politikalarından bahsettik. Araştırmanın ikinci bölümünde Bulgaristan'ın komünist döneminde sivil din eğitimi faaliyetlerinde bulunan hocalara ve onların çalışmalarına yer verdik. Araştırmanın üçüncü ve son bölümünde ise elde ettiğimiz verileri değerlendirdik.

Güçlü bir ağaç için güçlü bir kök, güçlü ve bilinçli nesiller için tarihini iyi bilen ve anlayan nesiller gerekir. Amacımız geçmişte yaşamak veya farklı etnik ve dini gruplar arasında nefret duyguları yaymak değil; geçmişten ders çıkarmak, dönemin kahramanlarına vefa göstermek, onların davasını devam ettirerek sahip olduğumuz hakların kıymetini anlamaktır.

Bu çalışmayı yapacak imkanları, gücü ve bilgiyi bahşeden Rabbim'e sonsuz şükürler olsun. Lisans eğitimim süresince bursiyerleri olduğum Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)'na ve yüksek lisans eğitimimin ilk döneminde bursiyeri olduğum Diyanet İşleri Başkanlığı Uluslararası İlahiyat Programı yetkililerine teşekkür ederim. Bu süreçte bana rehberlik eden ve çalışmamın her aşamasında büyük emeği olan kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ümmügül Betül KANBUROĞLU ERGÜN'e teşekkürlerimi sunarım. Böyle bir çalışma yapmam konusunda tavsiyede bulunan Dr. Abdullah TRABZONLU'ya teşekkür ederim. Savunma jürimde bulunup katkı veren Doç. Dr. Turgay GÜNDÜZ ve Dr. Öğr. Üyesi Feim GASHİ hocalarıma teşekkürlerimi sunarım. Araştırma kapsamında yaptığım görüşmelerde bana vakit ayırarak çalışmama katkı sunan bütün katılımcılara teşekkürü borç bilirim. Her zaman olduğu gibi yüksek lisans eğitimimin devamı noktasında ve araştırma sürecinde desteklerini benden esirgemeyen kıymetli aileme sevgi ve şükranlarımı sunuyorum.

Başarı ve muvaffakiyet Allah Teâlâ'nın yardımıyladır.

Asia Fahri FELETİ
MADAN - 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **xiii**
RESİMLER LİSTESİ ..... **xiv**
KISALTMALAR ..... **xv**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ 1
2. ARAŞTIRMANIN SORULARI 2
3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 2
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 3
5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI 7
6. KONUYLA İLGİLİ LİTERATÜR 8
7. SİVİL DİN VE SİVİL DİN EĞİTİMİ 15

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN: BULGARİSTAN'DA İSLAM

1. İSLAM'IN BULGARİSTAN TOPRAKLARINA GİRİŞİ VE YAYILIŞI 18
2. 93 HARBİNDEN SONRA BULGARİSTAN'DA MÜSLÜMANLARIN DURUMU 21
   2.1. Prenslik Dönemi'nde (1878-1908) Müslümanların Durumu 22
   2.2. Çarlık Dönemi'nde (1908-1944) Müslümanların Durumu 24
   2.3. Komünist Dönemi'nde (1944-1989) Müslümanların Durumu 26
      2.3.1. Din Eğitimi Politikalarına Yönelik Yaptırımlar 28
         2.3.1.1. Türk Azınlık Okullarının Kapatılması 28
         2.3.1.2. Yoğun Ateizm Propagandası Yapılması 28
         2.3.1.3. Okullarda Marksist Müfredat Oluşturulması 28
         2.3.1.4. İslami Din Eğitiminin Yasaklanması ve İbadet Kısıtlaması Getirilmesi 29
      2.3.2. Dinî Hayata Yönelik Müdahaleler 29
         2.3.2.1. Kıyafet Reformu Adı Altında Feracenin Yasaklanması 29
         2.3.2.2. Doğum, Düğün ve Cenaze Merasimlerinin Değiştirilmesi 30
         2.3.2.3. Sünnetin Yasaklanması 31
         2.3.2.4. Vakıflara El Konulması ve Bazı Camilerin Yakılması 31

2.3.2.5. Müftülük Teşkilatındaki Görevli Sayılarının Azaltılması.....32
2.3.3. Etnik Ayrımcılık ve Baskı İçeren Uygulamalar.....32
2.3.3.1. Müslüman Unsurlar Arasında Ayrıştırma Politikası Güdülmesi.....32
2.3.3.2. Öldürme, Zulüm ve Korkutma Politikası Uygulanması.....33
2.3.3.3. Karışık Evlilikler Oluşturma Projesi.....34
2.3.3.4. İsimlerin Zorla Değiştirilmesi.....34
2.3.3.5. Türk Azınlığı Zorla Bulgarlaştırma (Soya Dönüş Süreci) ve Göçe Zorlama.....35
2.4. Demokrasi Dönemi'nde (1989-halen) Müslümanların Durumu.....38

İKİNCİ BÖLÜM

BULGARİSTAN'NIN KOMÜNİST DÖNEMİNDE SİVİL DİN EĞİTİMİ FAALİYETLERİNDE BULUNAN İLİM ADAMLARI

1. BELİÇELİ MEHMEDALİ EFENDİ (1885-1957).....40
1.1. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Hayatı.....41
1.2. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Eğitimi.....43
1.3. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Öğrencileri.....43
1.4. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Eserleri.....45
1.5. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler.....46
2. HALİM EFENDİ (1907-1995).....47
2.1. Halim Efendi'nin Hayatı.....47
2.2. Halim Efendi'nin Eğitimi.....48
2.3. Halim Efendi'nin Öğrencileri.....49
2.4. Halim Efendi'nin Eserleri.....49
2.5. Halim Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler.....49
3. MEHMED TABAK EFENDİ (1937-2010).....52
3.1. Mehmed Tabak Efendi'nin Hayatı.....52
3.2. Mehmed Tabak Efendi'nin Eğitimi.....53
3.3. Mehmed Tabak Efendi'nin Öğrencileri.....54
3.4. Mehmed Tabak Efendi'nin Eserleri.....56
3.4.1. İlmihal Kitabı.....56
3.4.2. Kur'an Meali.....56
3.4.3. Tefsir Özeti.....57
3.4.4. Kur'an Sözlüğü.....58
3.4.5. Dünya Tarihi Kitabı.....58
3.5. Mehmed Tabak Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler.....59
4. RİBNOVOLU MEHMED HAMİD EFENDİ (1925-2018).....62
4.1. Mehmed Hamid Efendi'nin Hayatı.....62
4.2. Mehmed Hamid Efendi'nin Eğitim Hayatı.....64
4.3. Mehmed Hamid Efendi'nin Öğrencileri.....65
4.4. Mehmed Hamid Efendi'nin Eserleri.....66
4.5. Mehmed Hamid Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler.....67
5. ABDULLAH EFENDİ (1916-2003).....70
5.1. Abdullah Efendi'nin Hayatı.....70

5.2. Abdullah Efendi'nin Eğitim Hayatı 71
5.3. Abdullah Efendi'nin Öğrencileri 73
5.4. Abdullah Efendi'nin Eserleri 74
5.5. Abdullah Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler 74
6. KÂMİL EFENDİ (1905-1992) 76
6.1. Kâmil Efendi'nin Hayatı 76
6.2. Kâmil Efendi'nin Eğitim Hayatı 77
6.3. Kâmil Efendi'nin Öğrencileri 78
6.4. Kâmil Efendi'nin Eserleri 79
6.5. Kâmil Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler 79
7. MOLLA RAİF EFENDİ (1901-1980) 81
7.1. Molla Raif Efendi'nin Hayatı 81
7.2. Molla Raif Efendi'nin Eğitim Hayatı 83
7.3. Molla Raif Efendi'nin Öğrencileri 84
7.4. Molla Raif Efendi'nin Eserleri 84
7.5. Molla Raif Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler 86
8. MOLLA SADIK EFENDİ (1931-2018) 87
8.1. Molla Sadık Efendi'nin Hayatı 87
8.2. Molla Sadık Efendi'nin Eğitim Hayatı 89
8.3. Molla Sadık Efendi'nin Öğrencileri 89
8.4. Molla Sadık Efendi'nin Eserleri 90
8.5. Molla Sadık Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler 90
9. RİFAT EFENDİ (1900-1989) 92
9.1. Rifat Efendi'nin Hayatı 93
9.2. Rifat Efendi'nin Eğitim Hayatı 94
9.3. Rifat Efendi'nin Öğrencileri 94
9.4. Rifat Efendi'nin Eserleri 94
9.5. Rifat Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler 94
10. HAFIZ MURAT HACİ (1936 -2018) 99
10.1. Hafız Murat Haci'nin Hayatı 100
10.2. Hafız Murat Haci'nin Eğitim Hayatı 101
10.3. Hafız Murat Haci'nin Öğrencileri 102
10.4. Hafız Murat Haci'nin Eserleri 102
10.5. Hafız Murat Haci'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler 102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİVİL DİN EĞİTİMİNİN BULGARİSTAN'DAKİ DİNİ YAŞAMA ETKİSİ

1. BASKI VE ENGELLEMELERE RAĞMEN KOMÜNİST DÖNEMDE DİN EĞİTİMİNİN KISMEN SÜRDÜRÜLMÜŞ OLMASI 104
2. SİVİL DİN EĞİTİMİNİN MÜSLÜMAN KİMLİĞİNİ KORUYARAK ASİMİLASYONU ENGELLEYEN BİR UNSURA DÖNÜŞMESİ 105
3. KOMÜNİST DÖNEMDE YAPILAN SİVİL DİN EĞİTİMİNDE İSLAM EĞİTİM GELENEĞİNİN SÜRDÜRÜLMESİ 107

4. KOMÜNİST DÖNEMDE ŞAHIS MERKEZLİ SİVİL DİN EĞİTİMİNİN HÂKİM OLMASI 108
5. KOMÜNİST DÖNEMDE GERÇEKLEŞTİRİLEN SİVİL DİN EĞİTİMİ DİLİNİN OSMANLICA VE ARAPÇA OLMASI 108
6. KOMÜNİST DÖNEMDE AKTİF OLAN ÂLİMLERİN TEKTİP OLMAMASI 108
7. GÜNEY RODOPLAR'DAKİ MÜSLÜMANLARIN FARKLI DİNİ AKIMLARDAN KORUNMALARI 109
8. KOMÜNİST DÖNEMDE DİN HOCALARI VE TALEBELERİNİN KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR 109

SONUÇ 114

KAYNAKÇA 118

EKLER 122

EK 1: Bulgaristan'ın Komünist Döneminde Sivil Din Eğitimi Tez Çalışması Görüşme Soruları 122
Ek 2: Etik Kurul İzni 124

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Görüşülen Kişilerle İlgili Bilgiler 7
Tablo 2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Başlamasından Hemen Önce Yapılan Nüfus Sayımı 23

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Berlin Antlaşmasından Sonra Balkanlar'ın Siyasi Haritası 22
Resim 2. Bulgaristan Haritası İçinde Rodop Bölgesi'nin Konumu..... 40
Resim 3. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin fotoğrafı 41
Resim 4. Halim Efendi ve Eşi..... 48
Resim 5. Mehmed Tabak Efendi 53
Resim 6. Mehmed Tabak Efendi Camide (en sağdaki) 55
Resim 7. Mehmed Hamid Efendi ve Eşi 63
Resim 8. Hamid Hoca Başmüftü Mustafa Haci'den Muhiyiddin Hocazade Efendi Ödülü'nü Kabul Ederken..... 64
Resim 9. Abdullah Efendi Filibe İmaret Camiinde vaaz ederken 71
Resim 10. Abdullah Efendi'nin Diploması 72
Resim 11. Abdullah Efendi'nin Gençliği 73
Resim 12. Kamil Efendi'nin fotoğrafı..... 77
Resim 13. Molla Raif Efendi ve erkek kardeşi (sağdan sola)..... 83
Resim 14. Molla Raif Efendi'nin Yeni Mevlidi Şerif Eserinin Orijinal Nüshasının İlk Sayfası 85
Resim 15. Molla Sadık Efendi..... 89
Resim 16. Molla Sadık Efendi..... 92
Resim 17. Rifat Efendi 93
Resim 18. Hafız Murat Haci..... 100

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
BKP.	: Bulgar Komünist Partisi
çev.	: çeviren
DS.	: Dırjavna Sigurnost / Devlet Güvenlik Komitesi (Bulgarcası: Държавна сигурност- DC)
İMİR	: Mejdunaroden Tsentar za İzsledvane na Maltsinstvata i Kulturnite Vzaimodeistvia
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ty.	: Tarih yok
yy.	: yıl yok
Yay.	: Yayınları, yayınevi

GİRİŞ

Bir toplumun gelişebilmesi için geçmişte takılıp kalmamalı, geçmişi bilmeli ve ondan ders çıkarması gerekmektedir. Karanlık dönem olarak bilinen Komünist rejimi Bulgaristan Müslümanları için bir travma olup Demokrasi döneminde sadece isim olarak zikredilmiştir. Bu nedenle yeni nesiller dedelerinin ve ebeveynlerinin neler yaşadıklarını habersiz durumdadır. Zor dönemlerde yaşayan sorunları konuşmaktan kaçınmak doğru bir çözüm değildir. Gündemi daha doğru anlamak ve takip etmek için maziden de haberdar olmalıyız. Yüzyıllardır bu topraklarda yaşayan Müslümanlar toplumsal hafızasını ve dini bilincini unutmamalıdır.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ

1877 -78 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Balkanlar'da yüzyıllardır yaşayan Türkler ve diğer Müslüman Azınlıklar, var olma mücadele sürecine girmiştir. Farklı baskılara maruz kalan Müslümanlar dinini ve kimliklerini korumaya çalışmışlardır. Bulgar siyasi tarihinde asimilasyon şekilleri Türk ve Müslüman azınlığa karşı çeşitli şekillerde zahir olmuştur.

Bu çalışma, Bulgaristan'da dinin yasak olduğu Komünist dönem boyunca Müslümanların dini kimliklerine nasıl sahip çıktıklarını ve sivil eğitim yoluyla İslami eğitim geleneğini nasıl sürdürdüklerini araştırmaktır. Bunun için bu dönemde yaşamış âlimlerin hayat hikâyelerini toplamak ve derlemek amaçlanmıştır. Hayat hikâyelerinin tamamını toplamak mümkün olmasa da özellikle onların eğitim faaliyetleri kayıt altına alınarak o dönemin Müslüman sivil din eğitiminin nasıl yürütüldüğü hakkında bilgi vermeye çalışılmıştır.

Bu çalışma dinin ve din eğitimin yasak olduğu dönemde yapılan sivil din eğitim faaliyetleri konu edinmiştir. Yaklaşık 45 yıl örgün din eğitimden tamamen mahrum kalan Müslümanlar, dinlerini öğrenebilmeleri ve/ya öğretebilmeleri için farklı yöntemler kullanmışlardır. Resmi olarak din eğitim gerçekleşmemiş olsa da insanların tamamının hiçbir din eğitimi almadığını düşünmek yanlış bir algıdır.

2. ARAŞTIRMANIN SORULARI

Bu araştırmanın ana konusu "Bulgaristan'da dinin yasak olduğu Komünist dönemde Müslümanların dini kimliklerine nasıl sahip çıktıklarını ve İslami eğitim geleneğini sivil din eğitimi yoluyla nasıl sürdürdükleridir". Bu çerçevede araştırmada şu sorulara cevap aranmaktadır:

1. Bulgaristan'ın Komünist döneminde Müslümanlar İslam eğitim geleneğini devam ettirmişler midir ve bunu nasıl yapmışlardır?
2. Komünist dönemde Bulgaristan'ın güney bölgesinde sivil din eğitimi faaliyetlerinin kapsamı nedir?
    a. Bu dönemde hangi şahsiyetler öne çıkmıştır ve nasıl bir vazife üstlenmişlerdir?
    b. Bu dönemde öne çıkan şahsiyetler İslami bilgileri nasıl ve nerede başkalarına aktarmaya çalışmışlardır?
3. Bu dönemde din hocaları ve talebeleri ne tür zorluklarla karşılaşmışlardır?
4. Komünist dönemde Müslümanların din eğitimi faaliyetlerine ara vermeyip sürdürmüş olmaları Komünist dönemden sonraki nesilleri nasıl etkilemiştir?
5. Bulgaristan'da Müslüman kimliğin muhafaza edilmesinde sivil din eğitiminin rolü nedir?

3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

1944-1989 yılların arasında Bulgaristan'da iktidarda olan Bulgar Komünist Partisi, Marksist ve ateist çizgiyi benimseyerek ülkedeki din özgürlüklerini kısıtlamıştır. Bütün dinleri yasaklamanın yanında dinin öğretilmesini de engellemiştir. Dolayısıyla bu dönemde gerçekleştirilen din eğitim faaliyetleri gizli olarak yapılmıştır ve resmi kayıt altına alınmamıştır. Bu nedenle literatürde bu alan ve döneme dair veri zayıflığı tespit edilmiştir. Sözdeki literatürün boşluğu doldurmak araştırmanın temel amaçlarından biridir. Bununla yanı sıra bu çalışma ile Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların tarihinden önemli bir kesiti bilimsel bir yaklaşımla muhafaza etmek ve böylece alana katkıda

bulunmak hedeflenmiştir. Bu çalışmanın diğer amacı, Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların toplumsal hafızasını korumak ve onu gelecek nesillere aktarmaktır.

Çalışmada komünist dönemin münevverlerinin din eğitimi faaliyetleri ve fedakârlıkları araştırılırken onların çalışmalarının genç nesillerin bilinçlendirilmesine bir kaynak olması da hedeflenmiştir.

Bu çalışmanın önemi, sözlü tarih yöntemini kullanarak Bulgaristanlı Müslümanların tarihinin mühim bir parçasını kayıt altına alarak onların tarihini muhafaza etmektir. Bunun yanı sıra çalışmanın Müslüman kimliğin korunmasında sivil din eğitimin rolünü inceliyor olması da önemini arttırmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada literatür taraması[1] ve sözlü tarih yöntemi[2] kullanılmıştır. Kaynak araştırması yapıldıktan sonra konu ile ilgili tüm dokümanlar toplanmıştır. İlgili literatür taranırken bazı isimlere sıklıkla işaret edildiği fark edilmiştir. Öncelikle bu kişilerin hayattayken yaptıkları röportajlar toplanmış, incelenmiş ve bir derleme oluşturulmuştur. Ardından bu hocaların akrabaları ve öğrencilerinden görüşme yapılabilecek kişiler belirlenmiş, ardından ilgili isimlere ulaşılarak yarı yapılandırılmış sorularla mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Sonrasında kartopu tekniği ile araştırmanın katkısında bulunabilecek başka kişilerle görüşülmüş ve bu şekilde Bulgaristan'ın Komünist döneminde İslami din eğitimi faaliyetleri yürütmüş fakat literatürde adı geçmeyen yahut az bilinen âlimler hakkında bilgi edinilmiştir.

---

1 Literatür taramasında yürütülmekte olan çalışmayla yakından ilişkili başka çalışmaların sonuçları araştırmacı ile paylaşılır. Tarama ile literatürdeki diyaloğu sürdürülür, eksiklikleri tamamlanır ve önceki çalışmalara uzanan daha geniş bir çalışma ile ilişki kurulur. Literatür taraması çalışmanın öneminin belirlenmesi için bir çerçeve sunar. Dolaysıyla bir çalışmada bilimsel literatürü yazmak için temel oluşturabilir. (Bkz. John W. Creswell, *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. ed. Selçuk Beşir Demir, (Ankara: Eğiten Kitap, 2017), 28.)

2 Sözlü tarih (oral history) toplumsal tarihten siyasi ve ekonomik tarihe uzanan geniş bir yelpazede, geçmişin belleklerde kalan bilgisini bugünden derleyen disiplinler arası bir yaklaşımdır. Bu yöntemle, belli bir olay veya döneme ilişkin kişisel tanıklık ve/veya yaşantıların kaydedilerek derlenmesi yoluyla toplumların tarihlerini dinamik bir şekilde – eleştirel bir gözle – yeniden kurmalarına katkıda bulunmaktadır. Yaşamla ilişkin anlatıların derlenmesi yazılı-belgeye dayalı tarihin saptayamayacağı bilgilere ulaşmasına yardımcı olur; bilimsel tutarlığa uygun olarak kişisel belleği, sıradan insanların anılarını tarih yazımında ön plana çıkarır. Sözlü tarih metoduyla belli bir tema etrafında, belli bir toplumdaki farklı toplumsal grupların tanıklıklarından hareketle belli bir dönem ile ilgili tarihsel bilgi üretebilir. Sözlü tarihi yönteminin esasında, kişilerle geçmişe ait konularla ilgili görüşme yapma tekniğine dayanır. (Daha fazla bilgi için bkz. Aysel Aziz, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., 2020), 111-118.

Komünist dönemde dinî yaşam yasaklandığı için bu dönemdeki din eğitim faaliyetlerini birincil kaynaklardan takip etmek güçtür. Ayrıca literatürde 1989 yılından sonra da komünist parti döneminde Bulgaristan'daki sivil din eğitim faaliyetlerinin incelenmediği görülmektedir. Konuyla ilgili çoğu bilgi, sözlü olarak insanlar arasında aktarılmaya devam etmiştir. Fakat o dönemde öne çıkan hocaların vefatıyla birlikte bu yazılmayan tarih yavaş yavaş unutulmaya ve kaybolmaya başlamıştır. Bu hocaların öğrencilerinden bazıları *Müslümanlar* dergisinde hocalarıyla ilgili önemli bilgiler aktarmışlardır; fakat bilgiler de kısmen yüzeysel ve sınırlıdır. Bu dergi dışındaki literatür de bu alan ve döneme dair bilgiler hususunda oldukça zayıftır. Dolayısıyla alandaki literatür taraması çalışmamızın sorularını yanıtlamaya yetmeyeceği için sözlü tarih yöntemine başvurulmuş ve halen hayatta olan "canlı tarih" diyebileceğimiz şahsiyetler, onların çocukları ve öğrencileriyle mülakatlar yapılmıştır. Ulaşılan bulgulardan hareketle eksik kalan bazı noktalar tamamlanmıştır.

Araştırmacının bu çalışmanın odağı olan Güney Bulgaristan bölgesinde yaşıyor olması, çalışmada hayatları araştırılan bazı hocaların akrabaları ve öğrencileri ile görüşmeyi kolaylaştırmıştır. Çalışma kapsamında yapılan görüşmeler Haziran 2023-Haziran 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bazı mülakatlarda ulaşılan bilgiler literatürdeki bilgilerle örtüşmüş ve mevcut bilgilerin doğruluğunu ve güvenirliğini desteklemiştir. Bu görüşmeler araştırmacının alandaki bazı kaynaklardan haberdar olmasını da sağlamıştır. Araştırma kapsamında sözlü tarih yönteminden istifade edilerek görüşme gerçekleştirilen katılımcıların isimleri aşağıdaki gibidir:

- Dr. Mustafa Haci - Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftüsü
- Amir Feleti – Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Eğitim Dairesi Başkanı
- Cemal Hatip - Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Yayınlar Dairesi Başkanı
- Dr. Sefer Hasanov – Sofya Yüksek İslam Enstitüsünde Eğitim Görevlisi
- Sabiha Molamehmed - Molla Sadık Efendi ve Molla Raif Efendi'nin yakını

- Mehmed Molamehmed - Molla Sadık Efendi ve Molla Raif Efendi'nin yakını
- Alper Ahmedov Rusçuk - İmam Hatip Okul Öğretmeni ve Araştırmacı[3]
- Dr. Kemal Raşid - Tarihçi
- Hayriye Muteva - Rifat Efendi'nin yakını
- Vediha Muteva - Rifat Efendi'nin yakını
- Şefket Haci - Hafız Murat Haci Kur'an Kursun Müdürü
- Bayram Uşev - Darıdere Müftüsü

Görüşme yapılan kişiler Hocaların akrabaları ve öğrencilerinden seçilmiştir. Bazen bu kişiler bir hocanın hem akrabası hem de öğrencisi olmuştur. Görüşmecilere mülakat öncesinde araştırma ile ilgili bilgi verilmiş ve bu bilgilerin kullanım amacı açıklanmıştır. *Ek 1*'de mülakatlarda kullandığımız sorular belirtilmiştir. Görüşülen herkese standart bir şekilde aynı sorular sorulmuş, fakat açık uçlu sorularla kendilerini özgürce ifade edebilmelerine olanak tanınmıştır. Sorular her görüşmede aynı sırayla sorulmamıştır.

Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftüsü Dr. Mustafa Haci ile görüşme yapılmıştır. İlk görüşmenin sonucunda araştırma kapsamımıza giren ve literatürde neredeyse hiç geçmeyen Halim Efendi'ye ulaşılmıştır. 14 Nisan 2024 tarihinde Halim Efendi'nin son talebelerinden biri olan Dr. Mustafa Haci ile yarı yapılandırılmış sorularla mülakat gerçekleştirilmiş ve önemli bilgiler edinilmiştir. Görüşme yapılan kişiler içinde yalnızca bir kişi ses kaydı alınmasına izin vermiştir. Altı kişi yazılı olarak cevap vermeyi tercih etmiştir. Diğer beş kişi sözlü olarak kendini ifade etmiştir. Görüşmeler 30-60 dakika arasında sürmüştür.

Sabiha Molamehmed araştırmamızda geçen Molla Sadık Efendi'nin yeğeni ve öğrencisi olmaktadır. Aynı zamanda araştırmamızda geçen Madan Vaizi Molla Raif Efendi'nin torunudur. 17 Şubat 2024 tarihinde yaptığımız yüz yüze mülakat sonucunda Molla Sadık Efendi'nin eğitim metotları hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu bağlamda literatür taramasında fark ettiğimiz bilgi eksikliği sözlü tarihi yöntemini kullanarak giderilmiştir.

[3] Yüksek lisans tez çalışması için Mehmed Tabak Efendi'nin hayatını ve çalışmalarını araştırmıştır. Onunla ilgili yayınlanmadığı makalesi vardır. Bu çalışmanın sürecinde bu makaleden de yararlanmıştır. Kendisinin izni ile bu bilgileri paylaşılmaktadır.

Mülakat esnasında Sabiha Hanıma dedesi (Molla Raif) hakkında sorular sorulmuştur. Fakat ulaşılan bulgular literatürdeki bilgilerle örtüştüğü için ayrı bir kaynak olarak zikredilmemiştir.

Mehmed Molamehmed Molla Sadık Efendi'nin oğlu ve Madan Vaizi Molla Raif Efendi'nin torunudur. 25 Şubat 2024 tarihinde yaptığımız yüz yüze mülakat sonucunda Molla Sadık Efendi'nin özellikle özel hayatıyla ilgili eksik kalan bulgulara ulaşılmıştır. Bu bağlamda Sabiha Molamehmed ve Mehmed Molamehmed'in anlatımlarla Molla Sadık Efendi'nin hayatı ve çalışmaları ile ilgili eksik kalan tarafları kayıt altında alınmıştır. Mülakat esnasında Mehmed Bey'e dedesi (Molla Raif) hakkında sorular sorulmuştur. Fakat ulaşılan bulgular literatürdeki bilgilerle örtüştüğü için ayrı bir kaynak olarak zikredilmemiştir.

Hayriye Muteva, Rifat Efendi'nin torunudur. Vediha Muteva, Rifat Efendi'nin büyük torunudur. Literatür taramasının sonucunda Rifat Efendi ile ilgili bazı bilgiler bulunmuştur; fakat eksik kalan bilgiler ve ulaşılan bilgilerin teyidi için Rifat Efendi'nin torunu Hayriye ve Vediha Muteva ile 15 Nisan 2024 tarihinde mülakat gerçekleştirilmiştir. Görüşmede özellikle Rifat Efendi'nin ailesi, eğitimi ve tarihlere odaklanmıştır.

Şefket Hadzi, Hafız Murat Haci'nin oğlu ve öğrencisidir. Literatürde Hafız Murat'la ilgili çok az kaynak bulunmakla birlikte onunla ilgili birçok bilgi eksiktir. 8 Mayıs 2024 tarihinde Hafız Murat Haci'nin oğlu ve öğrencisi Hafız Şefket Hadzi'ye sorular yöneltip eksik bilgiler giderilmeye çalışılmıştır. Görüşmede özellikle Hafız Murat Haci'nin eğitimi ve hafızlığına odaklanmıştır. Aynı zamanda Hafız Murat Haci'nin torunu ve öğrencisi Bayram Uşev de mülakat yapılmıştır. Hâlihazırda Darıdere Müftüsü olduğu için Kamil Efendi hakkında da bilgiler sorulmuştur. Hafız Murat Haci'nin bir diğer öğrenci Amir Feleti de görüşülmüştür. Molla Sadık Efendi'nin akrabası olduğu için onun hakkında da sorulmuştur. Edinilen bilgiler mevcut bulguları desteklemiştir. Çalışmada yalnızca orijinal ve literatürde bulunmayan bilgi verenlerin söylediklerini paylaşılmıştır.

Görüşülen Kişinin İsmi	Bağlantılı Olduğu Âlim	Yakınlığı	Rumuzu	Cinsiyeti	Doğum Tarihi
Dr. Mustafa Haci	Halim Efendi ve Beliçeli Mehmedali Efendi	Halim Efendi'nin öğrencisi	K1	Erkek	1962
Alper Ahmedov	Mehmed Tabak Efendi	Araştırmacı	K2	Erkek	1985
Cemal Hatip	Mehmed Hamid Efendi	Mehmed Hamid Efendi'nin Öğrencisi	K3	Erkek	1978
Dr. Kemal Raşid	Abdullah Efendi	Hayattayken vaazlarını dinlemiştir. Araştırmacı	K4	Erkek	1975
Dr. Sefer Hasanov *	Kâmil Efendi	Öğrencinin öğrencisi	K5	Erkek	1973
Sabiha Molamehmed	Molla Sadık Efendi ve Molla Raif Efendi	Molla Sadık Efendi'nin yeğeni ve öğrencisi. Molla Raif Efendi'nin torunu.	K6	Kadın	1969
Mehmed Molamehmed	Molla Sadık Efendi ve Molla Raif Efendi	Molla Sadık Efendi'nin oğlu ve Molla Raif Efendi'nin torunu	K7	Erkek	1959
Hayriye Muteva	Rifat Efendi	Rifat Efendi'nin torunu	K8	Kadın	1959
Vediha Muteva*	Rifat Efendi	Rifat Efendi'nin büyük torunu	K9	Kadın	1984
Şefket Haci	Hafız Murat Haci	Hafız Murat Haci'nin oğlu ve öğrencisi	K10	Erkek	1959
Bayram Uşev*	Hafız Murat Haci ve Kâmil Efendi	Hafız Murat Haci'nin torunu ve öğrencisi. Darıdere Müftüsü	K11	Erkek	1980
Amir Feleti*	Hafız Murat Haci ve Molla Sadık Efendi	Hafız Murat Haci'nin öğrencisi ve Molla Sadık Efendi'nin akrabası	K12	Erkek	1992

Tablo 1. Görüşülen Kişilerle İlgili Bilgiler

5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Komünist rejim, 1944-1989 yılları arasında tüm Bulgaristan'da ateist anlayış merkezli Marksist dünya görüşünü zorla benimsetmeye çalışmıştır. Bu amaçla komünist rejim insanları dinden uzaklaştırmak için farklı adımlar atmıştır. Uygulanan politikalardan hem Müslümanlar hem Hristiyanları etkilemiştir. Ancak bu çalışma, araştırma kapsamını yalnızca Bulgaristan'ın Güney bölgesinde yaşayan Müslümanların yaptıkları sivil din eğitimi çalışmaları ile sınırlandırmıştır.

Bu çalışma otuz yıl önce yapılmış olsaydı komünist dönemde sivil din eğitimi faaliyetlerinin içinde bulunan çok daha fazla kişi hayatta olduğu için büyük olasılıkla çok daha fazla bilgiye ulaşılacaktı. Bu sebeple çalışmanın şu an yapılıyor olması, araştırılan döneme olan tarihsel uzaklık sebebiyle çalışmanın sınırlılıkları arasında zikredilebilir. Bahsimiz olan bütün hocaların vefat etmiş olmaları ve onlarla konumuz çerçevesinde

mülakat yapma imkânımız olmaması bu çalışmanın sınırlılığından biridir. Bununla yanı sıra dönemin özelliğinden dolayı din eğitimi hakkında resmi kayıt olmamıştır bu da çalışmanın bilimselliğini zayıflatmıştır. Resmi kayıtlar olmaması araştırmamızı sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda genel olarak komünist döneminde birçok arşiv belgeler de yok edilmiştir ve bu durum bu dönemle ilgili araştırmaları zorlamaktadır. Bu çalışmanın sonucunda 10 âlimle ilgili bilgi edinmiştir; halbuki zikretmeye değer daha çok kişi vardır. Hepsi vefat etmiş olmalarından dolayı isim olarak başka hocalar da tespit edilmiştir; fakat onları tanıyan öğrencileri onlarla ilgili çok eksik bilgiler sunmaktadırlar. Söz konusu bilgi eksikliğinden dolayı bazı şahsiyetler bu çalışmaya dâhil edilememiştir. Diğer büyük sınırımız yerel halkın ve hocaların kendi yaşadıklarını ve çalışmalarını kaleme almamalarıdır (ulaşılan bulgulardan hareketle sadece Mehmed Tabak Efendi istisna olarak kendi biyografisini kaleme almıştır). Eğer kendileri bu konuda müstakil eserler kaleme almış olsalardı daha çok bilgiye ulaşılabilirdi. Ancak dönemin şartları göz önünde bulunadurarak, hocaların öncelikleri olanları arşivlemek değil, kimliklerini, Müslüman değerlerini ve prensiplerini muhafaza edebilmek, halkı irşat etmek olmuştur.

6. KONUYLA İLGİLİ LİTERATÜR

Özellikle Bulgaristan'ın Komünist Dönemi ile ilgili Türkiye'de birçok araştırma yapılmıştır, rejimin uyguladığı politikalar, asimilasyon, zorla Müslümanların isimlerini değiştirilmesi ve göç gibi konulara sıkça değinmektedir. Bu araştırmaların dijital ortamda kolayca erişebilmesi bir avantajdır ve bundan faydalanmıştır. Bulgaristan'ın din eğitimi ile ilgili Ali Mehmedov'un *Bulgaristan Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvab'ın İslam Din Eğitimi Tarihindeki Yeri* [4] başlıklı yüksek lisans tezi ve *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*[5] başlıklı doktora tezinde kısmen araştırmamızı ilgilendiren bulgular bulunmuştur. Alper Ahmedov'un *Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da Kur'an Çalışmaları*[6] başlıklı yüksek lisans tezi ve Ahmet Lutov'un *Bulgaristan Müslümanlarının Dini ve Sosyal Hayatı* [7] başlıklı yüksek lisans tezi araştırmamızın hazırlanmasında

[4] Ali Mehmedov, *Bulgaristan Şumnu'daki Medresetü'n- Nüvvab'ın İslam Din Eğitimi Tarihindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2011).

[5] Ali Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

[6] Alper Ahmedov, *Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da Kur'an Çalışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 58-65.

[7] Ahmet Lutov, *Bulgaristan Müslümanlarının Dini ve Sosyal Hayatı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.)

yardımcı kaynak olmuştur. Mustafa Hadzi'nin *Din Değiştirmenin Sosyolojik Sonuçları (Bulgaristan Örneği)*[8] başlıklı doktora tezinden da istifade edilmiştir. Bununla yanı sıra Osman Kılıç'ın *Kader Kurbanı*[9] ve Hüseyin Memişoğlu'nun *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*[10] gibi Türkçe kaynaklara erişebilme imkânımız olmuştur.

Hem Türkçe hem Bulgarca makaleler ihtiva eden *Müslümanlar* dergisi konuyla ilgili önemli müracaat kaynak olmuştur. Derginin dijital ortamda bütün arşive açık erişme imkânı olmasa da derginin yaklaşık 100 sayıları tarayarak araştırmamızı ilgilendiren bazı makaleler bulunmuştur.

Jorjeta Nazarska'nın *Religiozno kulturno nasledstvo ı ateizım v komunistiçeska Bılgariya (50-80-te godini na XX v.) [1950-1980'lerde Komünist Bulgaristan'da Dini-Kültürel Miras ve Ateizm]*[11] başlıklı Bulgarca eserinde komünist döneminde uygulanan bazı politikalara değinerek farklı dinlerin cemiyetlerinin yaşadığı problemlerine yer vermektedir. Çalışmamızda bu eserdeki konumuzu ilgilendiren bilgilerden yararlanılmıştır. Araştırmanın sürecinde bazı Bulgarca kaynakları bulmakta zorluk çekilmiştir. Konuyla ilgili yazılan bazı eski eserler dijital ortamda bulmak imkânsız olmakla birlikte bu kitapların baskısı olmadığı için satışta da değildir. Bazı kitapların sadece sayılı kütüphanelerin arşivlerinde mevcut olmalarını onların erişebilme imkânı zorlanmıştır.

Mehmed Tabakov'un *Vseobşta İstiria na Sveta* (*Dünya Tarihi*)[12] başlıklı eserinde Mehmed Tabak Efendi Dünya tarihi, Müslümanların tarihi, kendi biyografisi ve dönemin önemli hocalarından bahsederek literatüre ve araştırmamıza kıymetli katkılarda bulunmaktadır. Bu eserin basılmamış olması ve sadece özel arşiv olarak muhafaza edilmesinden dolayı erişimi herkese açık değildir. Sofya Yüksek İslam Enstitüsü'nün kütüphanesinde Mehmed Tabakov'un bazı eserlerinin nüshalarını bulmak mümkündür.

---

8 Mustafa Alish Hadzhi, *Din Değiştirmenin Sosyolojik Sonuçları (Bulgaristan Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007).

9 Osman Kılıç, *Kader Kurbanı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989).

10 Hüseyin Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*, Tarihi Araştırma Serisi III, İstanbul 2007, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 108-140.

11 Jorjeta Nazarska, *Religiozno kulturno nasledstvo ı ateizım v komunistiçeska Bılgariya (50-80-te godini na XX v.)* [*1950-1980'lerde Komünist Bulgaristan'da dini kültürel miras ve ateizm*] (Sofya: Za bukvite-O pismenehı, 2022) 84-91.

12 Mehmed Tabak, *Vseobşta İstoriya na Sveta* [*Dünyanın tarihi*], ty., yy. (yayılanmamış kişisel nüsha).

Fakat hiçbiri resmi olarak basılmamıştır. Günümüze dek sadece yayınlanmamış kişisel nüsha olarak muhafaza edilmiştir.

Özet olarak bu çalışma kapsamında konuyla ilgili Türkçe, Bulgarca ve İngilizce literatürden yararlanılmıştır. Çalışmamızın 50% Türkçe, 48% Bulgarca ve 2% İngilizce kaynaklara dayanılarak hazırlandığı söylenebilir. Farklı dillerde ve farklı araştırmacıların çalışmalarından faydalanarak araştırmanın bilimselliği ve zenginliği arttırılmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında pek çok eser ve kaynaktan faydalanılmış olmakla birlikte çalışmanın ana kaynakları diyebileceğimiz eserleri kısaca tanıtmak yerinde olacaktır:

Müslümanlar Dergisi, Bulgaristan'da yaşanan İslami gelişmelere ışık tutan, İslam kültürüne katkı sağlayan ve Müslümanların tarihini konu eden büyük bir külliyattır. İlk 15 sene gazete olarak yayınlanan çalışma, 2005 yılında dergiye dönüştürülmüş ve halen Bulgaristan'da aylık olarak yayınlanan bir dergidir. *Müslümanlar Dergisi,* dini bilgiler veren, Bulgaristanlı Müslümanların tarihi ve kültürüne dair bilgiler paylaşan, az da olsa hayatın dini boyutlarıyla ilgili haberler sunan bir yayın politikası izlemektedir. Bu bağlamda ağırlıklı olarak temel İslam bilgiler, İslam Tarihi, camiler, din eğitimi ve kurumları hakkında yazılar içermektedir. Ayrıca tanınan edebiyatçıların ve edebiyat alanına yeni adım atanların şiir ve hikâyelerini yayınlamaktadır.

Bulgaristan'da İslam (1878-2018),[13] kitabı, bu çalışmanın hazırlamasında en çok faydalanılan eserlerdendir. Basri Zilabid Çalışkan'ın bu eserinde doğrudan Bulgaristan'ın komünist döneminde bu topraklarda yetişen âlimlere yer verilmiştir. Bu çalışmanın bu kitapta eksik bırakılan bazı yönleri de tamamladığı düşünülmektedir. Nitekim çalışmamızda bu kitapta bahsedilmeyen -Halim Efendi, Ribnovolu Mehmed Hamid Efendi, Rifat Efendi ve Hafız Murat gibi- bazı hocaların hayatlarına yer verilmiştir. Bunun yanında bahsi geçen bazı hocalarının hayatları ile ilgili de ek bilgiler edinilmiştir.

Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)[14] ve ***Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1944-2012)***[15]**,** başlıklı eserler, literatürde Bulgaristan'da Müslümanların tarihini

[13] Basri Zilabid Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, (İstanbul: İnkılab Basım Yayım, 2019).
[14] İsmail Cambazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, (Sofya: Başmüftülük Yayınları, 2013).
[15] İsmail Cambazov, Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1944-2012), (Sofya: Başmüftülük Yayınları, 2013).

inceleyen en önemli kitaplardan biridir. İsmail Cambazov'un bu eser Bulgaristan'daki başmüftülük müessesini incelediğinden birçok önemli tarihi konuyu ihtiva etmektedir.

Çalışma kapsamındaki literatür taraması ve sözlü tarih yöntemi bağlamında yapılan görüşmelerden hareketle Komunist dönemde İslami sivil din eğitimi faaliyetleri kapsamında öne çıkan on âlim tespit edilmiştir. Hakkında incelemede bulunduğumuz ve görüşmeler yaptığımız âlimler şunlardır:

1. Beliçeli Mehmedali Efendi (1885-1957)
2. Halim Efendi (1907-1995)
3. Mehmed Tabak Efendi (1937-2010)
4. Ribnovolu Mehmed Hamid Hoca (1925-2018)
5. Abdullah Efendi (1916-2003)
6. Darıdere Müftüsü Kâmil Efendi (1900-1992)
7. Madan Vaizi Molla Raif Efendi (1901-1980)
8. Molla Sadık Efendi (1931-2018)
9. Rifat Brahimbaşev (Paşa) – (1900-1989)
10. Hafız Murat Haci – (1936-2018)

1. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin hayatı (1885-1957) ve sivil din eğitimi faaliyetleri, öğrencisi Hüseyin Çitak'ın "Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi (Бележит родопски учен Мехмедали Ефенди)"[16] başlıklı makalesi ve Basri Zilabid Çalışkan'ın *Bulgaristan'da İslam* kitabındaki bilgiler ışığında derlenmiştir.

2. Halim Efendi (1907-1995) hakkında müstakil çalışmaya rastlanmamıştır. Sadece Mehmed Tabakov'un *Vseobşta İstiria na Sveta* (*Dünya Tarihi*)[17] başlıklı eserinde onunla ilgili bazı yazılı bilgilere rastlanılmıştır. Hayatı ve sivil din eğitimi faaliyetlerine dair bilgiler, son öğrencilerinden biri olan Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftüsü Dr. Mustafa Haci ile 14 Nisan 2024 tarihinde yaptığımız mülakat ile edinilmiştir.

[16] Hüseyin Çitak, „Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi (Бележит родопски учен Мехмедали Ефенди)", *Islam.Forumotion.Asia* (Erişim 29 Ocak 2024).
[17] Mehmed Tabak, *Vseobşta İstoriya na Sveta* [*Dünyanın tarihi*], ty., yy. (yayılanmamış kişisel nüsha).

3. Mehmed Tabak Efendi (1937-2010), bu çalışma kapsamında hayatlarını incelediğimiz âlimler içinde hakkında en çok yazılı kaynak bulunan şahsiyettir. Mehmet Tabak Hoca hayattayken mülakatlar verdiği ve bu mülakatlar hali hazırda internet üzerinden erişime açık olduğu için hayatının ayrıntılarına daha kolay erişilmiştir. Bununla yanı sıra Mehmed Tabak Efendi *İstoria na Sveta*[18] (Dünya'nın Tarihi) eserinde kendisi ve hocaları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Sofya İslam Enstitüsü'nde hayatı ve çalışmaları ile ilgili "Religiozniyat Jivot Spored Truda na Mehmed Tabakov (Mehmed Tabakov'un Eserlerine Göre Dini Hayat)" başlıklı bir tez hazırlanmıştır.[19] Alper Ahmedov'un "Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da Kur'an Çalışmaları"[20] yüksek lisans tezinde Mehmed Tabakov'un hayatına ve çalışmalarına değinilmiştir. Alper Ahmedov, "Birkovalı Mehmed Tabak Efendi'nin Hayatı ve Eserleri" başlıklı bir makaleyi hem Bulgarca hem Türkçe olarak kaleme almış; fakat yayınlamamıştır. Bu çalışma sürecinde araştırmacıyla görüşüp kendisinden makaleleri talep edilmiş ve onun araştırmalarından da yararlanılmıştır.

4. Ribnovolu Mehmed Hamid Efendi'nin hayatı (1925-2018) ve sivil din eğitimi faaliyetlerine dair bilgiler, hâlihazırda Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Yayınlar Dairesi Başkanı olan ve kendisinin öğrencisi olan Cemal Hatip'in *Müslümanlar* dergisinde "Мехмед Хамид Ходжа Ефенди (Mehmed Hamid Hoca Efendi)"[21] ve "Mehmed Hamid Hoca Efendi'nin Vefatı" makalelerden edinilmiştir. Ayrıca Cemal Hatip, hocasının hayattayken verdiği mülakatların yer aldığı eserlere yönlendirmiş[22] ve ondan da faydalanılmıştır. Bunun yanında TRT Haber'de Mehmed Hamid Hoca ile gerçekleştirilen mülakatın haberinden de yararlanılmıştır.[23] Hoca ile ilgili bazı eksik bilgileri tamamlamak için Cemal Hatip ile mülakat yapılmıştır.

---

18 Mehmed Tabak, *Vseobşta İstoriya na Sveta* [*Dünyanın tarihi*], ty., yy. (yayılanmamış kişisel nüsha).

19 Bkz. Muhammed Haci, *Religiozniyat Jivot Spored Truda na Mehmed Tabakov*, (Sofya: Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, Lisans Tezi, 2015).

20 Alper Ahmedov, *Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da Kur'an Çalışmaları,* 58-65.

21 Cemal Hatip, "Мехмед Хамид Ходжа Ефенди" [Mehmed Hamid Hoca Efendi], *Müslümanlar Dergisi* 12/1 (Ocak 2018), 17.

22 Söz konusu eser için bkz. Mihail Gruev vd., *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя.* [Zulüm, Siyaset, Hafıza. Pirin Makedonya'da Komünist rejimi - çağdaşın ve araştırmacının yansımaları] (Sofya: Üniversite Yayınevi "St. Kliment Ohridski", 2011).

23 Bkz. TRT Haber, "Bulgaristan'da son Osmanlı" (Erişim 12 Mart 2024).

5. Abdullah Efendi'nin hayatı (1916-2003) ve sivil din eğitimi faaliyetlerine dair bilgiler, tarihçi Dr. Kemal Raşid'in *Müslümanlar* dergisinde yayınlanan makalesinden[24] edinilmiştir. Bunun yanında Basri Zilabid Çalışkan'ın *Bulgaristan'da İslam* kitabında bulunan bazı verilerden de faydalanılmıştır. Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Yüksek İslam Şurası Başkanı Vedat Ahmed, Abdullah Efendi ile 2001 yılında bir mülakat yapılmıştır. Mülakat *Kalem* gazetesinde yayınlanmış; ardından Basri Zilabid Çalışkan bu mülakatı kendi kitabına da eklemiştir. Daha fazla bilgi edinmek amacıyla Abdullah Efendi'nin vaazlarını dinleyen Dr. Kemal Raşid ile de görüşme yapılmıştır ve literatürde geçen bazı bilgileri açıklaması istenmiştir.

6. Darıdere Müftüsü Kâmil Efendi'nin hayatı (1900-1992) ve sivil din eğitimi faaliyetleri hakkında araştırma yaparken Sofya Yüksek İslam Enstitüsü üyesi Dr. Sefer Hasanov ile görüşülmüştür ve onun yönlendirmelerinden istifade edilmiştir. Dr. Sefer Hasanov Darıdere Müftüsü Kâmil Efendi'nin talebesi Muzaffer Kartal'ın öğrencisidir. Muhammed Hasanov'un *Müslümanlar* dergisinde yayınlanan "Darıdere (Zlatograd) Müftüsü Kâmil Efendi Hakkında Öğrencisi Muzaffer Kartal Hoca ile Mülakat"[25] başlıklı makalesinden faydalanılmıştır. Yine Basri Zilabid Çalışkan'ın *Bulgaristan'da İslam* kitabında bulunan bazı bilgiler de kullanılmıştır. Bununla yanı sıra Kâmil Efendi ile ilgili önemli bilgiler ihtiva eden Faik Gluhov'un Zlatograd'da *(Darıde) Müslümanlar [Мюсюлманите в златоград (даръдере)]*[26] başlıklı eserinden yararlanılmıştır. Kâmil Efendi bir müddet Darıdere Müftüsü olduğu için arşivlerde onun faaliyetlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Faik Gluhov'un eserinde bu bilgilere de yer vermiştir.

7. Madan Vaizi Molla Raif Efendi'nin hayatı (1901-1980) ve sivil din eğitimi faaliyetleri hakkında *Müslümanlar* dergisinde yayınlanan Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Yüksek İslam Şurası Başkanı Vedat S. Ahmed'in "Бранител на духожната крепост-Мадан (Manevi kalenin -Madan'ın- savunucusu)[27]" başlıklı

---

[24] Kemal Raşid, "Абдуллах Ефенди – Ваиз, учител и интелектуалец сред мюсюлманите в Асеновград" [Abdullah Efendi – Asenovgrad Müslümanları arasında vaiz, öğretmen ve aydın], *Müslümanlar Dergisi 5* (Mayıs 2023), 17.

[25] Muzaffer Kartal, "Darıdere (Zlatograd) Müftüsü Kâmil Efendi Hakkında Öğrencisi Muzaffer Kartal Hoca ile Mülakat" (Görüşmeci: Muhammed Hasanov, Görüşme Transkripsiyonu), Müslümanlar Dergisi 12 (Aralık 2016), 2-3.

[26] Faik Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)* [*Zlatograd'da (Darıde) Müslümanlar*] (Smolyan: Printakom design, 2024), 39.

[27] Vedat S. Ahmed, "Бранител на духожната крепост-Мадан"[Manevi kalenin (Madan'ın) savunucusu], *Müslümanlar dergisi* 12/8 (Ağustos 2009), 28.

makalesinden yararlanılmıştır. Bu çalışmada Madan Vaizi Molla Raif Efendi'nin hayatı ve çalışmaları hakkında önemli ölçüde bilgi bulunmaktadır. Basri Zilabid Çalışkan'ın *Bulgaristan'da İslam* kitabında, Vedat Ahmed'in bu makalesi Türkçe'ye çevrilmiştir. Çalışmamızda her iki kaynak da kullanılmıştır. Bunun yanı sıra 2011 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Sakarya Üniversitesi iş birliği ile Sakarya'da düzenlenen Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyumu'nda Vedat S. Ahmed'in sunduğu "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin 'Yeni Mevlid-i Şerif' Kitabı"[28] başlıklı tebliğinden istifade edilmiştir. Ayrıca Madan Vaizi Molla Raif Efendi'nin torunlarıyla da görüşmeler yapılmış; yeni bilgiler edinilmiştir.

8. Molla Sadık Efendi'nin hayatı (1931-2018) ve sivil din eğitimi faaliyetleri ile ilgili *Müslümanlar* dergisinde yayımlanan Vedat S. Ahmed'in "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi[29]" başlıklı makalesinden yararlanılmıştır. Fakat birçok bilgi eksik kaldığı için Molla Sadık Efendi'nin oğlu Mehmed Molamehmed ve hem yeğeni hem de öğrencisi olan Sabiha Molamehmed ile görüşmeler yapılmıştır. Yapılan mülakatların sonucunda önemli bilgilere ulaşmıştır ve literatürde bulunmayan bilgiler bu mülakatlar vasıtasıyla gün yüzüne çıkarılmıştır.

9. Rifat Efendi (Paşa)'nın hayatı (1900-1989) ve sivil din eğitimi faaliyetleri hakkında ana kaynağımız olan *Müslümanlar* dergisinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda Rifat Efendi'nin büyük torunu Hairi Milezimov'un internette paylaştığı makalesinde faydalanmıştır.[30] Eksik kalan bilgiler ve ilgili makalede paylaşılan bilgilerin teyidi için Rifat Efendi'nin torunu Hayriye Muteva ve büyük torunu Vediha Muteva ile mülakat gerçekleştirilmiştir.

10. Hafız Murat Haci'nın hayatı (1936-2018) ve sivil din eğitimi faaliyetleri ile ilgili *Müslümanlar* dergisinde yer alan Murat Şükrü "Yer Altında Kur'an Okuyan Adam[31]"

---

[28] Vedat S. Ahmed, "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin "Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı"", *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar)*, (Sakarya: Diyanet İşleri Başkanlığı ve Sakarya Üniv, 2011) 1/303.

[29] Vedat S. Ahmed, "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi", *Müslümanlar Dergisi* 12/3 (Mart 2018), 17.

[30] İlgili makale için bkz. Hairi Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi], *rudozemdnes.bg* (Erişim 13 Nisan 2024).

[31] Murat Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam" (Görüşmeci: Anonim, Görüşme Transkripsiyonu), *Müslümanlar Dergisi* 8 (Ağustos 2009), 11.

başlıklı mülakatından (mülakatın görüşmecisinin ismi verilmemiştir) faydalanılmıştır. Eksik bilgileri tamamlamak için oğlu ve gözde öğrencisi olan Hafız Şefket Haci ile mülakat yapılmıştır. Ayrıca torunu ve öğrencisi Bayram Uşev ile görüşme yapılmış; yine öğrencilerinden Amir Feleti ile de görüşülmüştür.

7. SİVİL DİN VE SİVİL DİN EĞİTİMİ

Çalışmada kullanılan temel kavramlardan biri de 'sivil din eğitimi' olduğu için çalışmanın başında bu kavram ile kastettiğimiz eğitimin mahiyetini kısaca ortaya koymak yerinde olacaktır.

"Sivil" kelimesinin sözlükte "askeri olmayan", resmi vs. gibi pek çok anlamı olmakla birlikte[32] "Sivil" bireylerin ve kurumların devletten bağımsızlığını da ifade etmektedir.[33] İngilizce'de "civil" kelimesinin "askeri veya dini olmayan, devletin normal insanları ile ilişkili olan" (not military or religious, but relating to the ordinary people of a country)[34] bir anlam da taşımaktadır. İngilizce'de "sivil" (civil) ve medeniyet (civilization) kelimeleri semantik olarak birbirine yakındır; fakat "medeniyet" daha çok, herhangi bir devlet sistemiyle yönetilen bir toplumuna işaret etmektedir. "Sivil" kelimesi aynı zamanda anlam bakımından kurumsallığı ifade eder; ancak sivil anlamda kurumsallık çok daha gelişmiş ve karmaşık bir içeriğe sâhiptir.[35]

Kavram olarak sivil din, ilk defa 1762 yılında Jean-Jacques Rousseau'nun *Sosyal Sözleşme* adlı eserinde müstakil bir bölümde ele alınmıştır. Bu kavram ilk kullanılışından bu zamana kadar uzun bir evrim süreci geçirmiştir. "'Sivil din' özellikle, Batı kültürlerinde –dinin kurumsal bir şekli olarak– Kilise'nin çoğunlukla devletin yapısından ve kısmen de toplumun sosyokültürel yapısından uzaklaştığı dönemde ortaya çıkan bir kavramdır."[36] Rousseau'nun "sivil" kavramına yaklaşımı devlet-merkezlidir ve eserinde sivil dine bir çeşit siyâsî bir misyon yüklemektedir. Rousseau'ya göre bir devletin sivil dini, vatandaşlarına inanç özgürlüğü vermenin yanında diğer inanç sistemlerine de hoşgörü sağlar. Fakat onun sivil din anlayışında, istisnâsız bir hoşgörü ve merhamet bulunmamaktadır. Başka bir deyişle insanlar, toplumun ortak iyiliği için yapılmış

[32] *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*, "Sivil" (Erişim 31 Ağustos 2024).
[33] Can Ceylan, "İslam'da Sivil Din Ne Anlama Gelir?", Liberal Düşünce 20/78 (Bahar 2015), 64.
[34] *Cambridge Dictionary*, "Civil" (Erişim 31 Ağustos 2024).
[35] Ceylan, "İslam'da Sivil Din Ne Anlama Gelir?", 64.
[36] Ceylan, "İslam'da Sivil Din Ne Anlama Gelir?", 62.

kurallara ve kanunlara itaat etmezlerse cezâlandırılırlar. Zamanla Rousseau'nun sivil din kavramının anlamı değişmiş ve yeniden tanımlanmıştır.[37] Literatürde öne çıkan ikinci sivil din yorumu Emile Durkheim'a aittir. Durkheim'a göre sivil din her toplumda bulunan dinî kültüre işaret eder ve bu nedenle de 'sivil' bir yaklaşımdır. Onun anlayışında sivil kavramı bir "verili kültür" ya da "sosyal hayatın ortaya çıkan varlığı" olarak tamamlanır.[38] Rousseau modelinde sivil dinin siyasi ve ideolojik boyutunu ortaya koyarken, Durkheim'ın teorisi onun sosyal ve kültürel boyutuna odaklanmaktadır.[39]

Farklı teorilerin geliştirilmiş olması, doğal bir biçimde, sivil dinin tanımı üzerinde bir belirsizliğe yol açmaktadır. Amerikalı sosyolog Robert Bellah 1967 yılında Amerika ekseninde yazdığı makalede sivil din tartışmasını devam ettirmiştir. Durkheimcı geleneği takip eden Bellah, dine işlevselci bir bakış açısıyla, ona biçilen bütünleştirici rol açısından yaklaşır. Bu teori farklı toplumlarda farklı sivil din tecrübelerinin olabileceğini kabul eder; fakat bu tecrübelere yönelik temel yaklaşımlar Amerikan tecrübesi üzerinden detaylandırılmaya çalışılır. Sivil din literatürünü oluşturan çalışmaların büyük çoğunluğu bu anlayışa sahiptir ve bu nedenle Amerika örneği, sivil din paradigması olarak ön plana çıkmıştır.[40] Dolayısıyla günümüzde bu kavramın hem kurumsal hem de sosyal anlamda çıkış yeri Amerika Birleşik Devletleri'dir. Buna rağmen Rusya (Kahla, 2014), Japonya (Michiaki, 2012) (Reader, 1994) veya İtalya (Bellah, 1980:86-118) (Ferrari, 2010) gibi, sivil din kavramının yerel olarak gözlemlenebileceği birçok ülke bulunmaktadır.[41]

Bellah'a göre, Amerikan örneğinde sivil din, toplumsal birliğe ve Amerikalıların kolektif kimliğine katkıda bulunmaktadır.[42] Amerika Birleşik Devletleri'nde Amerikan sivil dini, Amerikan toplumunun ve devletinin sivil düzenini ifade eder. Amerikan sivil toplumu, sivil din üzerine kuruludur ve ortak amaç, değer, beklenti, görev ve vizyona sahip değildir.[43]

Sosyolog Ataman, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din* adlı eserinde sivil din tartışmalarına sosyolojik, siyasi ve teolojik bakış açısından incelemektedir. Ona göre

---

37 Ceylan, "İslam'da Sivil Din Ne Anlama Gelir?", 64.
38 Mesut Düzce, *Türkiye'de 'Sivil Din' Olgusu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 1.
39 Düzce, *Türkiye'de 'Sivil Din' Olgusu*, 2.
40 Düzce, *Türkiye'de 'Sivil Din' Olgusu*, 2.
41 Ceylan, "İslam'da Sivil Din Ne Anlama Gelir?", 64.
42 Düzce, *Türkiye'de 'Sivil Din' Olgusu*, 2.
43 Ceylan, "İslam'da Sivil Din Ne Anlama Gelir?", 64.

"sivil din, ilkel dinin modern versiyonu, folk dini, dini milliyetçilik, demokratik inanç, Protestan halk dindarlığı ve bir milletin aşkın evrensel dinî gibi kavramlar yaygın bir kullanım alanı bulmuştur." Ataman'a göre Rousseau ve Durkheim'ın yorumları, Bellah'ın sivil din teorisine siyasi ve sosyolojik noktalarda kaynaklık etmektedir. Rousseau'nun fikirlerini analiz eden Ataman'a göre Rousseau'nun ideal siyasi yönetim biçimi Greko-Romen yönetim tarzıdır ve bu Amerikan sivil dininde kendisini göstermektedir. Durkheim'in "sosyal" ve "kutsal" kavramları arasında kurduğu ilişki ise Bellah'a önemli bir alan açmaktadır.[44]

Günümüzde bu kavram Amerikan anlayışı ile daha meşhur olmakla birlikte sivil din ile ilgili tek ve ortak bir tanım bulunduğunu söylemek güçtür. Sivil din kavramı ile ilgili literatürde farklı yorumlar bulunmakla birlikte çalışmamızda kullandığımız sivil din eğitimi kavramından kasdımız, resmi olmayan, sosyal bir insiyatif olarak halkın kendi imkanları içerisinde ve bazı ilim adamların önderliğinde gerçekleştirdiği bir din eğitim modelidir. Bu çalışmada Bulgaristan'da komünist parti döneminde devletin desteği olmadan -hatta devletin yasaklarına rağmen- gerçekleştirilen din eğitim faaliyetleri incelenmektedir. "Sivil" kelimesinin sözlük anlamlarından biri bireylerin ve kurumların devletten bağımsızlığına işaret ettiği için "sivil din eğitimi" ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür. Komünist rejimin baskıları ve kısıtlamaları yüzünden temel insani özgürlük olan dinini serbestçe yaşamaktan mahrum kalan dönemin Müslümanları, dinlerini gelecek nesillere aktarmak için gizli bir şekilde bazı dini eğitim faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler örgün eğitim olarak nitelendirilemeyeceğinden dolayı dönemin eğitim modeli ve çalışmaları incelemek için 'sivil din eğitim' kavramı kullanılmıştır.

[44] Kemal Ataman, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din* (Bursa: Sentez Yay., 2014), 70-74.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN: BULGARİSTAN'DA İSLAM

Balkanlar'dan söz ederken "doğunun batısı ve batının doğusu" tasviri karşımıza çıkmaktadır. Bunun bariz bir örneği de Balkanlar'dan bir parça olan Bulgaristan'dır. Yüzyıllarca Osmanlı devletinin bir parçası olan bu topraklar farklı dinlere mensup, farklı etnik kökenli insanları barındırmıştır. Osmanlı döneminde insanlara dinlerini özgürce yaşama hakkı tanınmıştır. 93 harbinden sonra Osmanlı devletinin bölgeden çekilmesiyle beraber bu topraklarda yaşayan Müslümanlar azınlık statüsüne geçmiş, farklı haksızlıklara maruz kalmış, bir kısmı Türkiye'ye göç etmiş, bir kısmı ise bölgede hayatlarını sürdürmeye devam etmiştir. 20.yüzyılda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan başta olmaz üzere tüm Balkanlar sosyalist tesirin altında kalmıştır. Bulgaristan topraklarında yaşayan Müslümanların tarihini incelediğimizde Osmanlı devletinin çekilmesiyle birlikte onlar için bir varlık mücadelesinin başladığı söylenebilir. Hem Çarlık dönemi hem de bizim odaklandığımız komünist dönemi sürecinde devlet, milliyetçilik fikrini benimseyerek tek millet tek din (komünizm döneminde dinsizlik) anlayışını öne çıkarmıştır. İslam'ı ve Türkleri bir tehdit olarak algılayan bu anlayış, sistematik olarak asimilasyon veya göç ettirme politikaları uygulamıştır. "Komünizm öncesi dönemlerde süreç Müslüman Türkleri Hıristiyanlaştırma ve göç ettirme şeklinde işlemiş; komünizm döneminde ise dinsizleştirme ve etnik temizlik olarak uygulanmıştır. Daha açık bir ifade ile Türkler ve Müslümanlar üzerinde devlet zoruyla bir kimlik değiştirme faaliyeti cereyan etmiştir."[45]

1. İSLAM'IN BULGARİSTAN TOPRAKLARINA GİRİŞİ VE YAYILIŞI

Bulgaristan'ın İslâmiyet'le ne zaman tanıştığı konusunda farklı tezler ileri sürülmüştür. Yaygın inanışın aksine İslam, Güneydoğu Avrupa'da (Balkanlar'da) Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeyi fethinden önce de mevcuttu. Bizans İmparatorluğu ve

[45] Hadzhi, *Din Değiştirmenin Sosyolojik Sonuçları (Bulgaristan Örneği)*, 3.

Balkanların bir kısmı, Orta Doğu'ya ve dolayısıyla İslam kaynaklarına yakınlığı nedeniyle, 10. yüzyıldan itibaren İslam'ın etkisine maruz kalmıştı. İlk Balkan Müslümanları genellikle bu topraklara yerleşen Asya kabilelerinden oluşmuştur.[46] 13. yüzyılda yaklaşık 10.000-12.000 Müslüman Türk, Dobruca[47]'ya yerleşir. Ancak onlardan geriye az iz kalmış ve çoğunluğu daha sonra Anadolu'ya göç etmiştir.[48] Balkanlar'daki Müslüman toplulukları araştıran Florian Bieber, Osmanlı fetihlerinden önce Balkanlarda İslam'ın ve Müslüman varlığının bulunduğunu açık ve kesin bir şekilde ileri sürmektedir. Muhammed Tayyip Okiç de bu tezi destekler. O, Güney Doğu Avrupa'daki -ki Bulgaristan toprakları da buna dâhildir- İslam tarihini üç devre ayırmaktadır: *ilk devir* on üçüncü asrın ortalarına kadar geçen devir; *ikinci devir* San Saltuk misyonundan itibaren Osmanlı fetihlerine yakın zamanlara kadar devam eden devir; *üçüncü devir* Osmanlı istilasından bugüne kadar geçen devir. Okiç'in ifadesine göre 1263 yılı, Karadeniz yoluyla Dobruca bölgesine Selçuklu Hanedanı'ndan Keykavus ve Sarı Saltuk önderliğinde Türklerin yerleştiği tarihtir.[49] Cambazov da 11-13. yüzyıllarda Peçenekler (1020-1091), Uzmanlar (1064-1065) ve Kumanlar gibi Türk boylarının Bulgaristan'a yerleştiğini kaydeder.[50] Dolayısıyla bugünkü Bulgaristan topraklarında İslam'ın Osmanlı öncesinde de var olduğu anlaşılmaktadır.

XIV. yüzyılda Osmanlı'nın bugünkü Bulgaristan topraklarını fethetmesiyle birlikte Müslüman nüfusu bu bölgede daha belirgin şekilde artmıştır. Bulgaristan'da Müslüman toplumun oluşturulmasında en büyük rolü verimli topraklar oynamıştır. Bulgaristan toprakları çok verimli olduğu için Türkler, Anadolu Tatarları ve Çerkezler Anadolu'dan gelip bu bölgeye yerleşmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki İslamlaştırma politikasını incelediğimizde devletin Anadolu'daki bazı Türk aileleri sınır bölgelerine yerleştirerek o topraklardaki varlığını güçlendirmeye çalıştığı söylenebilir. Farklı zamanlarda Anadolu'dan çok sayıda Müslüman-Türk, Bulgaristan'ın bütün bölgelerinde iskân edilmiştir. Ayrıca yavaş da olsa

---

46 Florian Bieber, "Muslim Identity In The Balkans Before The Establishment Of Nation States", *Nationalities Papers* 28/1, (2000), 14.

47 Bu bölge günümüzde Kuzey Bulgaristan'da yer almaktadır.

48 Bieber, "Muslim Identity In The Balkans Before The Establishment Of Nation States", 14.

49 Muhammed Tayyib Okiç, "Güneydoğu Avrupa'da İslam'ın Zuhuru = Emergence of Islam in South-Eastern Europe", *İslâmî Araştırmalar* 6/2 (1992), 93.

50 İsmail Cambazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, (Sofya: Başmüftülük Yayınları, 2013), 29.

önemli sayıda yerli halk da Müslüman olmuştur.[51] XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar devam eden İslamlaştırma politikası yerel halka zorla İslam'ı dayatmamıştır. Antonina Jeliaskova'ya göre, İslamlaştırma faaliyeti Osmanlı devletinin zor kullanması şeklinde değil; yavaş yavaş ve daha doğrusu politik ve ekonomik birtakım gerekçelerle yapılmıştır.[52] Bu önemli bir husustur çünkü Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki ve genel olarak Balkanlar'daki İslamlaştırma politikaları birçok milliyetçi tarafından-(özellikle araştırmamızı kapsayan komünist dönemde-[53] yanlış anlatılmaktadır. İslam'a ve Türklere karşı nefreti beslemek amacıyla Osmanlı Devleti'nin bu topraklara gelmesiyle birlikte insanları zorla İslam'ı kabul ettirmeye zorladığı imajı ve anlayışı yaratılarak yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ancak atıf yapılan çalışmalarda da belirtildiği üzere bu imaj ve anlayış gerçek tarihten uzaktır.

Günümüzde Bulgaristan, ülke nüfusuna göre Türk ve Müslüman azınlığının Avrupa Birliğinde en kalabalık olduğu ülke konumundadır. Ayrıca burada yaşayan Müslüman nüfusu Batı Avrupa'daki 2. veya 3. nesil Müslüman göçmenlerden oluşan bir toplum değildir; buradaki Müslüman toplum, bu toprakların yerel halkıdır ve yüzyıllardır bu topraklarda yaşamaktadır. Bulgaristan Avrupa Birliğinde olan en çok yerel Müslüman halka sahip olan ülke konumundadır.[54] Bulgaristan'daki Müslüman azınlığın etnik kökenlerine bakıldığında, azınlığın esas olarak Türkler, Pomaklar, Müslüman Romanlar, Tatarlar, Arnavutlar ve Çerkezlerden oluştuğu görülmektedir.[55] 2021 yılında yapılan sayıma göre Bulgaristan'ın toplam nüfusu 6.519.789 kişidir ve resmi verilere göre nüfusun 10.8 % (638 708) Müslümandır.[56]

Bu çalışma Bulgaristan'ın Komünist Dönemine odaklandığı için bölgede yaşayan Müslümanların tarihi, 93 Harbi'nin bittiği 3 Mart 1878 tarihinden Komünist dönemin sonuna kadarki dönem içinde anlatılacaktır. Ancak zikredilecek tüm tarihi bilgilerin başında şu nokta kaydedilmelidir ki 93 Harbi'nin bittiği 3 Mart 1878 yılında -bugünkü-

---

51 Basri Zilabid Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 13.

52 Antonina Jeliaskova,"Formirane Na Muslümanskite Obstnosti i Kompleksite na Balkanskite İstoriografi", ed. Antonina Jeliaskova vd. (Sofya: İMİR, 1997), 52.

53 Daha fazla bilgi için Bkz: Mümin İsov, "İslâm'a Karşı Propaganda: Komünist Rejim Yıllarında Bulgar Ders Kitaplarında İslâmlaşma Anlatısı", *Balkan Tarihi Araştırmaları II*, ed. Bülent Akyay (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınevi, 2022), 377-420.

54 Aziz Nazmi Şakir, "Islamophobia In Bulgaria National Report 2022", *European Islamophobia Report 2022*, eds. Enes Bayrakli vd (Istanbul, 2023), 1/134.

55 Cambazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, 29.

56 Şakir, "Islamophobia In Bulgaria National Report 2022", 138.

Bulgaristan'ın yarısı kadar olan bir parça prenslikti ve 22 Eylül 1908 tarihine kadar içişlerinde serbest, dışişlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı, ona vergi veren bir konumdaydı. Bizim çalışmamızın kapsamında olan Güney Bulgaristan (Rodoplar)-Mustafapaşa (Svilengrad), Kırcaali, Paşmaklı (Smolyan), Cuma-i Bâlâ (Blagoevgrad) bölgeleri yakın zamana kadar Osmanlı devleti sınırları içinde idi. Bu yerler 1912-1913 Balkan Savaşları sonunda Osmanlı'nın elinden alınmıştır.[57]

Bu önemli bir husustur; çünkü 1912 yılından önce doğan Hocalar, Osmanlı'nın ilim merkezlerine rahatça gidip medreselerde eğitim alma imkânına sahip olmuşlardır. Böylece tüm çalkantılı siyasi gelişmelere rağmen bu ilim mirasını gelecek nesillere aktarmayı başarmışlardır. Zaten bu bölgeler Türklerin ve Müslümanların yoğun yaşadığı bölgelerdir. Bu sebeple devletin prenslik, çarlık ve komünist döneminde Müslümanların yoğun yaşadığı bölgelerdeki izlediği göç ettirme ve asimilasyon politikalarının sebebi kolayca anlaşılabilmektedir. Ancak devletin bu yönde uyguladığı politikalara rağmen bu araştırma bulguları göstermektedir ki bu bölgedeki sivil din eğitimi faaliyetleri burada yaşayan Müslümanların kimliklerini korumada önemli rol oynamıştır.

2. 93 HARBİNDEN SONRA BULGARİSTAN'DA MÜSLÜMANLARIN DURUMU

93 Harbi veya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı padişahı II. Abdülhamit ve Rus çarı II. Aleksandr döneminde yapılmış olan bir Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Osmanlı Devleti'nin hem doğu sınırındaki Kafkas Cephesi'nde hem de batı sınırındaki Tuna (Balkan) Cephesi'nde savaşılmıştır. Savaşa hazırlıksız yakalanan Osmanlı Devleti, çok ağır bir yenilgi almıştır. Balkanlar'da ve Kafkasya'da yaklaşık bir milyon Osmanlı vatandaşı mülteci konumuna düşmüş; savaş süresince ve savaştan sonra Anadolu'ya büyük göç dalgaları yaşanmıştır. Savaş sonucunda Balkanlar'da iki bağımsız devlet ve iki özerk devlet kurulmuş, Osmanlı nüfuzu oldukça azalmış ve bölgede Rusların etkisi artmıştır. Araştırmamız Bulgaristan'daki Müslümanların durumu ile ilgili olduğu için bu çalışmada yalnızca bu dönemde yaşayan Müslümanlarla ilgili gelişmelere odaklanılacaktır.

[57] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 15.

2.1. Prenslik Dönemi'nde (1878-1908) Müslümanların Durumu

Resim 1. Berlin Antlaşması'ndan sonra Balkanların Siyasi Haritası

93 harbinden sonra Osmanlı Devleti *Ayastefanos Mukâvelenâmesi*'ni imzalamak zorunda kalmıştır. *Mukâvelenâme*'nin öngördüğü Bulgaristan toprak sınırları Avrupa devletlerinin menfaatlerine aykırı bulunarak kabul görmemiş; yeni bir antlaşma imzalanması istenmiştir. Ardından 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmıştır ve bu anlaşmaya göre Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne bağlı, ona vergi veren, Hristiyan yöneticilerce idare edilen, millî askere sahip, muhtar/özerk nitelikte bir Emâret/Prenslik olmuştur. O dönemde bölgede yaşayanların çoğunu Müslüman Türkler oluşturmaktadır. Nitekim Rus yazar Teplov'un Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi ile ilgili 1878 yılında Bulgar Prensliği ile Doğu Rumeli Vilayeti'nin nüfus durumu hakkında yaptığı araştırmalarda elde ettiği nüfus verileri şöyledir:

SANCAK	BULGAR NÜFUSU	TÜRK NÜFUSU
Rusçuk (Ruse)	201 025	354 324
Vidin	263 000	131 600
Tırnova	188 500	112 000
Tulça (Romanya)	40 570	74 100
Varna	36 000	189 000
Sofya	297 500	186 400
İslimye (Sliven)	100 500	564 600
Filibe (Plovdiv)	382 500	564 600
TOPLAM:	**1 509 595**	**1 800 954**

Tablo 2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Başlamasından Hemen Önce Yapılan Nüfus Sayımı

Bu araştırmaya göre o dönemde tüm Bulgaristan nüfusu 3.309.950 kişi civarında iken; Müslüman Türklerin sayısı 1.800.954, Bulgarların ise 1.509.595 kişidir. Oran olarak Müslüman Türkler nüfusun %57'sini, Bulgarlar ise %43'ünü oluşturmaktadır. Ancak nüfus sayısını incelerken, Teplov tarafından sunulan bu araştırmadaki rakamların, söz konusu toprakların Bulgarlara ait olduğu kanıtlamak üzere 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasından hemen önce kaleme aldığını unutmamak gerekir. Buna rağmen bu tabloda bile bölgede yaşayan Türk nüfus çoğunluğu temsil etmektedir.[58] Ancak sonraki gelişmelerde savaş esnasında ve sonrasında yaklaşık 350.000 Müslüman hayatını kaybetmiş; 1 milyon civarında Müslüman ise göçe zorlanmıştır.[59]

Berlin Antlaşması'nın Bulgaristan Emâreti'nin idaresine ilişkin başlıca hükümleri arasında bunlara yer veren maddeleri kaydetmek yerinde olacaktır:

- Bulgaristan Emâreti, Osmanlı Devleti'ne bağlı, muhtar nitelikte, vergi verecek, Hristiyan yöneticilerce idare edilecek ve millî askere sahip olacaktır. (*Madde 1*)

[58] Cambazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, 83.
[59] Cambazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, 83.

- Bulgaristan Prensi, ahâli tarafından serbestçe seçilecek ve düvel-i muazzamanın muvâfakatıyla Bâbıâlî tarafından tasdik olunacaktır. Prens, Avrupa düvel-i muazzamasında hükümran olan hanedan üyesinden seçilemeyecektir. (*Madde 3*)

- Prensin seçiminden önce Emâretin Nizamnâme-i Esâsîsi (Anayasa) tanzim edilecektir. Bulgar, Türk, Romanyalı, Rum vs. unsurların birlikte yaşadıkları bölgelerde seçimler ve Anayasanın düzenlediği konularda bu unsurların hak ve menfaatleri gözetilecektir. (*Madde 4*)

- Haklar düzenlenirken; din ve mezhep ayırımı yapılmayarak herkes mülkiyet ve siyasî haklardan yararlanacak, kamu hizmeti ve memuriyete nâil olabilecek, hiç kimse esnaf ve zanaat icrâsından mahrum bırakılmayacak, Bulgaristan'da yerlilere ve yabancılara din ve mezhep hürriyeti sağlanacaktır. (*Madde 5*)

- Müslümanlardan ve diğer topluluklardan emlak sahibi olup Emâret dışında bulunanlar Bulgaristan'daki emlaklarını iltizama vererek veya başkaları aracılığıyla idare ettirip muhafaza edebilecekler; Bulgaristan ahâlisinden olup Osmanlı topraklarında seyahat veya ikamet edecekler Osmanlı kanunlarına ve görevlilerine tâbi olacaklardır. (*Madde 3*)[60]

İlgili maddelerde görüldüğü üzere bir taraftan diplomatik ve siyasi anlaşmalar imzalanıp Müslüman nüfusun haklarının gözetileceğini söylenirken diğer taraftan Müslümanlar dini, siyasi, iktisadi ve kültürel bakımından baskılar ve haksızlıklara maruz bırakılarak göçe zorlanmıştır. Bu dönem ile ilgili kaydedilecek çok mesele olmakla birlikte konumuzla doğrudan irtibatlı olmadığı için bu kadarı ile yetineceğiz.

2.2. Çarlık Dönemi'nde (1908-1944) Müslümanların Durumu

1908 yılında Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederek Krallık/Çarlık dönemine geçmiştir. Bunun ardından İstanbul'da 19 Nisan 1909 tarihinde Osmanlı hükümeti ile Bulgaristan arasında bir protokol imzalanmış ve bu protokole sekiz maddeden oluşan "Müftülükler Sözleşmesi" eklenmiştir. Müftülükler Sözleşmesi ile Bulgaristan'daki Türk-Müslüman

[60] Ayhan Ceylan, "Bulgaristan Emâreti (Prensliği) Anayasası: 1879 Tırnova Anayasası", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/44 (2002), 639.

topluluğun dini idaresi hususunda eski düzenlemelerdeki belirsizlikler büyük ölçüde giderilmiş; baştan beri sahip olunan dini hak ve hürriyetler garanti altına alınmıştır.[61]

> Sözleşmede, Başmüftü ve müftülerin seçimi ve görevleri ayrıntılarıyla düzenlenmiştir. Buna göre, Sofya'da bir Başmüftü bulunacak ve Bulgaristan'daki müftülerin dini ve hukuki işleri konusunda Meşihat makamı ve Bulgaristan Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığı ile ilişkilerine aracılık edecektir. Ayrıca Başmüftü Bulgaristan müftüleri tarafından ve sancak müftüleri arasında 5 yıl süre için seçilecektir. Başmüftünün seçilmesi diplomatik yolla İstanbul'daki Meşihat makamına duyurulacak ve adı geçen başmüftüye menşur ferman ile kendisine ve diğer müftülere yetki verebilmesi salahiyeti için mürasele-i şeriye gönderilecektir. Ancak ondan sonra Başmüftü göreve başlayabilecek ve öteki müftülere yetki verebilecekti. Bu sözleşme ile Bulgaristan Türk-Müslüman topluğunun Meşihat makamı ile olan organik bağları da garanti altına alınmış ve bu durum, Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı ile Halifeliğin sona erdiği 1924 yılına kadar böyle devam etmiştir. 1924 yılından sonra Bulgar hükümetleri başmüftülüğün statüsünü yavaş yavaş değiştirmeye, seçim sistemini kaldırıp atama usulünü uygulamaya başlamışlardır.[62]

Müftülükler sözleşmesiyle başmüftüye, müftülerin işlemlerini, cami, mescit v.s. gibi dini hayır kurumlarını, bu kurumların imam, hatip, müezzin gibi görevlilerini ve mütevelli heyetlerini kontrol ve teftiş etme yetkisi verilmiştir. Ayrıca bu sözleşmeye göre dinî ve hayrî müesseseler, vakıflar, başmüftülüğün nezaretine verilmiş ve bu eserlerin bakımı, korunması, kanuni esaslara ve kaidelere bağlanarak teminat altına alınmıştır. Bunun yanı sıra başmüftüye Türk-Müslüman topluluğun eğitim-öğretim kurumları üzerinde denetim yetkisi verilmiştir. Gerekli gördüğünde de Türk-Müslüman Okulu, cami ve medrese gibi kurumların açılması teklifinde bulunma yetkisi de verilmiştir. 1909 İstanbul Sözleşmesi ile başmüftüye bütün Türk-Müslüman kurumları ve örgütleri üzerinde kontrol ve denetim yetkisi sağlanmıştır.[63] Bu tarihi bilgiler konumuzla doğrudan irtibatlı görünmese de aslında Müslümanların teşkilatlanması ve sahip oldukları hakları bilmek son derece önemlidir. Zira Komünist dönemde bütün bu haklar Müslümanların ellerinden alınmıştır.

Balkan Savaşları ve Dünya Savaşları her kesimi etkilemiş; bu siyasi ve askeri gelişmeler farklı sonuçlara yol açmıştır. Balkan Savaşları sonunda 29 Eylül 1913 yılında İstanbul'da Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında barış antlaşması imzalanmıştır. Bunun yanı sıra "Müftülere Müteallik Mukavelename"si de imzalanmıştır. Bu şekilde Bulgaristan müftülükler örgütünün yetkileri ve faaliyet alanları başmüftülükçe hazırlanacak bir tüzükle düzenleneceği hükmü getirilmiştir. Ayrıca Bulgaristan'da müftü, müftü vekili ve

---

61 Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*, 116.
62 Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*, 116.
63 Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*, 116.

naip yetiştirmek üzere bir "Nüvvab" okulunun açılması da sözleşmede yer almıştır. Bu okulda da önemli ilim adamları yetişmiştir.[64]

Birinci Dünya Savaşından sonra ve özellikle Çiftçi iktidarı döneminde (1919-1923) Türk-Müslüman topluğunun dini örgüt yapıları ve yönetim organlarının tam anlamıyla şekillendiği ve sistemin büyük ölçüde yerine oturduğu ortaya çıkmaktadır.[65] Dini kurumların idari ihtiyaçlarını karşılayacak elemanların yetiştirilmesi için medreselerin açılmasına ve yaygınlaştırılmasına da hız verilmiştir. 1922 yılında Şumnu'da Medresetü Nüvvab'ın 5 yıllık "tâli kısmı", 1930 yılında ise "âli kısmı" denilen yüksek bölümü açılmıştır. Özellikle Çiftçi İktidarı döneminde Türk-Müslüman toplum birçok kazanım elde etmiştir. Bu yıllarda şekillenen dini örgüt yapısı ile dini kurumlar ve kazanılan dini hak ve hürriyetler Krallık (Çarlık) dönemi boyunca büyük ölçüde korunmuştur.[66]

Balkan Savaşları sonunda Türk-Müslüman nüfus oranı 95'lere varan Pirin Makedonyası ile Rodoplar, Bulgaristan sınırlarına ilhak edilmiştir.[67] Bir yandan Müslümanların dini kurumları gelişirken diğer yandan devlet asimilasyon politikaları uygulamıştır. Farklı bölgelerde farklı zamanlarda Müslümanları Hristiyanlaştırmaya çalışmıştır. Özellikle Balkan Savaşları esnasında Müslümanlar çok eziyet görmüştür. Bu dönemde Müslümanların bir kısmı Türkiye'ye göç etmiş; bir kısmı yerinde kalmıştır. Resmi din eğitimine müsaade edilmekle birlikte farklı asimilasyon politikaları da uygulanmıştır. Çiftçi İktidarı döneminde daha özgür bir ortam sağlanmış ve Müslümanlar bundan fayda görmüştür.

2.3. Komünist Dönemi'nde (1944-1989) Müslümanların Durumu

Çalışmamızda yer verdiğimiz şahsiyetlerin bazıları burada yer verdiğimiz Prenslik, Çarlık ve Komünist dönemin tamamına şahit olmuşken, bazıları yalnızca Çarlık ve Komünist dönemde yaşamıştır. Dolayısıyla Komünist dönem, çalışmamızda değindiğimiz tüm şahsiyetlerin faaliyetlerini anlamlandırmak için önemlidir. Bu sebeple bu dönem daha ayrıntılı ele alınacaktır. Bu noktada diğer tüm bilgilerden önce şu ifade edilmelidir ki Komünist dönem, Bulgaristan topraklarında yaşayan Müslümanların en zor dönemlerinden biri olmuştur.

---

64 Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*, 117.
65 Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*, 118.
66 Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*, 121.
67 Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*, 120.

Bulgar Komünist Partisi (Българска комунистическа партия / Balgarska Komunistiçeska Partiya - BKP) Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin 1946-1990 yılları arasında iktidardaki partisi olmuştur. Vatan Cephesi'ne liderlik eden parti 1944 yılında II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, Bulgar partizanlar hükûmeti devirmesi sonucu iktidara gelmiştir. Bulgar Komünist Partisi komünist doktrinini benimseyerek "homojen Bulgar sosyalist ulusu yaratma" hedefini öne sürmüştür. Bu hedef çerçevesinde özel bir politika uygulamıştır ve bu politika bütün vatandaşları etkilenmiştir. Bulgar Komünist Partisi bütün vatandaşlara komünist ve ateist anlayışını dayatmaya çalışmıştır. Bu durum hem Müslümanları hem Hristiyanları hem de diğer dinlere mensup olanları etkilemiştir. İnsanların dini özgürlükleri kısıtlanıp Marksist öğretiler yaygınlaştırılmıştır. İbadethaneleri ziyaret etme, dini bilgileri öğrenme ve öğretme herkese yasaklanmıştır. Bu araştırmanın konusu gereği sadece Müslümanlara karşı uygulanan politikalar ve baskılar daha yakından incelenecektir. Ayrıca şu da bir gerçektir ki komünist rejim hem İslam öğretileri hem Hristiyan öğretileri ortadan kaldırmaya çalışmış olsa da İslam'a ve Müslümanlara karşı uygulanan politikalar daha yoğun olmuştur. Bulgar Komünist Partisi iktidara geldiğinde gerçek hedeflerini gizleyerek herkese özgürlük ve refah vaad etmiştir. Henüz rejimin ilk yıllarında ise insanlara vaad edilen refah ve özgürlüğün sadece bir tiyatro olduğu anlaşılmıştır.

Diğer dinlerin mensupları ve dini kurumları gibi başmüftülük de Komünistlerin artan baskısına maruz kalmıştır. 1951 yılında yeni tüzük kabul edilmiş ve buna Müslümanların haklarını kısıtlayan maddeler eklenmiştir. Yeni tüzük, Müslüman din adamlarının halkın hükümetine vefalı olmaları, kamu düzeni normlarına ve kanunlarına saygı göstermeleri ve dini siyasi amaçlarla kullanmayacaklarına dair maddeler içermektedir. Fakat aynı zamanda hükümet, din adamları düşman elemanları olarak görmekte; yasayı ağır biçimde ihlal ettiklerinden şüphelenmektedir.[68]

"Komünizm döneminde uygulanan baskılar çeşitli dönemlerde parti merkez komitesinin kabul ettiği politikalar muvacehesinde olmuştur. Her on yılda bir politikalarını 'homojen Bulgar sosyalist ulusu yaratma' hedefine yönelik olarak azınlıkların haklarını günden güne baskı ile başarmak istemiştir."[69] Basri Zilabid Çalışkan *Bulgaristan'da İslam*

[68] Nazarska, *Religiozno kulturno nasledstvo i ateizım v komunistiçeska Bılgariya (50-80-te godini na XX v.),* 84.

[69] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 137.

başlıklı eserinde İsmail Cambazov'un *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1944-2012)* eserinden faydalanarak ana hatlarıyla Komünizm döneminde uygulanan baskıları ele almıştır.[70] Bu gelişmeler kitapta kaydedilen sıra ile aktarılacaktır. Bu tarihi bilgiler, çalışmada yer verdiğimiz şahsiyetlerin neler yaşadıklarının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

2.3.1. Din Eğitimi Politikalarına Yönelik Yaptırımlar

2.3.1.1. Türk Azınlık Okullarının Kapatılması

Bulgar parlamentosu 1946 yılında Türk okullarını "azınlık özel okulları" statüsünden çıkartarak onları devlet okulu yapmıştır. Böylelikle "Türk Okulları" kapatılmıştır. Türk azınlık okullarında Bulgarca dışında Kur'an, Din bilgisi, Türkçe, Resim, Hesap-Hendese, Tabiat Bilgisi, Yurt Bilgisi-Tarih, Coğrafya, Jimnastik-Müzik dersleri Türkçe olarak işleniyordu.[71] Devlet okuluna dönüştürüldükten sonra ilk önce Kur'an ve Din Bilgisi dersleri kaldırılmış; Türkçe hariç diğer dersler Bulgarca olarak işlenmiş; 1970'li yıllarda ise Türkçe dersi de müfredattan çıkarılmıştır.[72]

2.3.1.2. Yoğun Ateizm Propagandası Yapılması

Yönetimi ele geçirdikleri ilk yıllarda dinlere ve dindarlara karşı geniş bir hoşgörü ile yaklaşıp onların gönüllerini kazanmaya çalışan Bulgar Komünist Partisi, kuvvetlendikçe bütün dinleri saldırmaya, ateizm propagandası yaymaya başlamıştır.[73]

2.3.1.3. Okullarda Marksist Müfredat Oluşturulması

1960-70'lerde Bulgar tarih ders kitapları, İslâm dininin ve doktrinlerinin Hıristiyanlara karşı son derece saldırgan bir anlayışa sahip olduğunu yansıtmaya çalışmıştır.[74] Din dersleri okul müfredatlarından çıkartılmış; Marksist dersler eklenmiştir. Yeni nesillere hem din dersleri yasaklanmış hem de ateizm ideolojisi dayatılmıştır. Böyle bir ortamda yetişen nesle dini anlatmanın ne kadar büyük bir gayret isteyeceği muhakkaktır.

---

70 Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 136-170.
71 Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 142.
72 Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 137.
73 Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 137.
74 İsov, "İslâm'a Karşı Propaganda: Komünist Rejim Yıllarında Bulgar Ders Kitaplarında İslâmlaşma Anlatısı", 377-420.

2.3.1.4. İslami Din Eğitiminin Yasaklanması ve İbadet Kısıtlaması Getirilmesi

Komünistlerin iktidara geldiklerinde Bulgaristan'da din eğitim kurumu olarak *Medresetü'n-Nüvvab*'ın yanında beş medrese (Şumnu'daki *Medrese-i Aliye,* Aytos Kiremitlik'teki *Medrese*, Aytos Çiftlik Mahalle'deki *Medrese-i İrşadiye*, Ayholo'nun (Pomorie) Ahlı (Startsin) köyünde *Medrese-i Hayriye* ve Osmanpazarı Karaatlar köyündeki *Medrese-i Fevziye*) daha aktif olarak eğitimini sürdürüyordu. Ayrıca Müslüman çocukların gittiği tüm ilkokullarda din bilgisi ve Kur'an dersleri veriliyordu. 1948 yılında ilkokullardaki din bilgisi dersleri kaldırıldı; ardından 1951'de Kur'an dersleri de kaldırılmıştır. 1948'de *Medresetü'n-Nüvvab* kapatılmış; yerine Türk Azınlık Lisesi açılmıştır. Ancak o da 1950'li yıllarda kapatılmıştır. Yukarıda isimleri geçen diğer medreseler de bir bir kapanmış; geride İslami din eğitimi veren bir kurum kalmamıştır.[75]

1970'li yıllardan sonra camiler de beş vakit namaza kapatılmış; sadece Cuma namazı kılınmasına izin verilmiştir. Ayrıca evlerde mevlitlerin okutulması da yasaklanmış; sadece camide okunmasına müsaade edilmiştir.[76]

2.3.2. Dinî Hayata Yönelik Müdahaleler

2.3.2.1. Kıyafet Reformu Adı Altında Feracenin Yasaklanması

1950'li yıllara kadar ferace giyen Müslüman hanımlar, komünistlerin iktidara gelmesiyle 1959 yılında 5-6 ay içinde "feracesizleştirilmiştir". Bunu kabul etmek istemeyenler tarım kooperatif tarlalarında işe alınmamış, otobüslerden indirilmiş, mağazalardan alışveriş yapmaları engellenmiştir.[77]

Benzer yaptırımlar erkeklere de uygulanmıştır. Aynı yöntemlerle erkeklerin aba, potur, fes, sarık giymesi de yasaklanmıştır. İstemeye istemeye de olsa Müslümanlar bu zorbalığa boyun eğmek zorunda kalmışlar; hatta imamlar ve müftülerden, önce kendi eşlerini, kızlarını açmaya mecbur etmişler, sonra da komşu kadınlara, fistanla da açık başla da namaz kalınabileceğini söyletmişlerdir.[78]

---

[75] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 139.
[76] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 139.
[77] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 141.
[78] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 141.

2.3.2.2. Doğum, Düğün ve Cenaze Merasimlerinin Değiştirilmesi

Kıyafet reformundan sonra Müslümanların doğum, düğün ve cenaze gelenekleri de değiştirilmiştir. Din adamlarının bu üç gelenekteki konumlarını kaybetmiştir. Kanunen serbest olan dini nikâhlar yasaklanmış; yapan da yaptıran da cezalandırılmıştır. Çeyiz kaldırırken ya da damat uğurlarlarken yapılan dualar, yeni doğan bebeklere ezan okunarak ad konması yasaklanmıştır.[79]

Müslüman cenazelerin defni ile ilgili ateist propaganda üç aşamada uygulanmıştır. Birinci aşamada parti üyelerine, gençlik liderlerine, öğretmenlere, memurlara yakınlarını imamsız defnetme telkininde bulunmuşlardır. Bu aşamada maksat sadece Hocayı mezarlıktan uzaklaştırmaktır. Zira cesedin yıkanıp kefenle gömülmesine müsaade edilmiş; yalnız cenaze namazı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Cenaze namazlarının kaldırılması halka çok ağır gelmiş; ancak komünistler bununla kalmamış, Müslüman cenazelerinin de Bulgarlar gibi "takım elbise" ile defnedilmesini istemişlerdir. "İnsan bütün hayatında çalışmış, mal mülk edinmiş, evlat yetiştirmiş, öldükten sonra onu beyaz çarşafa sarıp gömmek. Bundan daha büyük vefasızlık, adaletsizlik olur mu?" propagandası yaparak, "Ölü en iyi elbiseleriyle gömülecek. Gömleği beyaz, kravatı kırmızı olacak." denilmiştir. Müslümanlar Bulgar komşularında gördükleri bu uygulamayı son derece ters karşılaşmış; hatta bu işin sonunun Hristiyanlaştırmaya varacağını düşünmüşlerdir. Zorla takım elbiselerle defnettirilen cenazelerini geceleri mezarlarından çıkarmışlar, kefenlemişler, tekrar gömmüşlerdir. Ancak çok geçmeden bu durum da hükümet tarafından duyulmuş; bu kez belediyelerdeki ritüel memurları şüphelendikleri mezarları açtırmışlardır. Velhasıl Müslümanların ölüsünü bile mezarda rahat bırakmamışlardır.[80]

Cenaze merasimlerinde üçüncü ve son aşama Müslüman mevtaların mezara tabutla gömülmeleri meselesi idi. Ritüel memurları bunu da zorla uygulatmışlardır. Bu süreçte camilere kamyonlar dolusu parasız tabut dağıtılmıştır. Ayrıca parti sekreterleri ve hükümet memurları cenazenin tabutla gömülüp gömülmediğini sıkı kontrol altına almışlar.[81]

---

[79] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 141.
[80] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 142.
[81] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 142.

İslam'ın ve Osmanlı'nın bir simgesi olduğu için mezarlıklar da tahrip edilmiştir. Mezar taşlarının üzerindeki Türk-Arap isimler, Arapça ve/ya Osmanlıca yazılar komünist rejimi rahatsız etmiştir. Birçok yerde komünistler Müslüman mezarlıkları tahrip etmişlerdir.

2.3.2.3. Sünnetin Yasaklanması

1951 yılında Başmüftülük tüzüğünde sağlık kurumlarından izin belgesi olmayan sünnetçilerin sünnet yapması yasaklanmış; 1960'a gelindiğinde ise izin belgesi olan sünnetçilerin de sünnet yapması yasaklanmış ve sünnetin yalnızca hastanede yapılmasını istemiştir. Fakat uzman cerrahlar Sağlık Bakanlığından "yapmayın" emri aldıkları için "Biz bu sünnet işinden anlamayız." diyerek anne babaları geri çevirmişlerdir. Bu durumda çocuklarına İslam'ın önemli şiarlarından olan sünneti yaptırmak isteyen aileler, genellikle ahırlarda, dağlarda illegal sünnetçilerle bu işlemi gerçekleştirmeye başlamış; ancak her iki taraftan da yakalananlar hapse atılmıştır.[82] Bu "suçtan" dolayı Belene[83] kampına gönderilenler de olmuştur.[84]

2.3.2.4. Vakıflara El Konulması ve Bazı Camilerin Yakılması

Başmüftülüğün 1948 yılındaki kayıtlarına göre Komünist rejimin başlangıcında ülkede 1124 cami, 687 mescit, 44 tekke ve türbe olmak üzere yaklaşık 1885 tane Başmüftülüğe ait dini yapı bulunmaktadır. İlerleyen yıllarda bu dini yapıların sayıları hakkındaki bilgiler giderek güvenilmez ve çoğu zaman çelişkili olmuştur. Ancak Türk nüfusunun Kuzeydoğu Bulgaristan'dan Türkiye'ye kitlesel olarak göç etmesi (1949-1951), yetkililerin mali, siyasi ve idari baskısı, dindarlığın azalması gibi faktörlerden dolayı dini yapıların durumu değişmiştir. 1950'li yılların sonunda belirli bölgelerdeki göç nedeniyle (özellikle Kuzey Bulgaristan'da) mevcut camilerin yarıya yakını (% 47,6)' kapatılmıştır.[85]

---

[82] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 143.

[83] Bulgaristan'ın Belene bölgesinde Tuna nehri kenarında II. Dünya Savaşı sonrasında rejim muhalifleri için kurulan toplama kampı, 1987 yılından kapatılana kadar 23 binden fazla kişinin tutuklandığı yer olmuştur. Baskı ve işkencelerin yanında mahkûmların ağır şartlar altında çalıştırılmasıyla bilinmektedir. Kampta yaklaşık 8 bin mahkûm baskı ve işkence sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Mahkûmların uğradıkları zulüm can verince de son bulmamış, kiminin cesedi Tuna Nehri'ne atılmış kimininki domuzlara yem edilmiş, kimininki de hâlâ yerleri tespit edilemeyen toplu mezarlara gömülmüştür. (Yurtdişi Türkler Ve Akraba Topluluklar Başkanliği (YTB), "Belene: Ölüm İçin Yer Sert Uçmak İçin Gök Uzak" (Erişim 1 Eylül 2024). Daha fazla bilgi için bkz. Tufan Gündüz, *Belene Ölüm İçin Yer Sert Uçmak İçin Gök Uzak* (Ankara: YTB Yay., 2021), 208-541.)

[84] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 143.

[85] Nazarska, *Religiozno kulturno nasledstvo i ateizım v komunistiçeska Bılgariya,* 86.

Güney Bulgaristan'da bulunan dini yapılar bu durumdan kısmen daha az etkilenmiştir ama yine de komünist rejim bazı yerlerde camileri yıkmıştır. Örneğin 1960'lı yıllarda Komünist rejim Madan merkez camisini yıkmış ve bunun yerine başka bir bina inşa etmiştir. 1979 yılında Darıdere'deki (Zlatograd) Pazar Camii, 1984 yılında Darıdere'nin Malka Reka mahallesindeki camii yıkılmışlar.[86]

2.3.2.5. Müftülük Teşkilatındaki Görevli Sayılarının Azaltılması

Bulgaristan Komünist Partisi'nin (BKP) politika bürosu 7 Nisan 1960 tarihinde aldığı bir kararla Türk köy ve kasabalarındaki *Cemaat-ı İslamiye* [87] 'lerin sayısını 500'e, Pomaklarınkini de 80'e indirmiştir. Böylece 1948 yılında 1133 olan imam sayısı 1960'ta 580'e; 27 olan müftülük sayısı ise 6'ya indirilmiştir. Ayrıca imamlar devlet memuru statüsüne alınarak maaşa bağlanmıştır.[88]

2.3.3. Etnik Ayrımcılık ve Baskı İçeren Uygulamalar

2.3.3.1. Müslüman Unsurlar Arasında Ayrıştırma Politikası Güdülmesi

> Bulgaristan'ın Osmanlı'ya bağlı özerk prenslik olarak kurulduğu 1878 yılından 1951 tarihine kadar olan zaman içinde İslam dininden bahseden kanunlar Müslümanlığı daima bir bütün olarak ele almış, etnik kökenleri itibariyle Müslümanları Türk, Pomak, Tatar, Çingene diye ayırmamıştır. Yeni Dini Cemaatler Kanunu'nda topyekûn 'Müslümanlardan' bahsedilmektedir. 1951 tüzüğü ilk defa Müslümanları etnik kökenleri itibariyle ayırmış, Başmüftülük sistemi kendisini sadece 'Müslüman Türklerin' dini lideri ilan etmiştir. Tüzüğün 140. Maddesi Çingeneleri Türk Başmüftülüğüne bırakmış; ancak Pomak ve Tatarları dışlamıştır. Böylece Smolyan müftüsü olan Svetoslav Duhovnikov isimli şahıs, kendisini Pomak müftülüğünün başı ilan etmiştir.[89]

9 Eylül 1944 yılında Bulgar Komünist Partisi (BKP) Müslüman unsurlar arasında ayrıştırma politikası konusunda farklı adımlar atmıştır. Komünistler, taşra teşkilatlarına "etnik köken itibariyle Bulgar olan Pomakların ulusal bilincini geliştirmek için çalışmalı, yerli Türklerle olan bağları koparılmalı, Türklerle evlenmelerine müsaade edilmemeli,

---

[86] Faik Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)* (Smolyan: Printakom design, 2024), 102.

[87] Cemaat-i İslamiyeler: Müslümanların cami, medrese, diğer hayır kurumları ve ibadethaneleri ile bunların mal varlıklarının idareleri için kurulan idari birimlerdir. Cemaat-i İslamiyelerde görev alabilmek için bazı şartlar gerekiyordu: Cami veya hayır kurumunun olduğu yerde ikamet etmesi, Bulgaristan sınırları içerisinde gayr-ı menkul malları bulunması, okuma-yazma bilmesi ve ehl-i namustan olması gerekmektedir. Daha fazla bilgi için bkz: İsmail Cambazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*, (Sofya: Başmüftülük Yayınları, 2013), 165.

[88] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 143.

[89] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 140.

Türk bölgelerine yerleşip oralardan mülk edinmeleri engellenmeli" gibi direktifler vermiştir.[90]

2.3.3.2. ***Öldürme, Zulüm ve Korkutma Politikası Uygulanması***

Komünistler din adamlarına siyasi düşmanlarına karşı davrandıkları gibi davranmışlardır. Komünistler dindar bir kişinin komünist ateizm rejimini hiçbir zaman kabul etmeyeceği biliyorlardı. Bu sebeple dindar kimse çalışkan da olsa yahut kimseye zarar vermese de sırf inancından dolayı devlet haini gibi algılanıyordu.[91] Bulgar Komünist Partisi (BKP) Müslümanlar arasında lider kabiliyetli kişileri çeşitli uydurma suçlamalarla tutuklamış; idama mahkûm etmiş; Belene kamplarına göndermiştir. Bu şekilde hem topluma önderlik yapabilecek şahıslara zulmederek ortadan kaldırmış hem de geride kalan topluma onlar gibi dindar olmama hususunda gözdağı vermiştir. Örneğin Osman Kılıç Hoca ve öğrencileri bu uygulamanın kurbanı olmuştur. Bulgaristan Türklerinin potansiyel lideri olabilecek kişilerden *Medresetü'n-Nüvvab*[92] mezunu ve daha sonra aynı okulda İslam Tarihi hocası olan Osman Kılıç Bey, beş *Nüvvab* öğrencisi ile birlikte 1948 yılında "Türkiye lehine casusluk" ile suçlanmıştır. Bu dava sonucunda Hoca ve öğrenci grubunun başkanı Embiya Halid asılarak ölüme mahkûm edilmiştir. Diğer dört öğrenciden biri müebbet, diğerleri ise toplam 26 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Ahmed Davudoğlu, Nuri Turgut Adalı, Ömer Osman Erendoruk, Mehmet Türker gibi öne çıkmış münevverler 1985-1986 yıllarında Belene toplama kampına ve cezaevlerine

---

90 Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 141.

91 Hadzhi, *Din Değiştirmenin Sosyolojik Sonuçlari (Bulgaristan Örneği)*, 133.

92 Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Muahedenâmesi'nin ikinci ek protokolünün 7. maddesi gereğince nüvvâb (müftü veya müftü vekili) yetiştirmek üzere dinî bir okulun açılması kararlaştırılmıştır. *Medresetü'n-Nüvvab* 1922-1923 öğretim yılında nüvvâb (müftü veya müftü vekili) yetiştirmek üzere Şumnu'da Şerif Halil Paşa Camii (Tombul Camii) Külliyesi'nde ve civarında açılmıştır. Bulgaristan'da Müslümanların dinî eğitim ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan müessese on iki yıl sürecek olan rüşdî, tâlî ve âlî şeklinde üç kademeli bir medrese olarak programlanmıştır. Medresetü'n-Nüvvâb'dan mezun olanlar müftü, müftü vekili, imam ve şer'iyye mahkemelerinde kâtip olabiliyordu. 1950 yılında Komünist rejimin baskıların sonucunda kapanmıştır. Açık kaldığı yirmi yedi yıllık süre boyunca Medresetü'n-nüvvâb'da bir çok âlim yetiştirilmiştir ve gerek Bulgaristan'da gerek Türkiye'de önemli izler bırakmıştır. Orada yetiştirilmiş ve/ya orada Hocalık yapmış Nüvvab aydınları olarak adlandırdığımız bazı âlimler şunlardır: Ahmet Davudoğlu, Osman Keskioğlu, Hâfız Nazif Konuk, İsmail Ezherli, Osman Kılıç, Halil Ali Osman Aydoğdu'dur. 1950 yıllarında yaşanan tehcir olayları dolayısıyla içlerinde zikrettiğimiz bu hocaları Türkiye'ye göç ederek çeşitli kurumlarda hizmet etmiştir (Daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Medresetü'n-Nüvvâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Temmuz 2024).

gönderilmiştir. 1985-1986 yılların arasında binden fazla Müslüman aydının hapsedildiği bilinmektedir.[93]

2.3.3.3. Karışık Evlilikler Oluşturma Projesi

İslam dininde Müslüman erkeğin Hristiyan veya Yahudi bir kadınla evlenmesine izin verilirken, Müslüman bir kadının Hristiyan veya Yahudi biriyle evlenmesi yasaklanmıştır. Bulgaristan Müslümanları da her ne kadar komünizm diktatörlüğü altında dini eğitimden mahrum kalmış olsalar da bu geleneğe uygun olarak hayatlarına devam etmiştir. Ancak komünistler Türklerle Bulgarları birbirine yakınlaştırıp ısındırmak ve kaynaştırmak için karışık evlilikler projesi başlatmıştır. Özellikle şehirlerde yaşayan Müslüman ailelerin evlenme çağına gelen çocukları bu propagandaya maruz kalmıştır. Bulgarla evlenen kız ya da erkek Türk gençlerinin Hristiyanlığın ve Bulgarlığın etkisinde kaldığı görülmüş; bu tip ailelerden doğan çocuklara da genelde Hristiyan ismi verilmiştir.[94]

2.3.3.4. İsimlerin Zorla Değiştirilmesi

Komünist devrimin sağlamlaşmasından sonra "böl, parçala, yönet" siyaseti 60'lı yıllarda Bulgarlaştırma politikası olarak ilk önce Müslüman Romanlar üzerinde uygulanmıştır. 1956 yılında Komünist Partinin toplantısında alınan kararlar 1962 yılında Müslüman Romanlara; 1971-1973 yıllarında ise Pomaklara yönelik isim değiştirme kampanyası yürütülmüştür.[95]

1960'lı yıllarda Çingenelerin Türk adlarının zorla değiştirilmesine karar verilmiştir. İlk başlarda gönüllülük esasının uygulandığını ve birçok gencin bu şekilde adını değiştirdiği belirtilse de yaşlıların bunu asla kabul etmediği ve "Bir ayağımız mezarda iken bizi rezil mi etmek istiyorlar?" şekline karşılık verdiği söylenmektedir. Hatta bazı Çingenelerin açıkça hiçbir şekilde adlarını değiştirmeyeceklerini belirttiği, 1985'te Türklerle beraber zorla isimlerin değiştirilmesine kadar uzun süre direndikleri anlatılmaktadır.[96]

Anlatılanlara göre Çingenelere yönelik isim değiştirme faaliyeti bireysel ikna yoluyla yapılmıştır. Öyle ki gazete, radyo yahut televizyonlar bu durumdan hiç söz etmemiştir.

---

[93] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 139.
[94] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 144.
[95] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 145.
[96] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 145.

Adlarını değiştirenlerin kayırıldığı, adlarını değiştirmeyenlere ise işten atma, sosyal yardımı kesme gibi zorluklar çıkarıldığı belirtilmektedir. Tüm bu çaba ve zorlamalarla bir buçuk yıl zarfında 120.000 kişinin adı gönüllü ya da zorla değiştirilmiştir.[97]

Balkan Savaşları esnasında Pomakları Hristiyanlaştırılması için propaganda yapılmıştır. Ardından 1930'lu yıllarda *Drujba-Rodina* [98] Cemiyeti de birtakım faaliyetler yürütmüştür. Komünist rejimi de Pomakları Bulgarlaştırmaya çalışmıştır. 1960'ların ortalarına doğru yoğunlaşan ad değiştirme faaliyetleri, karşılaşılan direnç sebebiyle başarıya ulaşamamış; ancak 1970-1974 döneminde baskılar hayatı çekilmez hale getirince direnç kırılmış; yaklaşık 200.000 Pomak Müslümanın adı kan dökülerek zorla Bulgar adına çevrilmiştir.[99]

1984 yılında sıra Türklere gelmiştir. 1984-1985 yıllarında Türk, Pomak ya da Roman tüm Müslümanları asimile etmek için en şiddetli kampanya başlatılmıştır.[100] Müslümanlar bunu kabul etmek istememiş; kimileri yetkililerden kaçmaya ve saklamaya çalışmış; kimileri ise başka şekillerde buna karşı durmuştur. Ribnova Hadisesi, Barutin ve Dospat Katliamı, Kornitsa Olayları ve Türkan bebeğin şehit edilmesi, Türk-Müslüman isimlerini zorla değiştirmeye karşı çıkanların yaşadıkları hadiselerden bazılarıdır.

2.3.3.5. Türk Azınlığı Zorla Bulgarlaştırma (Soya Dönüş Süreci) ve Göçe Zorlama

93 Harbinden sonra Müslümanlar azınlık statüsüne geçip farklı baskılara ve haksızlıklara maruz kalmışlardır. Bu durum Anadolu'ya göçü başlatmış ve bu göç uzun süre devam etmiştir. 1946 yılında iktidara gelen Komünist rejim, tek tip insan oluşturmayı

---

97 Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 146.

98 Drujba-Rodina (vatan) adı altında 1937 yılında Paşmaklı'da (Smolyan) kurulan ilk cemiyetin esas amacı Müslüman Pomaklar'a gayri Türk ve gayri Müslüman düşünce muhtevasını aşılamak, onları Müslüman Türk toplumundan koparıp Bulgarlaştırmak ve Hıristiyanlaştırmaktı. Rodoplar'ın diğer kasaba ve köylerinde de Rodina Cemiyeti (metinde bunu hep örgüt olarak kullanmıştık. Birini tercih edip hep onu kullanalım ve adını italik yazalım *Rodina Örgütü* gibi)'ne benzer kırk kadar cemiyet oluşturulmuştur. Bu cemiyetler adına birçok dergi, broşür, kitap yayımlanmış, tiyatro temsilleri, söyleşiler, konferanslar, toplu okumalar, sergiler düzenlenmiş ve bu şekilde fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Arkasında güçlü devlet desteği olan Drujba-Rodina cemiyeti, çalışmalarını günden güne hızlandırmış, önceleri uyguladığı bilgilendirme metodunu bir tarafa bırakarak zamanla baskıya başvurmuştur. Bir taraftan erkeklerin fes ve sarıklarına, kadınların feracelerine savaş açarken, diğer taraftan da müftülüğü ellerine geçirerek imamları kendi amaçları doğrultusunda çalışmaya zorlamışlardır. Kendileri ile uyumlu çalışmayan imamları ise değiştirmeye kalkmışlardır. 1942 yılında çıkarılan bir kararla yeni doğan çocuklara sadece Bulgar adı konması yönünde ciddi baskı uygulamışlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Hüseyin Memişoğlu, "Pomaklar", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 03 Temmuz 2024).

99 Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 146.

100 Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 144.

hedeflemiştir. Asimilasyon politikaları ve çeşitli baskılar uygulamaya çalışan Komünist rejim, ülkedeki Müslüman azınlığı rahatsız etmiştir. 1950 yılının Ocak ayından 1951 Kasım ayına kadar 154.397 Bulgaristan Türk'ü Türkiye'ye hicret etmiştir. Bulgar Hükümeti 30 Kasım 1951 tarihinde göçü yasaklamış ve Bulgaristan'da kalan Türklerin ellerinden pasaportlarını toplayarak "göç" kelimesinin kullanılmasını bile yasaklamıştır.[101]

1951 yılında Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göçünün ani bir kararla yasaklanması, parçalanmış aileler sorununa sebep olmuştur. Bulgar Komünist Partisi, Türklerin Bulgaristan'da kalarak sosyalizmin güçlenmesi için çalışmasını istemekteydi. Ancak 1960'lı yılların sonunda Bulgaristan ile Türkiye arasında bir yakınlaşma olmuş ve bunun sonucunda iki ülkenin dışişleri bakanları 22 Mart 1968 tarihinde *Yakın Akraba Göçü Antlaşması*'nı imzalamıştır. 1969 yılının Ağustos ayında yürürlüğe giren bu anlaşmanın sonucunda 1978 yılı sonuna kadar 130.000 Bulgaristan Türkü Türkiye'ye göç etmiştir.[102]

Bulgar komünist hükümeti, 1984–1989 yılları arasında *Yeniden Doğuş* veya *Soya Dönüş Süreci* olarak bilinen programı başlatarak Türk azınlığı zorla Bulgarlaştırmak istemiştir. Komünist rejimi Bulgaristan'da yaşayan Türklerin aslında Bulgar olduğunu iddia etmeye başlamıştır. Bu iddianın kökeni Bulgar Komünist Partisinin üyesi olan Jivkov'un kızı Luidmila Jivkova'nın çevresindeki entelektüellerle birlikte Bulgar kültürünün çok değerli olduğunu öne sürerek, Bulgaristan ile dünya kültürleri arasındaki kopmuş bağları yeniden restore etme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Luidmila, Bulgaristan'da kültürel çeşitlilik yerine, ortak bir kültür anlayışının benimsenmesini istemiştir.[103]

Bulgaristan komünist partisi tarafından Müslüman azınlığına uygulanan *Soya Dönüş Süreci* ve bulgarlaştırma çabaları, yalnızca homojen bir millet oluşturma arzusu değil; aynı zamanda Bulgarların doğum oranlarının çok düşük olması buna karşın Bulgar olmayan unsurların Türklerin, Romanların doğum oranlarının Bulgarlara göre en az iki kat olmasıydı. Bu oranlardan endişelenen Komünist rejim 2000'li yıllarda Türklerin ve Romanların, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturabileceğinden korkuyordu. Artan Türk

[101] Hasan Demirhan, "Sözlü anlatımlarla 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları", *Rumeli'de Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (Eylül 2019), 329.
[102] Demirhan, "Sözlü anlatımlarla 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları", 330.
[103] Demirhan, "Sözlü anlatımlarla 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları", 331.

nüfusunun ileride bir özerklik talebine sebep olabileceğinden korkan Bulgar Komünist Partisi, Müslüman azınlıkları asimile etmeye çalışmıştır.[104]

Her on yılda bir Bulgar komünist partisi, Bulgar bir sosyalist ulus oluşturma hedefinin çerçevesinde yeni asimilasyon politikalarına doğru adımlar atmıştır. Müslüman azınlığı ayrıştırarak kademeli olarak asimilasyonu gerçekleştirmeye çalışmıştır. *Soya Dönüş Süreci*'nin bu politikaların son etabı olduğu söylenebilir. 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'daki bütün Müslümanların isimleri değiştirilmiştir. Bu süreçte Müslüman Türk azınlığına yönelik sürekli uygulanan baskı ve asimile süreci dayanılmaz bir hal almış ve 1989 tarihinde protesto yürüyüşleri başlamıştır. Silahlı kuvvetler, protestoları bastırmak için tanklarla köyleri kuşatmış, yürüyüşler esnasında ateşli silahlar kullanmıştır. Bu olaylarda 60'tan fazla Türk yaşamını yitirmiştir. Bazı bölgelerde açlık grevleri başlamıştır.[105]

Açlık grevleri ve barışçıl protestolar, Naim Süleymanoğlu ve kaçak yollarla Türkiye'ye ulaşan bazı mültecilerin anlattıklarıyla dünya basınına yansımış; Bulgaristan bu durumdan dolayı birçok devletten tepki almıştır. Tepkiler neticesinde Bulgaristan yönetimi, 24 Mayıs 1989 tarihinden itibaren insanları gruplar halinde Türkiye sınırına getirmiş; 2 Haziran 1989 tarihinde de Türkiye'den ülkesindeki azınlığı kabul etmesi için sınır kapılarını açmasını istemiştir. Dönemin Başbakanı Turgut Özal Jivkov'a "Bizim kapılarımız herkese açıktır." cevabını vermiştir. Bulgaristan, Başbakanın bu sözünün üstünden 24 saat geçmeden insanları zorla Türkiye sınırına yığmaya başlamıştır. Bunun üzerine Türkiye soydaşlarına sınır kapılarını açmıştır. Türkiye'nin 1989'da sınır kapılarını açmasıyla yeni bir göç dalgası başlamış ve yaklaşık 350 bin kişi anavatana yerleşmiştir.[106]

Türklerin göç etmesini takip eden süreçte girdiği ekonomik kriz sonucu Bulgaristan'da komünist iktidar dönemi sona ermiş ve yeni, demokratik bir yönetim kurulmuştur. Uyanış

[104] Demirhan, "Sözlü anlatımlarla 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları", 333.
[105] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 169.
[106] Demirhan, "Sözlü anlatımlarla 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları", 340.

sürecinin sorumluları ise bulunamamıştır. Bazı göstermelik tutuklamalar yapılsa da Todor Jivkov[107] ve çevresindeki birkaç kişiye hafif cezalar verilmiştir.

2.4. Demokrasi Dönemi'nde (1989-halen) Müslümanların Durumu

1989 yılı sonlarına geldiğinde Bulgaristan'da demokratik esintiler başlamıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) gerilemiş ve onun tesiri altında kalan Doğu Avrupa tek tek baskıcı komünist rejimlerden kurtulmuştur. Bulgaristan'ın büyük ekonomik sıkıntılar yaşaması, Müslüman azınlığın zor kullanılarak asimile edilmeye çalışılması ve Mayıs 1989'dan itibaren yüz binlerce Türk'ün zorunlu göçe tabi tutulması ülkeyi uluslararası platformlarda zor duruma sokmuştur. Bütün bu gelişmeler komünist başkan Todor Jivkov'un konumunu sarsmıştır ve Jivkov, Berlin Duvarı'nın yıkılmasından bir gün sonra Bulgaristan Komünist Partisi yöneticileri tarafından görevi bırakmaya zorlanmıştır. Jivkov'un istifasıyla birlikte Bulgaristan'da demokratik değişim başlamıştır ve yeni siyasi örgütler ortaya çıkmıştır.[108]

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ile Komünist ideoloji de geçerliliğini kaybetmiştir. Eski SSCB'de yaşayan bütün topluluklar ile onun tesiri altında olan bazı Balkan ülkeleri ateizm propagandasından kurtulmuş; on yıllarca yasaklanan kendi ulusal ve manevi değerlerine sahip çıkma imkanına kavuşmuşlardır.[109] Bulgaristan özelinde bu dönemde üç İmam Hatip Lisesi ve Sofya Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılması din eğitimi açısından önemli gelişmelerdendir. Yine ülke genelinde yıl içinde ve yaz döneminde Kur'an Kursları düzenlenmesi kayda değer bir gelişmedir. 1989 yılından sonra birçok temel insani hak ve hürriyetler elde edilmiştir. Bu dönemde komünist dönemde sivil din eğitimi yoluyla eğitilen öğrenciler, hayatta kalan hocaları ile birlikte eğitim ve irşat faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

---

[107] Todor Jivkov (7 Eylül 1911 - 5 Ağustos 1998), 1954-1989 arasında Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri ve 1971-1989 arasında Bulgaristan Başbakanı görevini yürürmüştür. Onun döneminde dini cemiyetlere ve azınlıklara farklı baskılar uygulamıştır. İç ve dış politikada Sovyet çizgisine sıkı sıkıya bağlı kalan Jivkov 1985 yılında Bulgarlaştırma politikasına girişmiştir. Türklerden isimlerini değiştirmeleri, Türkçe konuşmamaları ve ibadet etmekten vazgeçmelerini istemiştir. Onun yönetimi ülkedeki Türk azınlığa karşı zorla asimilasyon politikası uygulayarak 1989 baharında Türkiye'ye doğru büyük bir göç akınının başlamasına neden olmuştur.

[108] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 16.

[109] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 17.

İKİNCİ BÖLÜM

BULGARİSTAN'NIN KOMÜNİST DÖNEMİNDE SİVİL DİN EĞİTİMİ FAALİYETLERİNDE BULUNAN İLİM ADAMLARI

Bulgaristan'ın komünist dönemindeki sivil din eğitimi faaliyetlerini konu edilen bu çalışma, bir alan araştırmasını içermektedir. Çalışmanın ilk planında bu dönemde yaşamış bütün âlimlerin hayatlarının derlenmesi düşünülmüş fakat resmi bilgilerin eksikliği, literatürde yeterince derli toplu kaynakların bulunmaması ve geniş bir alanı kapsadığı için araştırmamız Bulgaristan'ın tamamında değil, sadece Güney Bulgaristan'da yaşamış âlimlerle sınırlandırılmıştır. Kuzey Bulgaristan'da *Medresetü'n-Nüvvâb* bulunduğu için orada yetişen âlimlerle ilgili literatürde daha fazla bilgi bulunmaktadır. Güney Bulgaristan'daki din adamları ile ilgili literatür eksikliğini gidermek için bu bölgeye odaklanılmıştır. Bunun yanı sıra araştırmacının bu bölgede yaşıyor olması, bölgedeki sosyolojik, psikolojik ve tarihi özellikleri daha yakından tanıması itibariyle çalışmayı güçlendirmiştir.

Çalışmada odaklandığımız Güney Bulgaristan'ın büyük bölümü Rodop dağlarını kapsadığı için araştırmamızda bazen "Rodoplar" bazen de "Rodop Bölgesi" ifadesi kullanılmıştır. Çalışmada özellikle bu bölgeye odaklanmamızın diğer sebebi bu coğrafyanın yakın tarihe kadar Osmanlı himayesinde yer almasıdır. Bu çalışmanın odağındaki Güney Bulgaristan, Kırcaali, Paşmaklı (Smolyan), Cuma-i Bâlâ (Blagoevgrad) bölgelerini kapsamaktadır. Bu yerler 1912-1913 Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı hakimiyetinden ayrılmıştır.[110] Dolayısıyla çalışmamızda söz konusu edeceğimiz ilim adamlarının geçmişinde Osmanlı eğitim kurumlarının etkisi oldukça belirgindir. Literatür taraması ve sözlü tarih yöntemi ile komünist dönemde bu bölgede ön planda olan on ilim adamı tespit edilmiştir. Bu kimseler Beliçeli Mehmedali Efendi (1885-1957), Halim Efendi (1907-1995), Mehmed Tabak Efendi (1937-2010), Ribnovolu Mehmed Hamid Hoca (1925-2018), Abdullah Efendi (1916-2003), Darıdere Müftüsü

[110] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 15.

Kâmil Efendi (1900-1992), Madan Vaizi Molla Raif Efendi (1901-1980), Molla Sadık Efendi (1931-2018), Rifat Brahimbaşev (Paşa) (1900-1989), Hafız Murat Haci (1936-2018). Bu bölümde kronolojik sıraya uygun olarak bu şahsiyetlerin yaşamları ve ilmî faaliyetleri irdelenecektir. *Resim 2 Bulgaristan'ın haritası (daire içindeki yerin araştırmanın sınırları göstermektedir)*

Resim 2. Bulgaristan Haritası İçinde Rodop Bölgesi'nin Konumu

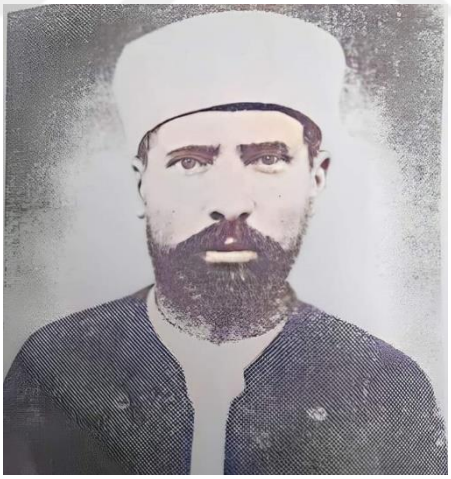
1. BELİÇELİ MEHMEDALİ EFENDİ (1885-1957)

Beliçeli Mehmedali Efendi Kavala'daki *Mehmedali Paşa Medresesi*'nde yetişen ve bölgenin çakıntılı dönemindeki sorunlara rağmen Batı Rodoplar'da Müslüman kimliğinin muhafaza edilmesi için büyük çaba sarf eden bir âlim ve muallimdir. Osmanlı medreselerinde yetişen Beliçeli Mehmedali Efendi, dönemin bütün baskılara rağmen Osmanlı ilim geleneğini gelecek nesillere tevarüs etmiştir. Araştırmamıza dâhil ettiğimiz diğer ilim adamlarına kıyasla daha erken yaşta vefat etmiştir ve Komünist rejimin ilk dönemine şahit olmuştur. Vefatının üzerinden yaklaşık 63 yıl geçmesine rağmen

bölgedeki ilim adamları ile ilgili araştırma yaparken hocalar ve daha yaşlı insanlar halen Beliçeli Mehmedali Efendi'den bahsetmektedirler. Bu durum, Hocanın toplumda bıraktığı izlerin bir göstergesidir. Nispeten daha erken tarihte vefat ettiği için sıralamamız Beliçeli Mehmedali Efendi'den başlamaktadır. Çalışmamızda coğrafi konumundan açısından Batı Rodoplar'daki yerleşim yerlerinden Doğu Rodoplar'daki yerleşim yerlerine doğru bir takip çizgesi belirlenmiştir.

1.1. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Hayatı

Beliçeli Mehmedali Efendi 1885 yılında o dönemde Osmanlı Devleti sınırları içinde olan Belitsa[111] köyünde dünyaya gelmiştir. Tam ismi Mehmedali Abdiev Spahiyski yani Sipahioğullarından Abdi oğlu Mehmedali'dir. Annesinin adı Zelihe, babasının adı Abdi Mustafa Spahi'dir. Dindar, fakir, köylü bir ailede büyümüştür. *Yakaruda Medresesi*'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra Kavala'da *Mehmedali Paşa Medresesi*'nde on beş yıl eğitim görmüştür. Daha sonraki süreçte imamlık, hocalık ve müftülük görevlerinde bulunmuştur. Bütün zorluklara ve sorunlara rağmen Batı Rodoplar'daki İslam kimliğini muhafaza edilmesi ve yeni din müderrislerinin yetişmesi için çaba sarf etmiştir.

Resim 3. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin fotoğrafı

Kendi köyü olan Belitsa'dan bir hanımla evlenen Mehmedali Efendi, dindarlık ve karakter uyumu eksikliğinden dolayı boşanmış ve Yakoruda'nın tanınmış bir ailesinden

[111] Bu köy bugün Blagoevgrad iline bağlı Belitsa kasabasıdır. Bu nedenle ona "Beliçeli" Mehmedali Efendi denir.

Cemile isimli bir kızla evlenmiştir. 1912 yılındaki Balkan Savaşı'ndan sonra Rodoplar, Bulgaristan sınırlarına ilhak olunmuştur. Savaştan sonra Rodoplar'da ikamet eden bir çok Müslüman, Türkiye'ye hicret etmiştir. Tüm ailesi 1927 yılında Türkiye'ye göç etmesine rağmen, Mehmedali Efendi eşiyle birlikte Batı Rodoplar'daki Müslümanları irşâd etmek ve onlara eğitim vermek için kalmayı tercih etmiştir. Babası defalarca mektup yazarak onu ikna etmeye çalışmışsa da bu topraklarda İslam'ın yok olması endişesinden dolayı talebe yetiştirmeye devam etmiştir.[112] Öğrencisi Mehmed Tabakov'un ifadesiyle "Mehmedali Efendi 'Allah yolunda ne ile savaşabilirsen savaş.' hadisini biliyordu. Dolayısıyla Beliçeli Mehmedali Efendi ilimle -sivil din eğitimiyle- bu prensibi uygulamaya çalışmıştır."[113]

Beliçeli Mehmedali Efendi, Balkan Savaşları, Dünya Savaşları ve ardından komünist rejimin ilk yıllarının zor şartlarına rağmen Batı Rodoplar'da İslam'ın muhafazasında ilmi ve ahlakıyla örnek ve önder şahsiyet sergilemiştir. O, Bulgaristan'ın komünist döneminde bile Osmanlı medrese geleneğini öğrencilerine tevarüs etmiştir.[114]

Talebesi Mehmed Tabak *Vseobşta İstoria na Sveta* isimli eserinde hocası hakkında şunları nakletmiştir:

> Zamanın aydınlarından olup, istihbarat tarafından devamlı takip edilmiştir. Ailesi 1927 yılında Türkiye'ye göç etmiş; ancak babasının ısrarlarına rağmen kendisi Bulgaristan'da İslam'ın yayılması için göç etmemiştir. Zaman zaman hapislerde yatan Hoca, bulduğu ilk fırsatta tekrar talebe yetiştirmiş; eser yazmış veya Arapça'dan Bulgarca'ya kitap tercümesi yapmıştır. İman, ibadet, ukubat, feraiz, fıkıh, tarih, fizik, kimya, coğrafya, biyoloji gibi konular onun ilgi alanıydı.[115]

Beliçeli Mehmedali Efendi 1957 yılında bir rahatsızlık geçirir. Tedavi için gelen Bulgar doktorlar Hocaya bir iğne yaparlar ve onlar odadan çıkar çıkmaz Mehmedali Efendi Allah'ın rahmetine kavuşur. Ölüm tarihi 3 Aralık 1957 olan Hocanın ölüm sebebi bir meçhul olarak tarihin sayfalarına gömülmüştür.[116] Talebesi Mehmed Tabak Efendi Mehmedali Efendi'nin ölümüyle ilgili şunu söylemektedir: "Mehmedali Efendi hastalanmış ve doktorlar evine gelmiş. Ona iğne vermişler ve onlar gittikten sonra Hoca vefat etmiştir. Ne olduğunu sadece Allah bilir. Biz hiçbir şey söyleyemedik; ama öbür

[112] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 99-100.
[113] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 99-100.
[114] Çitak, "Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi" [Tanınmış Rodop âlimi Mehmedali Efendi].
[115] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 97.
[116] Anonim, "Mehmet Tabakov- Bir hayat ki…dine adanmış", *Müslümanlar Dergisi* 1/5 (Mayıs 2010), 11-13.

dünyada belli olacak. Tam bu zamanlarda bizim peşimize düştüler, anlaşılan oydu ki komünist rejim güçlenmişti ve Mehmedali Efendi onları 'rahatsız ediyordu'."[117]

1.2. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Eğitimi

Beliçeli Mehmedali Efendi eğitimine doğduğu Belitsa köyünde başlamıştır. Yedinci sınıfa kadar burada eğitim aldıktan sonra eğitimine komşu kasaba olan Yakoruda kasabasındaki medresede devam etmiştir.[118] Oradaki eğitimini tamamladıktan sonra daha fazla ilim tahsil etmek amacıyla yönünü bölgedeki önemli ilim merkezi olan Kavala'ya çevirmiştir. Orada *Kavalalı Mehmedali Paşa Medresesi*'nde 15 yıl boyunca şer'i ilimleri tahsil etmiştir.[119] İcazetini alıp memleketine döndükten sonra önce imam ve müderris olarak daha sonra ise bölge müftüsü olarak hizmet etmiştir.[120]

1.3. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Öğrencileri

Mehmed Tabakov, Mustafa Hasan İlanski, İbrahim Matan, Mehmed Musa Kılıç, Recep Cangov ve Hasan Yusuf İlanski, Beliçeli Mehmedali Efendi'nin yetiştirdiği önde gelen talebelerdendir. Bu kimseler genelde köylerde imamlık görevi yapmışlardır ve İslam dininin ve Müslüman kimliğinin korunmasında önemli katkıları olmuştur. Öğrencilerinden Mustafa İlanski uzun yıllar Beliçe'de; Mehmed Tabakov ise Birkova'da imamlık yapmıştır.[121] Sarnitsa'da imamlık yapan öğrencisi Mehmed Musa Kılıç, Hocası hakkındaki şahitliğini şu şekilde dile getirmiştir: "Bütün hayatını İslam'a adamıştı ve ilerlemiş yaşına rağmen İslam için kafa yormaya ve çalışmaya devam etmişti."[122]

Mehmedali Efendi bu gayretleriyle bölge halkının saygı ve sevgisine mazhar olmuştur. Her yıl Yakoruda ve Babyak'a bağlı köyleri ziyaret etmiş; buralarda halka vaazlar vermiş; sorunlarını dinlemiş ve çocukların eğitimiyle ilgili köylülere tavsiyelerde bulunmuştur.[123]

Bölgede o dönemde yaşayan her imam ondan övgü ve hürmetle bahsetmektedir. Kanaatimizce Mehmedali Efendi vasıtasıyla o bölgede Osmanlı ilim geleneği gelecek nesillere tevarüs etmiştir. Mehmedali Efendi'nin öğrencisi olan Mehmed Tabak Efendi

---

[117] Anonim, "Mehmet Tabakov - Bir hayat ki…dine adanmış", 12.
[118] Çitak, "Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi" [Tanınmış Rodop âlimi Mehmedali Efendi].
[119] Çitak, "Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi" [Tanınmış Rodop âlimi Mehmedali Efendi].
[120] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 335.
[121] Çitak, "Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi" [Tanınmış Rodop âlimi Mehmedali Efendi].
[122] Çitak, "Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi" [Tanınmış Rodop âlimi Mehmedali Efendi].
[123] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 336.

verdiği röportajda[124] Hocasının ilminden ve eğitim metodolojinden överek bahsetmiştir. Rejimin dikkatini çekmemek için hocasının evinde kaldığı yıllarda sınıf arkadaşları ile hem hocaya ev işlerinde yardım edip hem de ondan ders alıyorlarmış. Mehmed Tabak, Hocadan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Arapça ve başka dersler almıştır. Her gün 12 ders aldığını; birçok eseri hocalarının onlara ezberlettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Mehmedali Efendi talebelerinden Arapça'dan Osmanlıca'ya ve Osmanlıca'dan Arapça'ya çeviri yapılmalarını istiyormuş. Mehmed Tabak Efendi, hocası Mehmedali Efendi'nin eğitim sistemi çok ileri seviyede olduğunu ve ondan çok istifade ettiğini ifade etmiştir.[125]

Mehmedali Efendi'nin kendisini çok yönlü olarak yetiştirdiği ve herkese anladığı dilde cevap verdiği kaydedilmektedir. Çevredeki tüm mahalleri, köyleri, kasabaları ziyaret edip İslam'ın hakikat ve güzelliğini anlatan Mehmedali Efendi'yi herkesin sevgi ve hevesle bekledikleri anlatılmaktadır. Ayrıca Mehmedali Efendi'nin hem Kur'an'ı hem de hadisleri bir arada tercüme ettiği; talebelerine ayetleri tefsir etmeden direk tercüme etmelerine izin vermediği kaydedilmelidir.[126]

Sabah talebelerine ders veren Mehmedali Efendi, sonrasında gün boyu eser tercüme edermiş.[127] Öğrencilerine yoğun bir müfredat oluşturan Mehmedali Efendi, talebelerine günde 12 ders veriyor; Arapça ve Türkçe grameri başta olmak üzere bazı dersleri ezberletiyormuş. Dersini veremeyen öğrenci, ikinci defa imtihan oluyormuş. Yine dersini veremiyorsa Mehmedali Efendi talebe dersi anlayana kadar anlatıyormuş. Mehmed Tabakov'un sözlerine göre Mehmedali Efendi ilmin tamamını öğrencilerin anlamaları için elinden geleni yapar; onlar arasında ayrım yapmaz, kendisini talebeleriyle eşit görür, kibirli davranmazmış.[128]

Öğrencisi, Mehmed Tabak Efendi'nin öğretim metotları överek şu hatırayı nakletmektedir:

> Bir gün hiç moralim yoktu; sonuçta hâlâ çocuktum ve ailemi çok özlemiştim. Mehmedali Efendi halimi görüp yanıma geldi ve nasıl olduğumu sordu. Halimden anlayan Mehmedali Efendi bana 'Şimdi ders işlemeyeceğiz.' dedi ve benimle sohbet etmeye, bana komik şeyler anlatmaya başladı. Ben de çocuktum; her çocuk gibi şakaları çok severdim. Beni eğlendirdi ve ben gülümsemeye

[124] Anonim, "Mehmet Tabakov - Bir hayat ki…dine adanmış", 11-13.
[125] Anonim, "Mehmet Tabakov - Bir hayat ki…dine adanmış", 11.
[126] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, ty, yy, 100.
[127] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, ty, yy, 100.
[128] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, ty, yy, 98.

> başladım. Bunu gören Mehmedali Efendi 'Hadi derslere dönelim.' dedi ve dersimizi işledik.[129]

Anlatıldığına göre Mehmedali Efendi talebeleri için kitaplar hazırlayarak onların dersleri daha kolay anlamalarına yardımcı olmuştur. Hatta her öğrencisine bir kitap yazdığı ve öğrencilerinin daha sonra o kitap kılavuzluğunda halka nasihat verdikleri anlatılmaktadır. Talebeler de bu şekilde kolay anlaşılan Osmanlıca dini kitaplara sahip oldukları için memnuniyet duyarlarmış.[130]

1.4. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Eserleri

Beliçeli Mehmedali Efendi'nin ilk eseri 1946 yılında kaleme aldığı *Kenzü'l-irfan fi ilmi'ş-Şeriati'l-islamiati ve ba'adi'l-funun* eseridir. 1948-1950 yılları arasında *Mürşidu'l müminin* eserini yazmıştır. 802 sayfadan oluşan bu kitap, o dönemdeki Müslümanlar için bir el kitabı niteliğindedir. Üst düzey bir Osmanlıca ile yazılan bu eserde Mehmedali Efendi İslam'ı anlatmış; özellikle insanın dünyevi ve uhrevi sorunlarına dikkat çekmiştir. Kitapta yaklaşık 200 sayfa akaid ve ibadet konularına ayrılmıştır. Bunun yanı sıra İslam hukukundaki temel meselelere (evlilik, talak, feraiz) de yer verilmiştir.[131]

1354 hicri yılında Mehmedali Efendi yaklaşık 30 ayetin tefsiri ve 40 hadis şerhi geleneğine bağlı kalarak 40 hadis şerhini tamamlamıştır. Bu eserde her müminin sahip olması gereken İslami değerler, ahlak kaideleri, sağlıklı beslenme ve sağlıklı yaşam gibi konular ele alınmıştır.[132]

Mehmedali Efendi Arapça'dan Türkçe'ye birçok eser çevirmiş; bunun yanında çok sayıda önemli Osmanlıca klasik eseri istinsah etmiştir. *Şerh-i Birgivi, Zübdetü'l-Vaizin, Tefsir-i Hanefi, Tefsir-i Mevakib, Tefsir-i Tıbyan, Enisü'l-Abidin, Enisü'l-Mecalis, Tenbihü'l-Gafilin, Behcetü'l-Envar, İkazü'l-Müslümin, İbn-i Abidin, Şerh-i Şir'atü'l-İslam* ve *Tefsir-i Kebir* bunlar arasında sayılabilir.[133]

---

[129] Anonim, "Mehmet Tabakov - Bir hayat ki…dine adanmış", 12.
[130] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, ty, yy, 100.
[131] Çitak, "Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi" [Tanınmış Rodop âlimi Mehmedali Efendi].
[132] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 336.
[133] Çitak, "Belejit Rodopski Uçen Mehmedali Efendi" [Tanınmış Rodop âlimi Mehmedali Efendi].

1.5. Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

Mehmedali Efendi'nin iyi yetiştirilmiş bir talebe olmanın yanında iyi bir muallim olduğu söylenebilir. Yaşamı ile ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşmak zor olsa da komünist rejimin erken döneminde vefat etmesine rağmen bölgede talebeler yetiştirmek için büyük çaba sarf ettiği bilinmektedir.

Öğrencisi Mehmed Tabakov *Vseobşta İstoria na Sveta* isimli eserinde Mehmedali Efendi zamanın aydınlarından olduğu için Komünist dönem öncesine denk gelen Kavala'dan döndükten sonraki süreçte bile takip edildiğini söylemektedir. İç Makedon Devrimci Örgütü (İMDÖ),[134] Osmanlı'nın Balkanlar'dan çekilmesinden sonra Müslüman kimliğe sahip olan halka uyguladığı baskı ve zulümlerle bilinir. Mehmed Tabakov'un ifadesine göre bu örgütün etkin olduğu dönemde Mehmedali Efendi ergenlik çağındadır ve onlar tarafından takip edilmiştir. Bu örgütten gizli ve dikkatli bir şekilde Mehmedali Efendi talebe okutmaya devam etmiştir.[135]

Mehmedali Efendi Komünist dönemin başladığı 1944 yılı öncesi ve sonrasında çeşitli zulümlere maruz kalmıştır. Hapishanelere atılmış; işkence görmüştür. Fırsat buldukça kitap yazmaya ve eser tercüme etmeye gayret etmiştir.[136]

Mehmedali Efendi ilmi faaliyetlerine devam ederken komünist rejim de onu takip etmiştir. Ancak rejimin ilk döneminde yaşadığı ve yanında sadece 3-4 talebe bulunduğu için komünistler ona ilk başta büyük sorunlar çıkarmamıştır. Kendi çocuğu olmadığı için çocukları yanına almış; onlara ileri düzey eğitim vermeye çalışmıştır. Ancak rejimin dikkatini çekmemek için onların kendisinin hizmetçileri oluğunu söylemiştir. Rejim

---

[134] Bulgarca: Вътрешна Македонска Революционна Организация (ВМРО). 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başında Osmanlı'nın Balkan topraklarında etkin olmuş devrimci ulusal bağımsızlık hareketidir. 1893'te kurulan örgütün ilk hedeflerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya ve Edirne bölgelerinde özerklik kazanmak iken, daha sonra Balkan siyasetinde Bulgarların çıkarlarını gözeten bir yapıya dönüşmüştür. 1896 yılında Osmanlılara karşı gerilla taktikleri kullanan örgüt, devlet içinde devlet kurarak vergi toplamayı başlamıştır. Bu çabalar İlinden İsyanını da beraberinde getirmiştir. Bulgar yönetimi örgütünün çeteleri kışkırttırarak Müslümanlara saldırmaları yönünde bir yol izlemiştir. Bu şekilde hareket etmesindeki amaç, daha sonra Müslümanlar tarafından Hristiyanlara yönelik karşı saldırı yapıldığı vakit kendilerini mağdur göstererek Avrupa'nın dikkatini buraya çekmek ve Osmanlı Devleti'nin bölgede terör estirdiği izlenimi vermekti. Daha fazla bilgi için bkz. İsra Şeh, *Balkan Tarihinde İlinden İsyani Ve Kruşevo'da Hükümet Kurma Girişimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 12-39.

[135] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 99.

[136] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 100.

bunun doğru olmadığının farkına varmış; ancak "İki, üç öğrenci ile rejim düşmez." düşüncesiyle ona büyük problemler çıkarmamıştır. Aslında Mehmedali Efendi'nin yanında kalan bu talebeler onun vefatından sonra bu topraklarda muallimliği ve İslam davasını devam ettirmiştir.[137]

2. HALİM EFENDİ (1907-1995)

Kırcaali bölgesinde doğan ve burada eğitim alan Halim Efendi, Batı Rodoplar'a yerleşip oradaki halkı irşat etmiştir. Komünist rejimin baskıların yüzünden bir köyden başka bir köye yerleşmek zorunda kalan Halim Efendi bu zorluğu bir imkâna çevirmiştir. Sürekli yerini değiştiren Halim Efendi, gittiği her köyde ve mahallede talebe okutmuştur. Böylelikle normal şartlarda bu kadar kişiye ulaşma imkânı olmayan Halim Efendi birçok yerde ilim tohumları ekmiştir. Çalışmamızın kapsamında araştırma yaparken önemli izler bıraktığı anlaşılan Halim Hoca literatürde neredeyse hiç geçmemektedir. Sadece Mehmed Tabak Efendi'nim *Vseobşta İstoriya na Sveta* isimli eserinde Halim Hoca'nın çalışmalarından bahsetmektedir. Halim Efendi'nin son talebelerinden biri olan Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftüsü Dr. Mustafa Haci ile mülakat yaptığımızda Halim Efendi'nin adı tespit edilmiş ve sözlü tarih yöntemi ile hayatı ve çalışmaları muhafaza edilmeye çalışılmıştır.

Bu noktada çalışma kapsamında yer verdiğimiz âlimlerden Beliçeli Mehmedali Efendi ve Halim Efendi'nin ayırt edici bir özelliğini daha belirtmek yerinde olacaktır. Bu iki âlim, doğdukları dönem itibari ile Balkan Savaşlarının yanında her iki Dünya Savaşı'nı da yaşamışlardır. Hayatlarının son dönemini de komünist dönemin baskı ve zorlukları içinde geçirmişlerdir. Dolayısıyla özellikle bu iki âlimin ilim gayreti ve eğitim faaliyetlerini bunları göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekmektedir.

2.1. Halim Efendi'nin Hayatı

Halim Aliev, 1907 yılında Kırcaali bölgesinde dünyaya gelmiştir. Tam doğum tarihi bilinmemektedir. Hatta hayattayken Halim Efendi'nin kendisi de talebelerine tam olarak hangi gün ve ayda doğduğunu bilmediğini ifade etmiştir. Fakat 1912'deki Balkan

[137] Anonim, "Mehmet Tabakov - Bir hayat ki…dine adanmış", 11.

Savaşı'nda yaşadığı köye saldırdıklarında nerede sakladıklarını hatırladığını söylemektedir.[138]

Üç defa evlendiğini bilinmektedir. İlk eşiyle beraber Batı Rodoplar'a yerleşir fakat eşi vefat eder. Orada Halim Efendi ikinci defa evlenir fakat yine ikinci eşi de vefat eder. Üçüncü defa da evlenir ve hayatın sonuna kadar üçüncü eşiyle kalır. Dört çocuğu olan Halim Efendi 1995 veya 1996 yılında Velingrad'da vefat etmiş; orada defnedilmiştir.[139]

2.2. Halim Efendi'nin Eğitimi

Halim Efendi *Kırcaali* medreselerinde eğitim görmüştür. Hocalarından biri Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye'den kovulduğu söylenen ve sonrasında Kırcaali'ye gelen Abdulkadir Efendidir.[140]

Resim 4. Halim Efendi ve Eşi

Bir dönem Halim Efendi'nin öğrencisi olan Mehmed Tabak *Vseobşta İstoriya na Sveta* isimli eserinde Halim Efendi'nin "cin çıkarma" ve "Kur'an'la tedavi" gibi ilimlere de

[138] K1, Halim Efendi'nin öğrencisi Dr. Mustafa Haci ile yapılan görüşme, 30 Nisan 2024.
[139] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.
[140] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.

vâkıf olduğunu, fakat bu ilimleri kendisine öğretmemesinden dolayı yakındığını kaydetmektedir.[141]

2.3. Halim Efendi'nin Öğrencileri

Halim Efendi'nin öğrencileri arasında ön plana çıkanlar Mehmed Tabakov, Mustafa Hadzi, Musa Tabak, Bilal Vehov ve Hüsein Çitak'tır. Talebesi Mehmed Tabakov *Vseobşta İstoriya na Sveta* isimli eserinde Halim Efendi'nin hayatından kısaca söz etmekte ve onun rahlesinden geçen birçok öğrenciyi isimleri ve ikamet yerleri ile zikretmektedir.[142]

Dr. Mustafa Haci'nın belirttiğine göre Halim Efendi Mevlid ve Kur'an dersleri verirmiş.[143] Bulgaristan Başmüftüsü Dr. Mustafa Aliş Hacı de Halim Efendi'nin ilminden istifade etmiştir. Onun yanında *Halebi Baba Tercümesi* (Halebi Tercemesi Baba Tahi) okumuş ve hocanın eğitimini anlatırken şunu ifade etmiştir: "Derste hepimiz beraber okuyorduk; üç, dört bazen daha çok kişi. Ama yine de herkesin hatasını hemen fark ediyor, düzeltiyordu."[144]

2.4. Halim Efendi'nin Eserleri

Halim Efendi herhangi bir müstakil eser kaleme almamıştır. Yalnızca kendi el yazısı ile yazdığı notları bulunmaktadır.[145]

2.5. Halim Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

Zamanının büyük hocalarından olan Halim Efendi, 1944 yılında hanımıyla birlikte Kırcaali'den kaçıp Batı Rodoplar'a gelmiştir. Burada Velingrad bölgesinde bulunan ve Balkan yarımadasının en yüksek yerleşim yeri olarak bilinen Ortseva mahallesine yerleşmiştir. Buraya gelir gelmez talebe okutmaya başlamıştır. Geldiği köydeki kimselere hocaya sahip çıkarak ona ev yapmıştır. İlk hanımı vefat edince Yakaruda köyünden Rukiye Hanım'la evlenen Halim Hoca, evinde dersler vermiş ve birçok talebe yetiştirerek

[141] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 71.
[142] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 71.
[143] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.
[144] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.
[145] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.

bölgede ün kazanmıştır.[146] İkinci eşi de vefat edince üçüncü kez evlenmiş ve yaşamının sonuna kadar bu eşiyle yaşamıştır.[147]

Halim Efendi'nin hayatı incelediğimizde akla şöyle bir soru gelebilir: Türkiye'ye hicret etmek iyi bir seçenek iken Hoca neden Batı Rodoplar'a yerleşiyor? Bu soruya araştırmamız çerçevesinde şöyle yanıt verebiliriz: Halim Efendi'nin Batı Rodoplar'a gelme sebebi tam bilinmiyor. Fakat büyük ihtimalle kendi memleketinde geçim sakıntısı yaşaması hasebiyle hanımıyla birlikte Batı Rodoplar'a gelip orada Hocalık yapmaya başlamıştır.[148] Aslında Halim Efendi, arkadaşı Süleyman Efendi ile Batı Rodoplar'a gitmiştir. Ancak Süleyman Efendi Türkiye'ye kaçmaya çalışmış ve sınırda öldürülmüştür. Öğrencisi Mustafa Haci, Hocasının da bu olaydan dolayı Türkiye'ye kaçmadığını düşünmektedir.[149] Balkanlar'da kalma sebebi ne olursa olsun Halim Efendi'nin emek ve çalışmalarının bölgedeki İslam'ın canlanması ve yayılması için oldukça önemli olduğu muhakkaktır. Şunu da ifade etmek gerekir ki Halim Efendi Türk olduğu için Batı Rodoplar'a yerleşen Bulgarlar onu pek iyi karşılaşmamıştır. Hatta ona şöyle dedikleri zikredilir: "Sen Türksün. İmam olacaksan, hoca olacaksan, Türk bölgelerine git. Burada, Pomaklarda işin yok." Bu baskılara rağmen Hoca eğitim faaliyetlerinden vazgeçmemiştir. Nitekim o bölgedeki bütün hocaların Halim Efendi'nin rahlesinden geçtiği kaydedilmektedir.[150]

Halim Efendi, maruz kaldığı zulme rağmen İslam'ın yayılması ve Müslümanların din eğitimi alması için büyük çaba göstermiştir. Ortseva mahallesine geldiğinde yokluk ve açlık nedeniyle bölgedeki halk çoğunlukla rızık kaygısı içinde, dini bilgi ve yaşamdan uzakmış. Böyle bir ortam içinde Halim Efendi önce oturduğu mahalledeki çocukları ardından çevredeki Medeni Polyani, Krastava, Hocova Mahala, Babyak ve diğer köylerin çocuklarını evinde kabul ederek onlara din eğitimi vermiştir.[151]

Halim Efendi Ortsevo'dan sonra Birkova'daki camide de çocuklara dersler vermeye başlamış; buraya farklı yerlerden çocuklar da ders almaya gelmiştir. Ancak komünistler iktidara geldikten sonra Halim Efendi oradan göç etmek zorunda kalmış ve Yeni

[146] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 70.
[147] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.
[148] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.
[149] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.
[150] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.
[151] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 70.

Mahalle'ye[152] gitmiştir. 1949 yılında Birkova'dan Yeni Mahalle'ye yerleşen Halim Efendi, Medo Burtev'in evinde talebe okutmaya devam etmiştir. Bu süreçte uzak yerlerden ondan ders almak için gelenler ders okudukları odada kalırlarmış.[153] Ancak kısa süre sonra bu köyden de kovulmuştur. 1953 yılında Sırnitsa köyüne imam olarak tayin edilmiş fakat bu dönemde Bulgar hükümeti yeni bir karar çıkarmıştır. Bu karara göre Türkler Pomaklara, Pomaklar da Türklere imamlık yapmayacaktır. Sırnitsa köyünde Pomaklar yaşadığı için Hocayı görevden almışlar; ancak Hoca bir süre daha orada kalmaya devam etmiştir. Sonrasında ise Velingrad'a gitmiş ve irşad faaliyetlerini orada sürdürmüştür.[154]

Halim Efendi bu dönemdeki Hocaların çoğunun hayatlarında bir dönem sürgüne gönderildiği Belene kampına hiç gönderilmemiştir. Fakat Babyak'te ikamet ettiği dönemde tutuklanmıştır. Bu süreci öğrencisi Mustafa Haci'ye şu ifadelerle anlatmıştır: "Biri beni tutukladı. Blagoevgrad'a götürürken benden korktu ve bana dedi ki 'Sen buradan git; ben buradan gideceğim.' Ama ben kaçmadım. Blagoevgrad'a vardığımızda bana yine hakaret etmeye başladı." Halim Efendi sonuçta Blagoevgrad'daki polis karakoluna kadar götürülmüş; fakat Belene'ye gönderilmemiştir.[155]

Komünist rejimin en sıkı döneminde tüm sıkıntılara rağmen Halim Efendi talebe okutmaktan vazgeçmemiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi komünistlerin onu her gittiği köyden kovsa da Hoca pes etmemiş; gittiği her köyde tebliğine devam etmiştir. Hatta bu durumu fırsata çevirmiş ve çok yer değişikliği yapmak zorunda bırakıldığı için bölgede ileride hoca olan tüm öğrencilere ders vermiştir. Öyle ki onun rahlesinden geçmemiş hocaya rastlamak zordur. Mehmet Tabak Efendi'nin şahitliği de bunun örneklerinden biridir.

Halim Efendi'nin en parlak öğrencilerinden biri olan Mehmet Tabak Efendi'nin babası Musa Tabak, oğlunun hafız olmasını istemiş ve o dönem için bölgedeki büyük ve saygıdeğer âlim Halim Efendi'ye gidip durumu arz etmiştir. Hoca zamanın ihtiyacını göz önünde bulundurarak, "Musa kardeşim, çocuğunun hafız olması iyi bir şey. Fakat sen onu muallim yapmalısın. Zira İslam'ın yayılması için muallimlere ihtiyaç vardır." demiş ve

[152] Bu köyün günümüzdeki ismi *Medeni Polyani*'dir.
[153] Tabakov, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 71.
[154] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.
[155] K1, Kişisel Görüşme, 30 Nisan 2024.

onu muallimliğe teşvik etmiştir.[156] Musa Tabak, Halim Efendi'nin tavsiyesine uymuş ve oğlu Mehmet Tabak'ı muallim olması için onun yanına götürmüştür. Nitekim Mehmet Tabak Efendi de hocası Halim Efendi gibi bölgede İslam'ın yayılması için çaba sarf eden önder şahsiyetlerden biri olmuştur.

3. MEHMED TABAK EFENDİ (1937-2010)

Halim Efendi ve Beliçeli Mehmedali Efendi'nin talebesi Mehmed Tabak Efendi, Hocalarının davasını devam ettirmiştir. Mehmed Tabak Efendi'nin sivil din eğitim faaliyetleri kısıtlamak gayesiyle hiçbir suçu olmamasına karşın 7 yıl Belene kampında tutuklu kalmıştır. Zorlukların arkasına saklamayan Mehmed Tabak Efendi hem Komünist dönemde hem ondan sonraki dönemde talebe yetiştirmeye devam etmiştir.

3.1. Mehmed Tabak Efendi'nin Hayatı

Birkovalı Mehmed Tabak Efendi 1937 yılında Tatar Pazarcığı vilayetinin (Batı Rodoplar) Birkova köyünün Hocova (Hocalar) mahallesinde dünyaya gelmiştir. Babası Musa Tabak ve annesi Züleyha Hanım'ın dinlerine son derece bağlı kimselerdi.

Mehmed Tabak Efendi'nin tam ismi Mehmed Musov[157] Tabakov[158]'dur. Ancak halk arasında daha ziyade "Mehmed Tabak Hoca" olarak anılmıştır.[159] Bu çalışmada kaynakta geçtiği haline riayet edilerek her iki isimde de zikredilmiştir.

[156] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 332.

[157] Bulgaristan'da 2. isim olarak kişinin baba ismi zikredilir. Yani Musa oğlu Mehmed Tabak. (soy isimlere ve baba adlarına ekleyen "ov/a","ev/a, "ski/ska" gibi eklemeler yine devlet politikası olmuştur. 1990 yılından sonra bazı Müslümanlar mahkemeye başvurup bu eklemeleri de çıkarmışlar bazılarında bu eklemeler kalmışlar).

[158] Tam adı bu ama bölüm içinde adını Tabak Hoca olarak kısaltarak kullanacağız.

[159] K2, Mehmed Tabak Efendi'nin çalışmalarını araştıran Alper Ahmedov ile yapılan görüşme, 21 Şubat 2024.

Resim 5. Mehmed Tabak Efendi

Mehmed Tabak Efendi fakir ama dinlerine son derece bağlı bir ailede büyümüştür. Ailesi geçimini genel olarak tarım ve hayvancılıkla sağlamıştır. Dindarlığı ile meşhur annesi için şu ifadeleri kullanmaktadır: "Her insan annesini sever. Ama ben annemi hem annem olduğu için hem de Kur'an okuduğu için severim."[160] Babası Musa Tabak da oğlunun yetişip âlim olmasını canı gönülden istemiş ve onu eğitmenin yollarını aramıştır.[161]

Hayatı boyunca İslam dinini tebliğ etmeyi kendine vazife bilen ve bu uğurda zorluk ve sıkıntılara katlanan Tabak Efendi, Müslümanların İslami eser ihtiyacını hissederek beş eser telif etmiştir. 2010 yılında 73 yaşındayken Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.[162]

3.2. Mehmed Tabak Efendi'nin Eğitimi

Mehmed Tabak Efendinin babası, oğlunun hafız olmasını istemesine rağmen o dönemin büyük âlimi Halim Efendi'nin yönlendirmesi ile oğlunu muallim olması için kendisinin yanına göndermiştir.[163] Henüz dördüncü sınıfta küçük bir çocuk iken kendi köyüne 20 km mesafede Halim Efendi'nin yaşadığı Medeni Polyani'ye taşınmıştır. Yaşı küçük olmasından dolayı insanlar Mehmet Tabak Efendi'nin ebeveynlerini eleştirmeye başlamıştır: "Çocuk daha küçük. Tek başına yemek pişiremez; kendisine bakamaz. İslam

[160] Muhammed Haci, *"Religiozniyat Jivot Spored Truda na Mehmed Tabakov"*, YİE, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Danışmanı: Aydın Yumerov, Sofya, 2015, s. 10.
[161] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
[162] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
[163] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 332.

İslam deyip neyi tutturmuşsunuz."[164] Ancak eleştirilere rağmen annesi ve babası vazgeçmemiş; onun Halim Efendi'nin derslerine katılmasını desteklemiştir.

Halim Efendi'nin rahlesinden geçtikten sonra ilk tahsilini bitiren Mehmed Tabak, babası tarafından Mehmedali Efendi[165]'nin yanına Belitsa köyüne gönderilir. Bu zat Kavala'da bulunan ve son dönem Osmanlı medreselerinden biri olan *Mehmed Ali Paşa Medresesi*'nden mezun olmuş, bölgenin en önde gelen hocalardan biridir.[166] Mehmed Tabak Hocasının ilminden ve eğitim metodundan övgüyle söz etmektedir. Beliçeli Mehmedali Efendi'ye yer verdiğimiz ilk bölümde bahsettiğimiz gibi Mehmet Tabak kendisinden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Arapça ve diğer dersleri tahsil etmiş ve Hocasının nezaretinde Arapça'dan Osmanlıca'ya; Osmanlıca'dan Arapça'ya çeviriler yapmıştır. Mehmed Tabak, her iki dil de ana dili olmadığı için bu çevirilerde çok zorlandığını anlatmaktadır. Ancak buna rağmen Mehmedali Efendi'nin eğitim sisteminin çok ileri seviyede olduğunu ve ondan çok istifade ettiğini belirtmektedir.[167]

Çok başarılı ve zeki bir öğrenci olmasına rağmen askerlik vazifesini ifa etmek için Hocası Mehmedali Efendi'nin yanından ayrılan Mehmed Tabak, askerlik sonrası Hocasının yanına dönme niyetindedir. Ancak askerlik dönemi bitmeden, 1957 yılında Hocası Mehmedali Efendi vefat etmiştir.

Komünist rejimin kısıtlamaları ve baskılarının yaygınlaştığı dönemde âlim ve muallimlerinin sayısı az olduğu için Mehmed Tabak Hoca -içerisinde hocası Mehmedali Efendi'nin de el yazmalarının bulunduğu- kendi çaba ve gayretleriyle topladığı kitapları okuyarak kendini geliştirmeye devam etmiştir.[168]

3.3. Mehmed Tabak Efendi'nin Öğrencileri

1989 yılında Komünist rejimi düştükten sonra Mehmet Tabak Efendi Birkova köyünün mescidinde imamlık yapmaya başlamış ve çok daha özgür ortamda talebe yetiştirmeye devam etmiştir. Bu dönemde her gün Birkova ve civar köylerden gelen toplamda 163 öğrenciyi okuttuğunu belirtmektedir. Sabah namazından yatsı namazına kadar çocuk okutan Mehmed Tabak Efendi, Mehmedali Efendi'nin metodunu uygulamaya çalıştığını

[164] Anonim, "Mehmet Tabakov- Bir hayat ki…dine adanmış", 11.
[165] Çalışmanın ikinci bölümünde onun hayatından da bahsedilmiştir.
[166] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 332.
[167] Anonim, "Mehmet Tabakov- Bir hayat ki…dine adanmış", 12.
[168] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 332.

söylemektedir. Tek tek her öğrenciyle ilgilenen Mehmed Tabak Hoca'dan 1990-2009 yılları arasında toplam 419 talebe ders almıştır. İlk talebeleri arasında Halil Hocov, Eyüp Tabak, Mehmedali Faruk, Mustafa Barutev, Salih Paşovski, Musa Tabak, Aziz Kandyov, Salih Halil gibi isimler zikredebilir.[169]

Resim 6. Mehmed Tabak Efendi Camide (en sağdaki)

Mehmed Tabak Hoca'dan sadece yaşça küçük öğrenciler değil, halihazırda hocalık yapan kimseler de ders almaya gelmiştir. Örneğin Sveta Petka köyünün imamı, Lyutovo köyünden İbrahim, Gorelska mahallesinden İsmail bunlardan birkaçıdır. Talebelerine Arapça, Türkçe ve gramer dersleri de veren Hoca, ayetleri okuyup anlamaya yönelik dersler vermiş ve bu derslerde kendi hazırladığı Kur'an meali ve sözlüğünü kullanmıştır.[170]

Mehmed Tabak Hoca'nın talebelerine karşı çok ilgili ve merhametli olduğu bilinmektedir. Bir öğrencisi ile yaşadığı hadise bu durumun şahitlerinden biridir:

> Hocanın ilk talebelerinden yedinci sınıfa giden Halil bir gün dersine çalışmaz; Tabak Hoca da kendisine kızar. Öğrencisi de bunun üzerine dersleri bırakır. Olaydan iki gün sonra Hoca Efendi arabasıyla geçerken Halil'in yolun aşağısında su doldurduğunu görür. Daha önce geçirdiği trafik kazasından sonra sakat kalan ve ayağının bir tanesi diğerinden kısa olan Hoca buna rağmen arabadan iner ve yürüyerek talebesinin yanına gelir. 'Neden derslere gelmiyorsun; yoksa seni herhangi bir şekilde kırdım mı? Senin iyiliğini istediğimi biliyorsun. Sana kızsam dahi bu senin iyiliğin içindir.' der. Hocasının ayağı

[169] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 334.
[170] Mehmed Tabak, *Vseobşta İstoriya na Sveta*, 96.

> sakat olmasına rağmen onun yanına gelmesi ve ona bu şekilde davranması küçük Halil'in derslere yeniden başlamasını sağlar.[171]

Mehmed Tabak Hoca Efendi'nin bu kadar çok talebesinin olmasının sebebi onun gösterdiği bu üstün merhamet ve ilgiyle daha iyi anlaşılmaktadır.[172]

3.4. Mehmed Tabak Efendi'nin Eserleri

Mehmed Tabak Efendi beş eser kaleme almış; ancak bu kitapların hiçbiri basılmamış; sadece fotokopi yoluyla çoğaltılmıştır. Pomak[173] halkının dini kitap ihtiyacını karşılamak için eserleri Bulgarca olarak yazmıştır.

3.4.1. İlmihal Kitabı

Bir Müslümanın günlük hayattaki dini bilgi ihtiyacını karşılamak üzere kaleme aldığı *Budilnik na Moslimanite* (*İkazu'l-Muslimin - Müslümanları Uyandırma)* isimli eseri, akaid, ameliyyat, ukubat, feraiz ve bazı tarihi bilgiler içermektedir. Bu eser demokrasi dönemi öncesi 1983-1986 yılları arasında yazılmıştır ve Hoca'nın en yaygın eseri durumundadır. Kendisi bu kitabını "her Müslüman ailede bulunması gereken bir el kitabı" olarak tarif etmektedir.[174]

3.4.2. Kur'an Meali

Mehmed Tabak Efendi'nin en önemli eseri *Prevod na Korana* isimli Kur'an mealidir. Bu meal, Bulgaristan'da Bulgarca olarak bir Müslüman tarafından yapılan ilk Kur'an tercümesidir. Tabak Hoca bu meali 1983-1986 yılları arasında kaleme almıştır. Bu dönemde ülke, komünistler tarafından yönetilmekte olup, mealin yazımı ve basımı gizli olarak yapılmıştır.[175] Nitekim edindiğimiz bilgilere göre Hoca eskicilerden birkaç bozuk daktilo satın almış, onları tamir etmiş ve bu şekilde mealin yazımını gerçekleştirmiştir. Meali özellikle kış günlerinde, köyüne giden yolların karla kaplı olduğu günlerde yazmıştır.[176] Bu çalışmanın ilk nüshasını 1986'da tamamlamış; gözden geçirilmiş hali olan ikinci nüshasını ise 1989'da tamamlamıştır. Tabak Hoca bu tercümeyi yaparken Kur'an'ı Arapça aslından tercüme etmeye özen gösterdiğini, ancak Arapça'ya

---

171 K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
172 K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
173 Bulgaristan, Batı Trakya ve Doğu Makedonya'da yaşayan Müslüman topluluk. (Daha fazla bilgi için bkz. Memişoğlu, "Pomaklar").
174 K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
175 Ahmedov, *Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da Kur'an Çalışmaları*, 59.
176 K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.

vukufiyetinin yetersiz olmasından dolayı lügat kitaplarına başvurduğunu ifade etmektedir. Bu kitaplardan biri de Muslihuddin Mustafa bin Şemseddin Karahisârî'nin (ö. 968/ 1560-61) kaleme aldığı Arapça-Türkçe lügat olan *Ahterî-i Kebir*'dir. Tercüme esnasında aşırı yorumlardan kaçınmış, Kur'an ne diyorsa onu aktarmaya çalışmıştır. Tabak Hoca mealin mukaddimesinde Kur'an ayetlerini doğru anlamak ve anlamlandırmak için 33 tefsirden yararlandığını belirtmektedir.[177]

Tabak Hoca'nın mealinin "Giriş" kısmında diğer meallerde görmediğimiz bir özellik dikkat çekmektedir: Hoca bu mealin başına kendi resmini koymuştur. Bu durumdan rahatsızlık duyduğunu ve bir tek Allah'tan korktuğunu ifade eden Tabak Hoca bunun nedenini şöyle açıklamaktadır:

> Beni buna sevk eden neydi? Elbette benim ne kadar güzel biri olduğumu görmeniz değil. Siz ve Allah'ın tüm kulları güzeldir. O, bunu Kur'an'ın birçok yerinde ifade etmektedir. Ben bunu, Müslüman okuyucuların bu kitabı Allah'a teslim olmuş bir kul tarafından yazıldığını görmeleri ve içlerinde herhangi bir şüphe kalmaması için yaptım. Çünkü İslâm hakkında Yahudi ve Hristiyanlar tarafından yazılmış birçok eser bulunmakta. Ben bu kitabın böyle kimseler tarafından yazılmadığını kanıtlamak istiyorum ve bunu kendi suretimle yapıyorum.[178]

362 sayfadan oluşan bu meal çalışmasında sure isimleri Arapça verilmiş olup, Bulgarca ne anlama geldikleri belirtilmemiştir. Surelerin tertibi Mushaf tertibine göredir. Tercümede kullanılan dili son derece basit ve avam tabakasının rahatlıkla anlayabileceği düzeydedir. Hatta birçok yerde kelimeler yerel lehçeyle yazılmıştır. Esere yazdığı sonsözde Tabak Hoca tercümenin eksiklerine değinmekte ve görülen hataların kendisinin ilmi yeterliliğe sahip olmamasından kaynaklandığını belirtmektedir. Akabinde ise Allah'tan kendisine ilim, hikmet vermesini; bu tercümeyi daha iyi bir hale getirebilmesi için uzun ömür dilemektedir. Tabak Hoca'nın yaşadığı hayat söylediği bu sözlere şahitlik ederek onun bu yöndeki samimiyetini ispatlamıştır.[179]

3.4.3. Tefsir Özeti

Mehmed Tabak Hoca 224 sayfadan oluşan *Tefsir* adını verdiği bir tefsir özeti eseri de vardır. 1427/2006-1428/2007 yılları arasında yazılan bu eser Bulgarcadır. Eserde Bulgar edebi dilinden ziyade, anlaşılır mahalli ifadeler kullanılmaya gayret etmiştir. Ancak bunu yaparken sözde kopukluk, belirsizlik, zamirlerde düzensizlik olmamasına özen

[177] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
[178] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
[179] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.

gösterilmiştir. Eserin "Giriş" kısmında Kur'an, bütün dünya felsefelerinin fevkinde, yeryüzüne gönderilen son ilahi kitap, insanlığa yararlı ve zararlı olan hususları bildiren, asırlar geçmesine ve gayr-i Müslimlerin bu yönde fırsat aramalarına rağmen hiçbir değişikliğe uğramayan tek ilahi kitap olarak tanıtılmaktadır.[180]

3.4.4. Kur'an Sözlüğü

Mehmed Tabak Hoca'nın *Reçnik na Korana* (Kur'an sözlüğü) başlıklı eseri Kur'an'ın kelime tercümesini içermektedir. Eserin tam ismi *"Kur'an'a na Arabsko-Bılgarski Bukvalno Preveden (Kur'an'ın Arapça-Bulgarca Harfi Tercümesi)"*. Çalışmanın başlığından da anlaşılacağı üzere bu bir Kur'an sözlüğüdür. Kur'an'ın kelime, kelime tercümesini içermekte olan bu eser 2007 yılında tamamlanmış ve toplam 606 sayfadan oluşmaktadır. Bu eser de bir önceki gibi tamamen Bulgarca metin içermekte, Arapça lafızlar dahi Bulgarca harflerle verilmiştir. Bu durum hocanın bir önceki eserlerinde olduğu gibi eserin, avama (sıradan topluma) yönelik olduğunu göstermektedir.[181]

3.4.5. Dünya Tarihi Kitabı

Mehmed Tabak Hoca'nın *Vseobşta istoriya na sveta* (*Dünya Tarihi*) isimli eseri onun beşinci ve son kitabıdır. 118 sayfadan oluşan eser "Alemler, İnsanlık, Peygamberler, Halifeler, Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Pomaklar, İslam'a İhanet Edenler, Mu'tedil Hocalar, Hafızlar ve Asimilasyon" başlıklarını içermektedir. Son bölümde kendi hayatından, hocalarından, talebelerinden ve ailesinden bahsetmiştir.

> Eserin yazımına dair tarih düşülmemiştir; ancak Hoca Efendi'nin vefatından bir yıl kadar önce tamamlanmış olduğu kuvvetle muhtemeldir. Eser muhtasar bir dünya tarihini anlatmaktadır. Kitabın "Giriş" kısmında Darvin teorisine eleştiriler yapan Tabak Hoca, bu kısımdan sonra insanları Kur'an'a yönelmeye davet etmiş ve O'na yönelen herkesin eşyanın hakikatini öğreneceğini belirtmiştir. Eserde şu önemli soruya da yer vermiş olması kayda değerdir: "XXI yy. da yaşayan insanlar eski kavimlere nazaran ilmi açıdan daha gelişmiş olmalarına rağmen, neden yeryüzünün yaratılış gerçeğini idrak edemiyorlar?"[182]

[180] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
[181] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
[182] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.

3.5. Mehmed Tabak Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

Bulgaristan'da 1970 yılında komünist rejim, her bölgedeki Müslüman toplumun önde gelen isimlerini tespit edip onları rahatsız etmeye başlamıştır. Bu dönemde istihbarat yetkilileri[183] onları takip ederken farklı hilelere başvurmuştur.

Tabak Efendi bölgede sadece hoca olarak değil, aynı zamanda totaliter rejimin karşısında boyun eğmeyen bir şahsiyet olarak da tanınmıştır. Bulgar Komünist Partisi hükümeti sarığı yasaklamış olmasına rağmen sokakta sarığını başından hiçbir zaman indirmeyerek İslam'ın Pomak köylerinde canlı kalması gerektiğini açık bir şekilde dile getirmiştir.[184]

Komünistler 1970'li yıllarında Müslüman Pomakların isimlerini zorla Bulgar isimleriyle değiştirmek istediklerinde Krastava (1970) köyünde halk birlik olup totaliter rejimin milislerine saldırmıştır. Saldırıya uğrayan milisler, şehir merkezine telefon ederek destek talebinde bulunmak istemişler; ancak telefon hatlarının kesilmesi nedeniyle bunu başaramamışlardır. Olay sonrası konu ile ilgili soruşturma açılmış, soruşturma sonunda Mehmed Tabak Efendi'nin muhtarlıkta bulunan telefon hatlarını kestiği tespit edilmiştir. Bu olaydan sonra rejim güçleri, Mehmed Tabak Efendi dâhil olmak üzere birçok Müslüman aydının evlerine baskın düzenleyerek mevcut dini eserlere el koymuşlardır.[185] Hocanın evine yapılan baskın esnasında şöyle bir olay yaşanmıştır: İstihbarat yetkilileri hocanın evinde bir cam parçası üzerinde Arapça bazı lafızların yazılı olduğunu görerek burada ne yazdığını sormuşlardır. Allah ve Muhammed isimlerinin yazılı olduğunu öğrenince oradaki yetkili sinirlenerek camı yere atıp kırmıştır. Bu durum karşısında Tabak Efendi yetkiliye: "Sen Allah ve Muhammed'e zarar verdiğini mi sanıyorsun? Senin kırdığın sadece bir cam parçasıdır. Allah ve Muhammed ise bizim kalbimizdedir." diye haykırarak onlara ibretlik bir cevap vermiştir.[186]

Mehmed Tabak Efendi 1970 yılında Belene kampına gönderilmiş; orada 7 yıl kalarak nihayet 1977 yılında özgürlüğüne kavuşmuştur. Rejimin onu ülkenin en kötü hapis kampına gönderilmesinin sebebi İslam dini âlimi ve müderrisi olmasıdır. Komünist rejim, tehdit olarak gördüğü her önder ismi susturmaya çalışmıştır. Mehmed Tabak Efendi'nin

[183] İstihbarat yetkilerine Bulgarca'da "Dırjavna sigurnost (DS)" denilir.
[184] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 333.
[185] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
[186] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 333.

Belene kampına gönderilmesi de rejimin ona kurduğu bir oyun sonucu mümkün olmuştur:

Mehmed Tabak hocanın ve babasının arkadaşı olan Aytoslu Ismail[187] bir gün Hoca'nın yanına giderek Müslümanlara yapılan baskılardan şikâyet edip etmediğini sormuş, ağzını aramıştır. Aytoslu İsmail'i arkadaş sanan Hoca, düşündüklerini ona anlatmıştır. Aytoslu İsmail ise ona Sofya'daki Türkiye Başkonsolosluğu'na mektup yazıp kendi köyünde Müslümanların yaşadığı baskıları anlatma ve olanlardan haberdar etme fikri vermiştir. Ayrıca bir gün yazdığı mektupla gelip buluşmaya çağırmıştır. Muhtemelen plan şöyledir: Mehmet Tabak Efendi yaşanan baskıları not ettiği mektup ile buluşma yerine gelecektir. Aytoslu İsmail buluşma yerine polis ile birlikte gelecek ve onun bu mektupla yakalanmasını sağlayacak ve böyle Hoca halk düşmanı ilan edilebilecektir. İlk başta hiçbir şey fark etmeyen Mehmet Tabak Efendi evine dönmüş ve olanları babasına anlatmıştır. Babası Aytoslu İsmail'in DS'nin ajanı olduğunu söylemiştir. Aytoslu İsmail Tabak Hoca'ya bir mektup yazmış ve önceki sefer anlaştıkları gibi Konsolosluğa mektubunu yazıp Velingrad'da buluşmaya çağırmıştır. Tabak Hoca, babasının uyarısından sonra bunun bir oyun olduğunu anlamıştır. Velingrad'da Tabak Hoca'yı kendi elleriyle yazdığı mektup ile yakalayıp onu suçlu ilan edeceklerdir. Bu durum üzerine Tabak Hoca buluşmaya gitmeyip Aytoslu İsmail ile bütün ilişkilerini kesmiştir.[188] Ancak rejim onu tutuklamakta kararlıdır. Tabak Hoca'nın geçimini sağlamak için Velingrad'a çalışmaya gittiğinde bir araba onların yanına gelir ve Hocanın köyü olan Birkovtsi'den olanları sorar. Mehmed Tabak Hoca'nın yanında Birkovan'dan biri daha olduğu için iki kişi olduklarını söyler. Ondan sonra arabadakiler Tabakov kim olduğunu sorarlar ve Hoca o olduğunu cevap verir. Arabadakiler Mehmed Efendi'ye onlarla gitmelerini söylerler ve Hoca arabaya biner. Arabanın içinde bulunan bölge DS'nin başkanı ona kelepçe takılmasını emreder. Mehmed Hoca ilk başta Pazrcik (Osmanlı dönemindeki isim Tatar Pazarı) bölgesindeki polis hapishanesine götürülür; ertesi sabah ise direk Belene'ye gönderilir.

---

[187] Mehmed Tabak Efendi'nin telefon hatlarını kestiğini milislere, bölgede âlim ve hoca olarak bilinen devlet ajanı Aytoslu İsmail Efendi ihbar etmiştir. Lakin zaman sonra bu zat yaptığı hatanın farkına varmış ve Mehmed Tabak hocaya "Budilnik" isimli eserlerinin teksirinde yardımcı olmuştur. (M. Tabak, İstoriya, s. 62)

[188] Ислям Лекции [İslami Dersler], "Ходжата на с.Бирково Мехмед Табаков" [Birkova köyünün Hocası Mehmed Tabakov], *YouTube* (6 Temmuz 2011), 00:22:15-00:25:55.

Mehmed Tabak Efendi'nin Belene kampında hapis kaldığı 1970-1977 yılları arasında babasının cenazesine katılmasına dahi izin verilmemiştir.[189] Ki kendisi bu durumu "kampta geçirdiği en zor anılardan biri" olarak nitelemiştir.[190] O, Belene'deki arkadaşlarına daima moral vermiş; bu zulmün ilelebet sürmeyeceğini ifade etmiştir. "Soruşturma için gelen milis heyetinin huzuruna çıkmadan evvel arkadaşlarını toplamış ve elini masaya vurarak onlara: 'Kimse adını (Bulgar adıyla) değiştirerek Hz.Muhammed'in (SAV) ismini lekelemeye cüret etmesin!' demiştir. Soruşturma uzun sürmüş; ama Mehmed Tabak Hoca değerlerinden ödün vermemiştir."[191] Hoca kamptaki o vakitleri anarken şunu ifade etmiştir: "Stoyanov isimli yetkili bana burada (Belene'de) çürüyeceğimi söyledi. Ben de içimden şunu dedim: 'Ama sen hayatımı kontrol etmiyorsun. Hayatım Allah'ın elinde.'"[192] Bazı milislerin onun hakkında "Belene'den sağ çıkmaması gerektiği"ne dair yetkilere tavsiyeleri olsa o, 1977 yılında cezası bitince sağ salim köyüne dönmüştür.[193]

Belene kampından döndüğünde bıraktığında küçük yaşta olan iki kızının büyümüş olarak bulmuş ve kızları ilk başta babalarını tanıyamamıştır. Döndükten sonraki ilk işi artık büyümüş olan kızlarına din eğitimi vermek olmuştur. Tabak Hoca ailesinin geçimini sağlamak için bir taraftan çiftçilikle uğraşırken bir taraftan da köyünün fahri hocalığını yapmıştır. Belene'de 7 yıl geçirmesine rağmen yeni nesillere Kur'an'ı öğretmeye devam etmiştir. Yasak olmasına rağmen gizli olarak talebe okutmaya azim göstermiştir. Kendi köyünden ve civar köylerinden gelen öğrenciler tedbirler alarak hocanın yanına gelmiştir. Öğrenciler bir gün içerisinde iki günün dersleri alıyor; böylelikle bir gün gelip bir gün gelmiyorlarmış. Hocanın yanına gelirken farklı yerler ve yollardan geçiyorlarmış. Kimileri motorla, kimileri ormandan yürüyerek, kimileri ise otobüslerle Hocanın köyüne gidiyormuş. Hoca öğrencilerine otobüsten indikten sonra çok dikkatli olmalarını tembihlermiş. Çünkü birilerinin onları takip etme ihtimali varmış.[194] Bir gün damadı Hoca'ya talebe yetiştirmekle ilgili çok dikkatli olmasını, rejimin onu yine Belene

[189] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 333.
[190] Ислям Лекции [İslami Dersler], "Ходжата на с.Бирково Мехмед Табаков" [Birkova köyünün Hocası Mehmed Tabakov], 00:26:57-00:28:30.
[191] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 334.
[192] Ислям Лекции [İslami Dersler], "Ходжата на с.Бирково Мехмед Табаков" [Birkova köyünün Hocası Mehmed Tabakov], 00:32:41-00:33:13.
[193] K2, Kişisel görüşme, 21 Şubat 2024.
[194] Ислям Лекции [İslami Dersler], "Ходжата на с.Бирково Мехмед Табаков" [Birkova köyünün Hocası Mehmed Tabakov], 00:14:04-00:15:57.

kampına gönderebileceğini söyleyince Hoca teslimiyetini gösteren bir cümle ile karşılık vermiştir: "Allah dilerse yine Belene'ye gidebilirim. Ama Allah dilemezse onlar bana hiçbir şey yapamazlar ve öğrenciler okutmaya devam ederim."[195]

4. RİBNOVOLU MEHMED HAMİD EFENDİ (1925-2018)

Halim Efendi ve Beliçeli Mehmedali Efendi'nin ilminden istifade eden Ribnovolu Mehmed Hamid Efendi, hayatın sonuna kadar dinine, kimliğine ve prensiplerine sahip çıkmaya çalışmış bir âlimdir. Hayatı boyunca hiçbir zaman resmi bir imamlık ya da öğretmenlik görevi yapmamış olsa da Komünist dönemde onlarca talebe yetiştirmiştir. Komünist rejimin düşmesiyle birlikte yetiştirdiği 30 talebe bölgedeki yerleşim yerlerine dağılarak imam olmuşlardır. 2018 yılında İslam'ın gelecek nesillere aktarılmasına katkılarından dolayı Bulgaristan Başmüftülüğü tarafından "Muhiyiddin Hocazade Efendi Ödülü"ne layık görülmüştür.

4.1. Mehmed Hamid Efendi'nin Hayatı

Amid[196] oğlu Mehmed Hamid, 13 Aralık 1925 tarihinde Nevrokop bölgesinde Ribnova (Ribnivo) köyünde çok fakir bir ailede dünyaya gelmiştir. Mehmed Amid[197] Hamid, doğum tarihinin resmiyette geçen tarihten altı-yedi ay daha erken olduğunu, fakat resmî belgelere bu şekilde kaydedildiğini ifade etmektedir.[198]

Dördü kız biri erkek olmak üzere beş kardeşe sahip olan Mehmed Hamid Efendi, genç yaşta babasına aile geçimi için yardım etmeye başlamıştır. İlkokul eğitimini köy okulunda tamamlayan Mehmed Hamid Hoca iyi notlara sahip olmasına rağmen öğretmenlerin kasdi ile sınıf tekrarına bırakılır. Ailesinin maddi durumu çok kötü olduğundan babası ona kalem ve defter bile satın alamamış; buna rağmen Mehmed Hamid Hoca ilim tahsil etmekten vazgeçmemiştir. Yaşadığı maddi sıkıntılara rağmen ilme olan merakını hayat

---

[195] Ислям Лекции [İslami Dersler], "Ходжата на с.Бирково Мехмед Табаков" [Birkova köyünün Hocası Mehmed Tabakov], 00:14:04-00:15:57.

[196] Bulgaristan'da Trakya bölgesinde olduğu gibi 'h' harfi bazen düşüyor. Her zaman ve her bölge için geçerli olmasa da bazen özel isimler de buna dâhildir. Örneğin Hamid-Amid, Havva-Avva, Hüsein-Üsein. Özellikle Rodoplar'da bu epey yaygındır.

[197] Bulgaristan'da 2. isim olarak kişinin baba ismi zikredilir.

[198] Mihail Gruev vd., *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя* [Zulüm, Siyaset, Hafıza. Pirin Makedonya'da Komünisr rejimi- çağdaşın ve araştırmacının yansımaları], 100.

boyunca hiç sönmemiştir. Kendini geliştirmek için köydeki ve bölgedeki hocaları ziyaret ederek ondan ders almaya başlamıştır.[199]

Ailesi ile ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşılmadı fakat Mehmed Hamid Hoca'nın Mustafa, Cemal, Ali, Mehmed ve Fatme isimli toplam beş çocuğu olduğunu öğrenildi. 1957 yılında doğan en büyük çocuğunun doğuştan kalp sorunu varmış ve 50 yaşındayken 2007 yılında vefat etmiş. Diğer dört çocuğu ise halen hayattadır. Çocukları da babaları gibi ilimle meşgul olmuştur. Oğullarından biri yedi-sekiz yıl Nevrokoop bölgesinin müftülüğünü yapmıştır. Diğer oğlu Brışten köyünde on altı yıl imamlık yapmıştır. Dördüncü oğlu ise Türkiye'ye göç etmiş ve Bursa'da yaşamaktadır. Kız evladı ise bir imam ile evlidir ve Dospat'ta yaşamaktadır.[200]

Mehmed Hamid Efendi hayatın sonuna kadar dinine, kimliğine ve prensiplerine sahip çıkmaya çalışmıştır. Giyimine de çok dikkat eden Hoca, el işlemeli kuşağını beline sarıp, eskiden kullanıldığı gibi kemerle sıkıyormuş. Ayrıca örme çoraplarını ayağına geçiriyor, gençliğinden beri taktığı sarığını da çıkarmıyormuş. Hem kılık kıyafeti hem de Osmanlıca'ya vukufiyeti sebebiyle Mehmed Hamid Hoca "Son Osmanlı" olarak anılıyormuş.[201]

Resim 7. Mehmed Hamid Efendi ve Eşi

[199] Cemal Hatip, *Mehmed Hamid Hoca Efendi (Мехмед Хамид Ходжа Ефенди)*,.17

[200] Gruev vd., Насилие*, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя* [Zulüm, Siyaset, Hafıza. Pirin Makedonya'da Komünisr rejimi- çağdaşın ve araştırmacının yansımaları], 101.

[201] TRT Haber, "Bulgaristan'da son Osmanlı" (Erişim 12 Mart 2024).

Günümüzde Müslümanların en büyük problemlerinden birinin "başkalarına benzeme isteği" olduğunu söyleyen Mehmet Hamid Hoca, kendi benliğinden uzaklaşmış bir ümmet görüntüsüne şahit olduğundan yakınmıştır.[202]

Günlük duaları arasında en çok zikrettiği imanlı bir şekilde ahirete irtihal etmesi olduğunu söyleyen Mehmet Hamid Hoca, daha uzun ömür isteyip istemediği sorusuna sünnetteki ifadeyle yanıt vermiştir: "Yaşamam hayırlı ise yaşayayım, ölümüm hayırlı ise burada durmama gerek yok."[203]

2018 yılında İslam'ın gelecek nesiller aktarmasının katkılarından dolayı Bulgaristan Başmüftülüğü tarafından "Muhiyiddin Hocazade Efendi Ödülü"ne layık görülen[204] Hoca, 11 Aralık 2018 tarihinde ahirete irtihal etmiştir.[205]

Resim 8. Hamid Hoca Başmüftü Mustafa Haci'den Muhiyiddin Hocazade Efendi Ödülü'nü Kabul Ederken

4.2. Mehmed Hamid Efendi'nin Eğitim Hayatı

Mehmed Hamid Efendi küçük yaşlardan itibaren ilme karşı istekli ve yetenekliymiş. Onbeş yaşındayken babasıyla birlikte ormanda baltacı olarak çalışan Hoca, kozalak toplayıp onları haşlar, elde ettiği yağı satarak ihtiyaçlarını alırmış. Maddi sıkıntılara rağmen küçük yaştan beri İslami ilimlerle meşgul olan Mehmed Hamid Hoca köyündeki hocaları ziyaret ederek onlardan ilmihal dersleri almıştır. Daha uzak bölgelerdeki

[202] TRT Haber, "Bulgaristan'da son Osmanlı".
[203] TRT Haber, "Bulgaristan'da son Osmanlı".
[204] Cemal Hatip, "Mehmed Hamid Hoca Efendi (Мехмед Хамид Ходжа Ефенди)", 18.
[205] Cemal Hatip, "Mehmed Hamid Hoca Efendi (Мехмед Хамид Ходжа Ефенди)", 18.

hocaların yanında gidip uzun süreli eğitim alma niyeti ve isteği olmasına rağmen ailesine yardım etmesi gerektiği için bunu gerçekleştirememiştir. Fakat fırsat buldukça onlarca kilometre yürüyerek zamanındaki büyük hocaların yanına gitmiş, Beliçeli Mehmedali Efendi, Halim Efendi, Matane lakaplı Hoca ve başka hocaların ilminden istifade etmiştir. Bazen birkaç saati, bazen birkaç günü hocalarıyla geçirip köyüne dönen Mehmed Hamid Hoca ilim yolcuğunu şu ifadelerle anlatmıştır: "Bazen sadece bir mesele/soru için onların yanına gidiyordum. Eğer bilmiyorsak (ilim sahibi değilsek) İslam hakkında konuşmamalıyız."[206] Osmanlıca ve Türkçe okuyup yazmayı öğrenen Mehmed Hamid Hoca hayatı boyunca dini eserler okuyarak kendini geliştirmeye devam etmiştir. Birçok bilgiyi kendi kendine öğrendiği söyleyen Hoca, aslında kendi zamanı için birçok önemli hocalardan iyi bir eğitim temeli almıştır.[207]

4.3. Mehmed Hamid Efendi'nin Öğrencileri

Bulgaristan'ın din eğitimi açısından en zor zamanlarını yaşadığı dönemde onlarca talebe yetiştiren Mehmed Hamid Hoca'nın öğrencileri, komünist rejim düştükten sonra bölgedeki farklı yerlere gidip imam olmuştur. Talebeleri arasında Cemal Hatip, Ali Hamid, Feim Gurdal, Bilal Kiselov, Mustafa Likov, Nazmi Gurdal, Mustaf Gurdal, Mustafa Çolakov ve Feim İsa gibi isimler zikredebilir.[208]

1989 yılının sonuna kadar öğrencilerini gizlice evde okutan Mehmed Hamid Efendi öğrencilerini tek tek evine alır, her birine günün erken saatlerinde farklı birer saat verirmiş. Hatta çoğu zaman bir öğrencisi bir diğer öğrencisi ile karşılaşmazmış. Nadiren iki öğrenciyi bir arada okuturmuş.[209]

Öğrencisi Cemal Hatip Mehmed Hamid Efendi'nin dersleri şöyle anlatmaktadır:

> İlk olarak Kuran Elif-ba'sından başlayarak her gün birer ders verip, ertesi gün imtihan ederdi. Alif-ba sersleri bitince Kur'an derslerini başlar, hatim edinceye kadar Kur'an dersi alırdık, bu arada ezber dersleri de verirdik. Bir imama öğrenmesi gereken ilk süre ve ayetleri Kur'an dersleri ile birlikte ezberletirdi, böylece hatim edince bunları da ezberlemiş olurduk. Sonradan /ikinci ve üçüncü sene/ Fıkıh dersleri verirdi, Ef'ali mükellifin'den başlıyarak, bütün İlmihal derslerini 1-2 sene içerisinde öğrencinin kapasitesine göre ders verirdi, böylece bir Müslümanın öğrenmesi gereken asli dini vazifelerini ve İmamlık yapacak durumuna gelinceye kadar ders verirdi, bununla beraber her gün de azar azar Mevlit derslerini verir, okuturdu. Sonradan da Bulûğ çağı girmiş olan

[206] Hatip, "Mehmed Hamid Hoca Efendi [Мехмед Хамид Ходжа Ефенди]", 17.
[207] Hatip, "Mehmed Hamid Hoca Efendi", 17.
[208] Mehmed Hamid, "Мюсюлманите от Рибново [Ribnovolu Müslümanlar]", *Müslümanlar Dergisi* 12/12 (Aralık 2015), 10.
[209] K3, Mehmed Hamid Efendi'nin öğrencisi Cemal Hatip ile yapılan görüşme.

> öğrencilerine ayrıyetten Nikah ve evliliğin önemi ve usulü, cenaze yıkama ve kaldırma, nikah kıymaya v.s. dersleri verirdi.

1990-1991 yıllarında komünist rejim düştükten sonra kız-erkek iki grup olmak üzere toplam elliye yakın öğrencisi olmuştur ve cami yakınlarında ona tahsis edilen bir evde ders vermiştir. Bunun yanı sıra camide de her zaman vaaz-ü nasihatta bulunmuştur.[210]

1989 yılında demokratik döneme geçilince hocanın yetiştirdiği öğrencilerden otuzu, Batı Rodoplar'ın köylerine dağılıp imamlık yapmış, buralarda İslam'ı anlatmaya ve yaymaya devam etmişlerdir. Mehmed Hamid Hoca'nın oğlu ise Nevrokop bölgesinin müftüsü olmuştur. Günümüzde de onun talebelerinden beşi Başmüftükülük'te çalışmaya devam etmektedirler.[211]

Öğrencisi Cemal Hatip Mehmed Hamid Efendi ile ilgili şunları aktarmaktadır:

> Allah rahmet eylesin, ders esnasında çok ciddi, ancak öğrencilerine karşı da o kadar şefkatli davranırdı. Elinde uzun bir sopası vardı, lakin hiç öğrenciye vurduğunu görmedim, her zaman sopayla masa kenarında vurup dikkati dağılan öğrencilerine uyarırdı. Namaz konusunda son derece hassas davranırdı ve her namazda bir öğrenciye ezan okutur, müezzinlik yaptırırdı. Ben çok utanırdım, müezzinlikten kaçınırdım. Başarılı öğrencilere kendi kitaplarından hediye ederdi. Bu da hepimizi son derece motive ederdi. Bu defa ezan okumak, müezzinlik yapmak için utana utana yarışırdık.[212]

4.4. Mehmed Hamid Efendi'nin Eserleri

Komünizm döneminde Nevrokop bölgesindeki en saygıdeğer hocalardan biri olan Mehmed Hamid Hoca, el yazısıyla en önemli bilgileri ihtiva eden ilmihaller yazıp öğrencilerine dağıtıyormuş. Bunun yanında dini eserler de çeviriyormuş. Hayatı boyunca hiçbir zaman resmi bir imamlık ya da öğretmenlik görevi yapmasa da her zaman bu görevi yapan kişilere yardımcı olmaya çalışmıştır.[213]

Mehmet Hamid Hoca'nın "Tebliğ Erinin" başlıklı, okuduğu kitaplardan notlar tutarak oluşturduğu bir defteri bulunmaktadır. Bunun dışında her "mühim meseleyi" eline kâğıt kalem alarak not ettiği söylenmektedir.[214]

---

[210] K3, Mehmed Hamid Efendi'nin öğrencisi Cemal Hatip ile yapılan görüşme.
[211] Hatip, "Mehmed Hamid Hoca Efendi", 17.
[212] K3, Mehmed Hamid Efendi'nin öğrencisi Cemal Hatip ile yapılan görüşme.
[213] Hatip, "Mehmed Hamid Hoca Efendi", 17.
[214] TRT Haber, "Bulgaristan'da son Osmanlı".

4.5. Mehmed Hamid Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

1944 yılında komünistler hükümeti ele geçirince her şeyin daha iyi olacağını vaadetmiş ancak zamanla politikalarını tamamen değiştirmiştir. İlk yıllarda faşistlerin politikalarının aksine komünist rejim, Müslümanlara dinlerini serbestçe yaşayabileceklerini söylüyormuş. Nitekim bu yıllarda herkes rahatça camiye gidebiliyor; istediği kıyafeti giyebiliyormuş. Çünkü iktidarlarını sağlamlaştırmak isteyen komünistler, rejimin ilk yıllarında güç toplamak için daha esnek ve özgür bir politika sergilemiştir. Fakat bu durum uzun sürmemiş, atılacak adımlar için adeta bir hazırlık dönemi olmuştur. 1940'lı yıllarda Mehmed Hamid Hoca İslami ilimlerle iştigal ettiği için komünistlerin takibine girmiştir. Ancak birçok çağdaşı gibi yaşadığı tüm sorunlara rağmen dinini yaşamaya, daha iyi öğrenmeye ve öğretmeye devam etmiştir. Her ne zaman bir köyde komünistlerin cami yıkma planını duysa, o gece kalkıp oraya gider ve o camideki bütün kitapları alıp atına yükler, evine getirirmiş. Bu şekilde onlarca el yazma eser, Osmanlıca kitaplar ve Kur'an nüshalarını kurtarabilmiştir. Sonrasında ise bu eserleri istifade etmeleri için öğrencilerine dağıtmıştır.[215]

1964 yılında Ribnovo'ya gelip Müslümanların isimlerini değiştirmeye başlayan komünistler, bir gün silahlı askerlerle köyü ve köy camisini kuşatmışlar. Neler olup bittiğini anlayan bir kadın, camiye namaz için gelen cemaate haber vermiş. Cemaat camiden çıkınca askerler onları tehdit etmeye başlamış ve ateş açmış. İnsanlar bunu görünce taşlarla askerleri köyden kovmuşlar ve aynı gün odunlarla yapılan köprüyü baltalarla keserek köye ulaşımı engellemiştir. Ardından telefon bağlantılarını da kesmişlerdir. Bu olay esnasında üzüm tarlasında çalışan Mehmed Hamid Hoca birkaç gün sonra evine dönmüş ve olayı sonradan öğrenmiştir. Olay bütün ülkede yayılıp herkesin haberi olunca olaydan dört gün Sofya'dan bir bakan ve Blagoevgrad'dan bir yetkili köprüye kadar gelmiştir. Bakan köy halkına: "Biz hata işlemişiz. Rahat olun. Sizi sakinleştirmek için Todor Jivkov beni gönderdi." deyine insanlar sevinip sakinlemişler ancak sevinçleri uzun sürmemiştir. Çünkü kırk gün sonra bu olay sebebi ile on kişiyi tutuklamışlar ve olay esnasında tarlada olan Mehmed Hamid Hoca da onların

[215] Hatip, "Mehmed Hamid Hoca Efendi", 17.

arasındaymış.[216] Tutuklananlar ilk başta polis karakoluna götürülüp tek tek sorguya çekilmişler. O esnada Mehmed Hamid Hoca olay esnasında orda bulunmadığını anlatmaya çalışsa da sürekli sözünü kesmişler. Sorgudan sonra nereye götürdüklerini söylemeden tutukluları önce Razlog'a, ardından Blagoevgrad'a götürmüşler ve orada bir haftadan fazla hapishanede tutmuşlar. Sonrasında ise aralarında Mehmed Hamid Hoca'nın da bulunduğu dört kişiyi serbest bırakıp diğerlerini hapse atmışlar, aralarından dört kişiyi ise Belene tutuklu kampına göndermişler. Bu kimseler hiçbir suçları yokken böyle bir haksızlığa uğramışlardır.[217]

1970 yılında köye yine komünist yetkililerin görevlendirdiği bir ekip gelip köydeki Müslümanların isimlerini değiştirmeye başlamış. Mehmed Hamid Hoca bu süreçte ormancılık ile uğraşıyormuş. Bu ekibin köydeki Müslümanları tek tek bulup tehditle isimlerini değiştirdiklerini öğrenince Mehmed Hamid Hoca evinin arkasındaki ahırda saklanmaya başlamış. Sadece namaz vakti gelince namaz kılmak için oradan çıkıyormuş. Bir gün namaz için ahırdan çıktığında onu görmüşler ve evine girmişler. Mehmed Hamid Hoca evde yatağının altına saklanmış. Ekip o esnada evde, "Biz senin burada olduğunu duyduk. Pencereleri kıracağız. Burayı yıkacağız." gibi tehditler savurmuş. Hoca sessizce saklanmaya devam etmiş ve ekipten biri "Adam burada değil." deyince gitmişler. Hocanın dediğine göre o adam neden böyle söylediğini anlamamış ama onlar gittikten sonra akşam olunca köyden kaçmaya başarmış. Hoca ve köyden bazı erkekler, görevli ekip köyden gidene kadar köye bir saat uzaklıkta ormandaki küçük bir evde kalmışlar. Yetkili ekip bu süreçte Hocanın evine tekrar gitmiş ve ailesini tehdit etmişler. Ekip köyden ayrıldıktan sonra Hoca evine dönmüş ancak zaman zaman köye gelip isim değiştirmeye devam etmişler. Bir müddet sonra bir Cuma günü ekip Hocanın evine gelmiş ve köyde ismi değiştirilmeyen sadece onun kaldığını söyleyerek Hocanın ismini "Niman" olarak değiştirmişlerdir.[218]

1984'te komünist yetkililer Hocanın köyündeki camiyi kapatmış. Ancak onlar köyden ayrıldıktan köy halkı camiyi yeniden açmış. Bir süre yetkililerin camiyi kapatıp halkın

[216] Gruev vd., *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя*, 101.
[217] Gruev vd., *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя*, 102.
[218] Gruev vd., *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя*, 103.

yeniden açması durumu devam etmiş ancak sonunda buna bir son vermek için Mehmed Hamid ve diğer üç Hocayı Ribnovo'dan Karlovo'ya sürgün etmişlerdir. Sürgün yerinde köylerine göre dini açıdan daha rahat bir hayat yaşamışlar.[219] Orada çok rahat namazları kılabiliyorlar, hatta akşam olunca namazlarını camide kılabiliyorlarmış. Ancak Ribnovo'daki köyde kalan eşi ve beş çocuğu maddi açıdan çok zor durumda kalmış. Bu durumdan dolayı Hoca evine geri dönmek için birçok resmi makama mektup yazarak durumunu iletmiş. Ama bu talep ancak üç yıl sonra gerçekleşmiş. Hoca Karlovo'da bulunduğu üç yıl boyunca sürekli olarak yetkililer tarafından izlenmiş ve zaman zaman sorguya çekilmiştir.[220]

Hoca Ribnovo'ya geri döndükten sonra halk arasında itibarlı biri olduğu için ona uygulanan baskılar bitmemiş. Komünistler bu kez Hocanın kızını kullanarak ona baskı uygulamışlardır. Hocanın on beş yaşındaki kızını ortaokulu bitirince Blagoevgrad'taki -yani ilçedeki- okula almak istemişler. Hâlbuki ailesi buna razı değilmiş. Çünkü komünistlerin hedefi kızın eğitim alması değil, onun asimile edilerek ahlakının bozulmasıymış. Mehmed Hamid Hoca'nın kızı olması hasebiyle de diğer insanlara da örnek olması düşüncesiyle bu kızı kullanmak istemişler. Hoca ise Blagoevgrad'daki polis karakolunun amiri ile konuşarak onları vazgeçirmeye çalışmış. Ancak yeni eğitim-öğretim yılı başlayınca baskı ve tehditler sebebiyle kızını bu okula göndermek zorunda kalmıştır. Hoca, kızına okulu terk etmemesini tembihlemiş ancak kızı okula gidince bir otobüse binip köye geri dönmüş ve iyi dindar bir çocukla evlenmiştir.[221]

Onlarca kez gözaltına alınan, tehdit edilen, bölge mahkemelerine sevk edilen ama davasından vazgeçmeyen Mehmed Hamid Hoca, kendisi ile yapılan bir mülakatta yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:

> Çok şey yaşadım. Otuz yıl boyunca senede iki defa polise çağrılıyordum, toplam altmış kere. Her defasında annem, babam, eşim ağlayarak beni oraya uğurluyorlardı. Çünkü oraya iyi bir şey için gidilmezdi. Oraya gidince beni bütün gün polis karakolunun önünde beni bekletir, hiçbir şey sormaz, akşam olunca 'Hadi, git!' derlerdi. Eğer bindiğim

[219] Kanaatimizce Karlovo'da dini açıdan daha özgür olmaları buranın az Müslümanın yaşadığı büyük bir şehir olmasıyla ilgilidir. Burada Müslümanlar çoğunluk olmadığı için komünistlerin Karlovo'da onlara çok baskı uygulamamış olması muhtemeldir.

[220] Gruev vd., *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя*, 103.

[221] Gruev vd., *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя*, 103.

> otobüste onlardan birine denk gelirsem 'Hadi, in şuradan!' derlerdi. Değişim (1989 yılı) gelene kadar hep baskı altındaydık.[222]

5. ABDULLAH EFENDİ (1916-2003)

Drujba-Rodina cemiyetin en aktif olduğu Paşmaklı (Smolyan), Çepeli köyü (günümüzdeki Çepelare kasabası) ve çevrelerinde sivil din eğitimi faaliyetlerinde bulunmuş olan Abdullah Efendi, *Nüvvab* aydınlarındandır. Komünist dönemde İstanimaka ve Filibe'de Müslümanları irşat etmiştir. Demokrasi döneminde ise Başmüftülük ve İslam Enstitüsü başta olmak üzere İslami kurumların örgütlenmesine ve bu kurumların çalışmalarının geliştirilmesine yardımcı olmuştur.

5.1. Abdullah Efendi'nin Hayatı

Arif oğlu Abdullah Salih, 8 Ocak 1916 tarihinde Paşmaklı'nın (Smolyan) Çepeli (günümüzdeki Çepelare kasabası) köyünde doğmuştur.[223] Ancak hayatının büyük kısmı İstanimaka'da (Asenovgrad) geçtiği için daha çok "Stanimakalı Abdullah Arif Efendi" olarak bilinmektedir. Makbule isimli bir hanımla evlenen Hoca'nın iki çocuğu olmuştur.[224]

Medresetü'n-Nüvvab mezunu olan Abdullah Efendi 87 yıllık hayatı boyunca ait olduğu Müslüman topluma önemli hizmetlerde bulunmuş, 28 Şubat 2003 tarihinde İstanimaka'da (Asenovgrad) vefat etmiştir.[225]

---

[222] Gruev vd., *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя*, 104.
[223] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 337.
[224] K4, Tarihçi Dr. Kemal Raşid ile görüşme, 30 Temmuz 2024.
[225] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 342.

Resim 9. Abdullah Efendi Filibe İmaret Camiinde Vaaz Ederken

5.2. Abdullah Efendi'nin Eğitim Hayatı

Babası Arif Efendi oğlu Abdullah Efendi'yi önce Bulgar okuluna yazdırmış, fakat birkaç ay sonra oradaki eğitimini sonlandırmıştır.[226] Arif Efendi'nin en büyük arzusu oğlunun hafız olmasıymış. Bu sebeple onu Paşmaklı'ya, iyi bir hafız olan Hafız Muharrem'in yanına götürmüş. Sohbet esnasında babasının Abdullah Efendi'yi yüksek tahsile kadar okutmak arzusunda oluğunu öğrenen Muharrem Efendi, hafızlığın üç yıl kadar uzun bir süre aldığını ve bu sürenin onun eğitimini geciktireceği düşüncesi ile hafızlığı tavsiye etmemiştir.[227] İki yıl Hafız Muharrem'in yanında Kur'an ve dini bilgiler eğitimi aldıktan sonra yine Hafız Muharrem'in tavsiyesiyle Arif Efendi oğlu Abdullah Efendi'yi Filibe'deki Türk okuluna yazdırmıştır.[228] Burada ilkokulu bitiren Abdullah Efendi, 1932 yılında üstün başarıyla Rüşdiye'den mezun olmuştur. Üstün başarılarından dolayı eğitimine devam etme hakkı kazanan Abdullah Efendi, aynı yıl Şumnu'ya gidip

[226] Raşid, "Абдуллах Ефенди – Ваиз, учител и интелектуалец сред мюсюлманите в Асеновград" [Abdullah Efendi – Asenovgrad Müslümanları arasında vaiz, öğretmen ve aydın], 17.
[227] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 337.
[228] Raşid, "Абдуллах Ефенди – Ваиз, учител и интелектуалец сред мюсюлманите в Асеновград" [Abdullah Efendi – Asenovgrad Müslümanları arasında vaiz, öğretmen ve aydın], 17.

Medresetü'n-Nüvvab'a başvurmuştur.[229] Beş yıl süren lise kısmından 1937'de birincilikle tamamlamış; 1940 yılında ise yüksek ihtisas kısmından üstün başarıyla mezun olmuştur.[230]

Abdullah Efendi, *Nüvvab Medresesi*'nde öğrenciyken birkaç sınıf arkadaşlarıyla birlikte okula alınan iki muallimi namaz kılmadıkları ve Cuma namazına gelmedikleri gerekçesiyle boykot etmişler ve bunun üzerine okula başka hocalar atanmıştır. Hoca'nın kendisi bu süreci şöyle anlatmaktadır:

Resim 10. Abdullah Efendi'nin Diploması

> Bu hocalar dine sarılı değillerdi. Devlete karşı değildik; fakat hattı-ı müstakim üzere yürümeyi isterdik biz. Devlete karşı bir tutumumuz yoktu; ama bizim muallimlerimiz dürüst olsun ve biz de onlar gibi dürüst olalım isterdik. Onların bize numune-i imtisal olmalarını isterdik. Ayna gibi olmalarını. (…) Hocalar iyi ama tembeldiler. Ne vakit namazlarına ne de Cuma namazına uğruyorlardı. Grevimiz iki ay sürdü, sonra onları medreseden çıkardılar.[231]

[229] Raşid, "Абдуллах Ефенди – Ваиз, учител и интелектуалец сред мюсюлманите в Асеновград" [Abdullah Efendi – Asenovgrad Müslümanları arasında vaiz, öğretmen ve aydın], 17.

[230] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*, 337.

[231] Bu mülakat Kalem dergisinde yayınlanmıştır. Basri Zilabid Çalışkan da Bulgaristan'da İslam (1878-2018), kitabında buna yer verilmiştir. Bu çalışmamız için onun kitabından alıntı kullanılmıştır. Basri Zilabid Çalışkan, Bulgaristan'da İslam (1878-2018), 340.

Resim 11. Abdullah Efendi'nin Gençliği

Medresetü'n-Nüvvab'tan mezun olan Abdullah Efendi, hem dini personel olarak hem de muallim olarak çalışma hakkı elde etmiştir. İlk olarak 1940 yılında kısa bir süre için *Filibe Cuma Camii*'ne imam-hatip ve vaiz olarak tayin edilmiştir. Abdullah Efendi'nin maksadı hem Müslümanlara hem anne-babası ve sakat kardeşine yardım etmek hem de evlenmekmiş. Ancak müftü onu tayin edip, Başmüftülük tasdik etse de Hariciye Bakanlığı önce askerliğini yapmasını istemiş ve Filibe Cuma Camii'nde vazife alması için onay vermemiştir. Abdullah Efendi'nin askerliği bittiğinde İkinci Dünya Savaşı başlamış; babası da vefat etmiştir. Hasköy'de askerliğini tamamladıktan sonra Filibe'ye dönmemiş; doğduğu Çepeli köyünde imamlığa başlamış ve babası hayatta olmadığı için ailesinin geçimini üstlenmiştir. Yaklaşık dokuz yıl bu görevi sürdürmüş ve bu süreçte ücret almadan hem imamlık yapmış hem de talebe okutmuştur. Geçimini ise kırda çalışarak temin etmiştir.[232]

5.3. Abdullah Efendi'nin Öğrencileri

Abdullah Efendi 1989 yılından sonra vefatından bir buçuk sene öncesine kadar Filibe'deki müftülüğe bağlı vaiz olarak çalışmıştır. Yaklaşık on yıl boyunca Filibe'deki *Cuma Camii* ve *İmaret Camii*'nde cemaati irşad etmeye gayret etmiştir. Hem Filibe'deki

[232] Raşid, "Абдуллах Ефенди – Ваиз, учител и интелектуалец сред мюсюлманите в Асеновград" [Abdullah Efendi – Asenovgrad Müslümanları arasında vaiz, öğretmen ve aydın], 17.

meşhur camilerde vaaz veren hem de bölgedeki diğer camilerde irşad faaliyetlerinde bulunan Abdullah Efendi yüzlerce Müslümana İslam'ın mesajını ulaştırmıştır.

Bu çalışmanın kapsamında tarihçi Dr. Kemal Raşid ile yaptığımız görüşmede Abdullah Efendi'nin öğrencileri en azından isim olarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Abdullah Efendi'nin hem camii'de vaaz verdiği hem de Stanimaka'daki Türk okulunda öğretmenlik yaptığı, kendi köyünde de imamlık yaparken talebe okuttuğu bilinmektedir. Büyük ihtimalle Stanimaka'da da talebeler yetiştirmiştir. Fakat 21 yıl önce vefat ettiği için öğrencilerinin isimlerine ulaşamadık. Abdullah Efendi'nin vaazlarını dinleyen Dr. Kemal Raşid'in sözlerine göre "Bütün Müslüman Cemiyeti Abdullah Efendi'nin öğrencisiydi."[233]

Abdullah Efendi, komünizm sonrasında demokratik değişimin ilk zamanlarında Yüksek İslam Şurası'nda ve İslam Enstitüsü Akademik Kurulu'nda üye olarak bulunmuş; Başmüftülük ve İslam Enstitüsü başta olmak üzere İslami kurumların örgütlenmesine ve bu kurumların çalışmalarının geliştirilmesine yardımcı olmuştur. İlerlemiş yaşına rağmen on yıl boyunca Filibe Cuma Camii ve İmaret Camii'sinde imamlık hizmetine devam etmiştir. Fakat sağlık nedenlerinden dolayı vefatından bir buçuk yıl önce vazifesinden ayrılmak durumunda kalmıştır.[234]

5.4. Abdullah Efendi'nin Eserleri

Tespit edebildiğimiz kadarı ile Abdullah Efendi'nin yazılı eseri bulunmamaktadır.

5.5. Abdullah Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

Abdullah Efendi *Nüvvab*'tan mezun olduktan sonra evlenmek üzere İstanimaka'ya gidip, oraya yerleşmiş ve aile kurmuştur. İstanimaka'da yerli Türk okulunda Türkçe ve Matematik öğretmeni olarak işe başlamıştır ve bu okulda yıllarca muallimlik yapmıştır. Bunun yanı sıra bölgede imam sayısı az olduğu için İstanimaka'daki camide imamlık görevini de üstlenmiş fakat bu hizmeti ücret almadan sürdürmüştür. Ailesinin geçimini muallimlik yaparak sağlayan Hoca, komünizm döneminde dört yıl boyunca İstnimaka'daki camiide namaz kıldırıp vaaz vermiştir.[235]

[233] K4, Kişisel görüşme, 30 Temmuz 2024.
[234] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 342.
[235] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 340.

Abdullah Efendi Vedat Ahmed[236] ile yaptığı bir mülakatta İstanimaka'daki imamlık zamanlarını şöyle anlatmaktadır:

> Oradakilere (İstanimaka'daki Müslümanlara) 'Bu komünistler bana imamlık görevi vermeyecekler.' dedim. Çiftçilerin başı olan biri ile kazanın idarecisine gittik. 'Bak bizim yaşlı imamımız 1950 göçünde Türkiye'ye hicret etti, biz de imamsız kaldık. Bu gence kefil oluyorum. O bizim imamımız olacak. Sonra duymadık demeyin.' dedi. İdareci kabul etti ve bana dönerek 'Bak bir bela yapmayasın.' dedi. 'Ne bela yapacağım?' deyince 'Bizim komünizme karşı propaganda yapmayasın.' dedi. 'Yok canım, ben hattı-ı müstakim üzere hareket ederim. Merak etme.'diye cevap verdim. Orada dört sene imamlık yaptım. Ama halka önce şunu söyledim: 'Bakın, size imamlık yapacağım; namaz kıldıracağım; vaaz-u nasihat edeceğim; fakat cenaze yıkamayacağım.' Çünkü o zaman evliydim ve rahmetli karım çok hassastı. Herhangi bir cenazeden döndükten sonra 'Sen mi yıkadın?' diye sorardı. Oradaki bir iki yaşlı, 'Ba efendi, biz cenazeyi sana mı vereceğiz? Biz diri insanı bile yıkarız. Sen hiç merak etme.' dediler.[237]

Komünistler iktidara gelip idare değiştikten sonra 1944 yılının Kasım ayının sonlarında Abdullah Efendi Sofya'ya çağırılmış ve orada onbeş gün kalmıştır. O zaman tüm Bulgaristan Müslümanları konferansa çağırılmıştır. Orada rejimden Tsola Dragoyçeva adında biriyle sohbetinden şu anekdotu nakletmiştir: "Bana 'Sen genç adamsın. Delibaşsındır. Bize karşı bir bela yapmayasınız.' dedi. 'Nasıl yaparım becanım? Sizin ajanlarınız var. Bizi takip edecekler.' dedim."[238]

Daha önce belirtildiği gibi rejimin ilk günlerinde Müslümanlara karşı oldukça toleranslı davranılmış fakat bu sadece bir tiyatro olmuştur. Bu toplantıdan/konferanstan üç gün sonra Bulgaristan Müslümanları toplantısı yapılmış ve bu toplantıya Abdullah Efendi de iştirak etmiştir. Toplantıda Bulgaristan Türklerinin idaresi ve gelişimi hakkında çeşitli konuşmalar yapılmış, çeşitli karar alınmış fakat hiçbiri uygulanmamıştır.[239]

Komünist rejimin ilerleyen yıllarında ise Abdullah Efendi'ye çok ileri yaptırımlar uygulamışlardır. Devlet emniyeti istihbarat teşkilatı (*Dırjavna sigurnost* – DS) Abdullah Efendi'den İslam dininden vazgeçtiğine ve okuldaki çocukları ateizm (dinsizlik) ruhunda eğiteceğine dair bir belge (deklarasyon) imzalamasını isteyecek kadar ileri gitmişlerdir. DS'nin bu talebini reddeden Abdullah Efendi, bu sebeple müderrislikten atılmıştır.[240] Dönemindeki Bulgaristan'ın en prestijli medresesinden üstün başarıyla mezun olan Abdullah Efendi, dininden ve prensiplerinden vazgeçmediği için görevden alınmış ve

---

[236] Vedat Ahmet– Hâlihazırda Bulgaristan Müslümanların Yüksek İslam Şurası Başkanı olarak görev yapmaktadır.
[237] Çalışkan, Bulgaristan'da İslam (1878-2018), 340
[238] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 340.
[239] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 341.
[240] Raşid, "Абдуллах Ефенди – Ваиз, учител и интелектуалец сред мюсюлманите в Асеновград", 17.

ailesinin geçimini sağlamak için ormanda işçi olarak çalışmaya başlayarak işçilikten emekli olmuştur.[241]

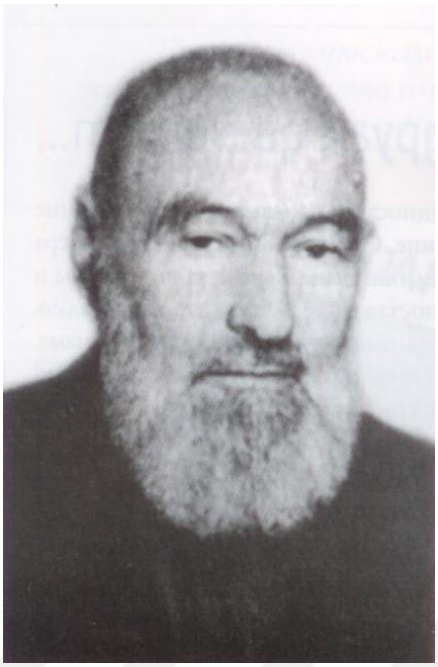
6. KÂMİL EFENDİ (1905-1992)

Darıdere müftüsü olarak bilinen Kâmil Efendi, asimilasyon politikaların çok yoğun olduğu zamanda Zlatograd (Darıdere) kasabasında müftülük görevini yürütmüştür. Zlatograd (Darıdere) Madan (Maden), konum olarak Doğu Rodoplar'a daha yakın olmasına rağmen Smolyan (Paşmaklı) ve Zlatograd (Darıdere) asimilasyon politikalardan daha fazla etkilendiği için Abdullah Efendi ve Kâmil Efendi art arda sıralanmıştır. Dindar, zeki, eğitimli ve davasına sâdık olan Kâmil Efendi, *Drujba cemiyeti'*nin ve Komünist rejimin çeşitli baskılara rağmen bölgedeki Müslümanları irşat etmeye gayret etmiştir. Rejim için büyük bir tehdit olarak algılandığı için göçe zorlanmıştır. 1958 yılında Türkiye'ye göç eden Kâmil Efendi irşat faaliyetlerini Bursa'da devam ettirmiştir. Dolayısıyla hem Bulgaristan'da hem de Türkiye'de talebe yetiştirmiştir. Onun hayatı, bir âlimin nerede olursa olsun ilmiyle Müslümanlara faydalı olmaya çalışabileceğinin örneğidir.

6.1. Kâmil Efendi'nin Hayatı

Kâmil Hasanov Efendiev, Türkçe haliyle Hasan oğlu Kâmil Efendi 14 Mart 1905 tarihinde Kırcaali ili, Eğridere ilçesi, Hüsemler (Diamandovo) köyü, Padina mahallesinde dünyaya gelmiştir.[242] Annesinin adı Fatma, babasının adı Hasan'dır. Hocası Ahmed Hilmi Efendi'nin kızıyla evlenmiştir; iki erkek ve bir kız çocuğu olmuştur. Kızı Asiye 1948 yılında genç yaşta vefat etmiş, anne dedesi Kısoğlu Ahmed Hilmi Efendi'nin yanına defnedilmiştir. Kâmil Efendi, Darıdere müftüsü olduktan sonra ve bu görevde kaldığı müddetçe Darıdere'ye bağlı olan Mogilyane köyünde ikamet etmiştir.[243]

[241] Raşid, "Абдуллах Ефенди – Ваиз, учител и интелектуалец сред мюсюлманите в Асеновград", 17.
[242] Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)* [*Zlatograd'da (Darıde) Müslümanlar*], 39.
[243] Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)*, 39.

Resim 12. Kamil Efendi'nin fotoğrafı

1958 yılında Türkiye'ye göç ettikten sonra "Memişoğulları" soyadını almıştır. Türkiye'ye geldikten sonra önce kısa bir süre Bursa'da Elmasbahçeler semtindeki küçük bir camide imamlık yapmıştır. Ardından on altı yıla yakın Bursa Yıldırım Beyazit Camii'nde imam-hatip ve vaiz olarak görev yapmıştır. 7 Ağustos 1992 tarihinde Bursa'da vefat etmiştir.[244]

6.2. Kâmil Efendi'nin Eğitim Hayatı

Kâmil Efendi kendi köyünde *sıbyan mektebi*ni tamamladıktan sonra köyüne kırk kilometre uzaklıktaki Kirli[245] Medresesi'nde dini tahsilini devam etmiştir. O dönemde bu medresede hocalık yapan Kısoğlu Ahmed Hilmi Efendi, İstanbul'daki *Medresetü'l-Kudat* (İslam Hukuk Fakültesi) mezunudur.[246] Dolayısıyla Hoca'nın tahsil gördüğü medresenin iyi bir eğitim kadrosu olduğu belirtilmelidir.

Kâmil Efendi medresede iyi bir Arapça dil eğitimi yanında fıkıh, kelam, hadis, tefsir ve diğer İslami ilimleri tahsil etmiştir. Hocası Ahmed Hilmi Efendi talebesindeki zekâ, hıfz ve meseleleri kavrama yeteneği fark ederek onunla özel olarak ilgilenmiş ve onu en iyi

[244] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 324.
[245] Bugünkü adıyla Benkovski.
[246] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 322.

şekilde yetiştirmiştir. Ardından kızıyla evlendirmiş ve böylece Kâmil Efendi, Ahmed Hilmi Efendi'nin damadı olmuştur.[247]

Kâmil Efendi'nin hocası ve kayınpederi Ahmed Hilmi Efendi'nin otuz beş yıl müderrislik yaptığı ve seksen yaşında vefat ettiği bilinmektedir. Bu bilgiler, Ahmed Hilmi Efendi'nin mezar taşında yer almaktadır ve bu mezar taşındaki yazıyı hazırlayan kişinin Kâmil Efendi olması kuvvetle muhtemeldir.[248]

Kâmil Efendi icazetini aldıktan sonra imamlık ve medreselerde hocalık yapmıştır. Kırk yaşından sonra hafızlığa başlamış ve başarıyla tamamlamıştır. 1937 ile 1957 yılları arasında Darıdere müftüsü olarak görev yapmıştır.[249]

6.3. Kâmil Efendi'nin Öğrencileri

Kâmil Efendi hem Bulgaristan'da hem Türkiye'de talebe yetiştirmiştir. Yetiştirdiği talebe sayısı tam olarak bilinmese de Darıdere'deki son öğrencisinin İsein Mehmedov Kalfov olduğu bilinmektedir. 1932 yılında doğan İsein Kalfov, Kâmil Efendi'nin rahlesinden geçmiş, rejimin en çetin yıllarında dini vecibelerini yerine getirmeye çalışan biridir. 1982 yılında Darıdere'de imam olmuş ve hem komünist dönemde hem de demokrasi döneminde imamlık yapmıştır.

Kâmil Efendi Bursa'ya göç ettikten sonra onun öğrencisi olarak ondan on yıl ders alan Muzaffer Kartal, Muhamed Hasanov ile yapılan bir röportajda hocasının hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu röportajda geçen özellikle onun ilmi yetkinliği ve kişiliği hususundaki kayda değer kısımları not etmek çalışmamız açısından faydalı olacaktır:

"Kâmil Efendi çok zeki biriydi. Ona her alandan soru sorabilirdiniz. Astronomi hakkında bilgisi vardı; fıkıhta zaten âlâ idi. Şimdilerde onun kadar fıkıh bilgisi olan bir âlim bilmiyorum. Arapça ve Farsça dillerine de anadili kadar hâkimdi."[250]

> Hoca 1957'de Bursa'ya kaçak olarak gelmişti. Birkaç sene vazifesiz kaldı. Ondan sonra Yıldırım Camii'ne imam oldu ve buradan emekli oldu. Hoca müftülerin başvuru merciydi. Hangi müftü dini bir konu ya da fıkhi meseleyle başa çıkamıyorsa ona başvururdu. O meseleyi halleder, hükmü yazar ve verirdi. Hocaefendi çok kültürlüydü.

[247] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 323.
[248] Çalışkan, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018),* 323.
[249] Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)*, 40.
[250] Muzaffer Kartal, "Darıdere (Zlatograd) Müftüsü Kâmil Efendi Hakkında Öğrencisi Muzaffer Kartal Hoca ile Mülakat" (Görüşmeci: Muhammed Hasanov, Görüşme Transkripsiyonu), Müslümanlar Dergisi 12 (Aralık 2016), 2-3.

> Hatta Bulgaristan'da beş bin cilt kitabının kaldığını söylüyordu. Öyle tercüme filan da değil. Hepsi orijinaldi. Çok geniş ufukluydu.
>
> Kâmil Efendi saatini, gününü ziyan etmeyen biriydi. Burada okuduğu kitapların çoğunu bana verdiler. Bakıyorum, didik didik etmiş, notlar çıkarmış. Hatta bazı yerlere 'böyle olmaz, şöyle olur.' diye notlar almış. Eline geçen kitabı mutlaka okurdu. Hatta bir gün bir meseleyi öğrenmek için ondan bir kitap istemiş ve almıştım. Daha bir başka mesele gündeme geldi ve Hoca'ya onu sordum. Hoca da bana: "Galiba sana verdiğim kitabı okumadın. Bu mesele orda vardı. Ben elime bir kitap geçtiğinde o kitabı baştan sona okumadan, o kitabın yazılış gayesini anlamadan, neyle ilgili olduğunu öğrenmeden o gece uyuyamam." demişti. Kâmil insan, fâzıl insan, ilmiyle amil ve çok mütevazi bir insandı.
>
> Hoca mütevazı biriydi. Bir gün dersten çıkıyoruz, talebe arkadaşlardan biri ilimden ve âlimlerden bahsediyor. Kâmil Efendi ona: 'Cennetmekan Sultan Abdülhamid Han ile Türkiye'den ilim gitmiştir' dedi. Bizim talebe arkadaş da 'Var Hocam, var…' deyince, 'Nerde var?' dedi. Bizim talebe arkadaş da 'Zat-ı âliniz.' diye cevap verdi. Bunun üzerine Hocaefendi: 'Siz âlim görmemişsiniz. O yüzden bize âlim diyorsunuz. Benim gördüğüm Âlimleri siz görseydiniz, o zaman âlimin kim olduğunu anlardınız.' dedi.

Öğrencisi Muzaffer Kartal, vefatından sonra bile Hoca'dan öğrenmeye devam ettiğini bir hatırası ile anlatmaktadır: "Talebelere vereceğim bir derste bir kelimenin manasını anlayamadım. O gece rüyamda hocayı gördüm. Epeyce oturduk, sohbet ettik ve o kelimenin manasını bana söyledi. Rüyadan uyandım ve hakikaten kelime o manadaydı."[251]

6.4. Kâmil Efendi'nin Eserleri

Tespit edebildiğimiz kadarı ile Kâmil Efendi'nin eserleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Öğrencileri için el yazısı ile hazırladığı bir ilmihal olduğu bilinmektedir. Soru-cevap şeklinde olan bu ilmihal Kâmil Efendi'nin tarafından öğrencilerine dikte edilmiş; fakat basılmamıştır.[252]

6.5. Kâmil Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

Kâmil Efendi, iyi bir eğitim görüp icazet aldıktan sonra Sofya'daki *Rais-i Kada-i Muslimin* (Yüksek Müslüman Şurası) tarafından Darıdere'nin müftüsü ve baş vaizi-imam hatibi olarak tayin edilmiştir.[253] Türkçe, Bulgarca, Arapça ve Farsça bilen Hoca, Darıdere müftüsü olduktan sonra halkı irşâd etmek için bölgedeki kasabaları ve köyleri ziyaret edip vaaz vermiştir. Bunun yanı sıra Darıdere'de talebe okutmuş ve camilerde namaz

[251] Kartal, "Darıdere (Zlatograd) Müftüsü Kâmil Efendi Hakkında Öğrencisi Muzaffer Kartal Hoca İle Mülakat", 3.
[252] Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)*, 44.
[253] Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)*, 40.

kıldırmıştır. Müftü olarak kadılık da yapmış; bir diğer ifadeyle o dönemde şeriat hâkimi görevini de üstlenmiştir.[254]

Kâmil Efendi, komünistler iktidara gelmeden önce Darıdere'deki müftülük görevine başlamıştır. Göreve ilk tayin tarihi 13 Mayıs 1936'dir. Ancak Temmuz 1939'da bu görevden alınmıştır. Faik Gluhov, *Darıdere'de Müslümanlar* isimli çalışmasında Hoca'nın neden 1939'da görevden alınıp komünistlerin iktidara gelmesiyle yeniden müftü olarak tayin edildiğinin cevabını vermektedir: "1937 yılında Smolyan'da (Palmaklı) *Drujba-Rodina* cemiyeti kurulmuştur. İki yıl içinde bu cemiyetin etkisi Darıdere'ye (Zlatograd) ulaşmış ve tam da bu zamanda Kâmil Efendi görevden alınmıştır. Bulgar Komünist Partisi, *Drujba Rodina* cemiyetine karşı zamanla farklı tavırlar sergilemiştir. 1940 yılında Paşmaklı'daki (Smolyan) komünistler *Drujba-Rodina* cemiyetine kendi adamları yerleştirmeye çalışmış ama bir müddet sonra örgütün metotlarına karşı çıkmıştır. Sonraki yıllarda komünistler açık bir şekilde örgüte karşı çıkmış ve Müslümanların kendi geleneksel isimlerini ve kıyafetlerini özgür bir şekilde kullanma haklarını savunmuştur. Burada amaçları, Müslümanların sempatisini kazanmaktır. BKP 1944 yılında iktidara geldikten sonra 'Müslümanları celb etme' politikasıyla devam etmiştir. 9 Eylül 1944 tarihli komünist darbeden sonra *Drıjba-Rodina* örgütüne katılanlar 'faşist' ilan edilmiştir. Sonraki aylarda Müslümanların Müslüman isimlerini kolayca geri almalarına müsaade edilmiştir. Paşmaklı'daki camii önünde Yasaktan dolayı Bulgar harflerle yazılmış olan Kur'an yakılmıştır. Böylelikle komünist hükümet, Rodoplar'da Pomakların desteği kazanmıştır. 15 Şubat 1945 tarihinde Kâmil Efendi yeniden Darıdere müftüsü olarak tayin edilmiştir. Ayrıca Darıdere müftülüğü artık bölge müftülüğü sayılmıştır. Tüm bu süreç Hoca'nın neden yeniden tayin edildiğini açık etmiştir: bölgedeki Müslümanların desteğini kazanmak için."[255]

Darıdere (Zlatograd) ve çevre köyler, hem *Drujba Rodina* cemiyetinin hem de Komünist rejiminin asimilasyon politikalarının önemli odak noktaları olmuştur. Bu zor dönemde resmi görev yapan, Müslümanları temsil eden ve irşâd faaliyetleri yürüten Kâmil Efendi, çok büyük bir sorumluluk yüklenmiştir. Onu bir tehdit olarak gören Komünist rejim, yerel halkın gözüne girmek için onu tekrardan göreve getirse de sonraları onu rahatsız etmeye başlamıştır. Rejim, ilk yıllarında gerçek politikalarını açık etmemiş olsa da toplumun öne

[254] Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)*, 147.
[255] Gluhov, *Мюсюлманите в златоград (даръдере)*, 41.

çıkan isimlerini yakından takip etmiştir. Çalışmamızda yer alan diğer şahsiyetlerin hayatlarına baktığımızda da 1955 yılından sonra artık rejimin güçlendiği ve onu "rahatsız eden" kişilere üç seçimle karşı karşıya bıraktığı anlaşılmaktadır: Belene kampına gönderilmek, göç etmek ve öldürülmek. Dönemin şartları gereği rejim tarafından Kâmil Efendi'ye neler yapıldığı veya söylendiği bilinmemektedir. Ancak öğrencisinin ifadesine göre 1957 yılında Madan'daki Şirinka köyünde bir kurban merasimi esnasında halka nasihat etmiş, sonrasında Madan'daki polis karakolunda Kâmil Efendi'ye işkence yapılmış ve muhtemelen "son uyarı" verilmiştir: göç veya ölüm. Ardından Kâmil Efendi ve ailesi gizlice Yunanistan'a kaçmıştır. Varmak istedikleri asıl yer ise anavatan Türkiye'dir. Yunan valisi, Kâmil Efendi'nin Yunanistan'da kalmasını istemiş ancak Hoca Türkiye'ye gitmek istediğini söylemiştir. Ancak on bir ay bir kampta kaldıktan sonra Türkiye'ye geçebilmiştir.[256]

7. MOLLA RAİF EFENDİ (1901-1980)

Madan Vaizi olarak bilinen Molla Raif Efendi, dindar ve ilme düşkün bir aileden gelmektedir. Vedat Ahmed'in deyişiyle "Bulgaristan'ın manevi kalesinin savunucusu" Molla Raif Efendi, komünist rejimin çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Bütün zorluklara rağmen sivil din eğitim faaliyetlerine ve halkı irşat etmeye hiç ara vermemiştir. Belene kampına gönderildiği, kasabadan çıkmasına izin verilmediği ve nihayet ev hapsinde tutulduğu dönemde bile bir yolunu bulup etrafındaki Müslümanları irşat etmiştir.

7.1. Molla Raif Efendi'nin Hayatı

Râsim oğlu Raif Efendi, 14 Mayıs 1901 tarihinde dünyaya gelmiştir. Doğduğu köy olan yaklaşık üç yüz haneli Maden köyünün Şirin-kaya mahallesi, onun doğduğu dönemde hâlâ Osmanlı hakimiyetindeymiş. Zamanla gelişip kasaba olan köy Madan ismini almış; Şirin-kaya mahallesi ise bugün kasabanın bir semti olup Şerenka ismini taşımaktadır. Burası hocanın doğduğu dönemde dindar bir Müslüman muhitidir ve Hoca'nın ailesi bu bölgenin tanınmış, itibarlı bir molla ailesidir. [257]

Molla Raif'in dedesi Molla Mehmed Efendi, bölgenin tanınmış âlimlerindendir. Bu zât, Kavala'daki *Mehmed Ali Paşa Medresesi*'nde eğitim gördükten sonra Madan'a gelerek

[256] Çalışkan, Bulgaristan'da İslam (1878-2018), 325.
[257] Ahmed, "Бранител на духожната крепост-Мадан", 28.

müderrislik ve hocalık yapmıştır. Molla Mehmed Efendi, hat sanatıyla da meşgul olmuş ve on dört adet Kur'an-ı Kerim istinsah etmiştir. Raif Efendi'nin babası Rasim Efendi, *Madan Medresesi*'nde eğitim gördükten sonra aynı kasabada eğitim ve irşâd hizmetlerinde bulunmuştur.[258]

Hayatını doğduğu yerde geçiren Raif Efendi, 30 Mayıs 1980 tarihinde Madan'da vefat etmiştir. Baskıların ve rejimin en zor dönemde yaşamasına rağmen dini değerlerinden ve prensiplerinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Ümitsizliğe ve baskılara teslim olmayan Molla Raif, hayatı boyunca İslam'ı yaşamayı ve yaymayı destur edinmiştir.[259]

Madan Vaizi Molla Raif Efendi, uzun yıllar yöredeki halkı irşâd etmek için gayret etmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra muallim olarak eğitim vermeye başlamış ardından vaizlik vazifesini de üstlenmiştir. Henüz komünist rejim iktidara gelmeden önce Hoca'nın hizmetlerinden rahatsız olanlar olmuştur ve bir keresinde Smolyan'ı (Paşmaklı) ziyareti esnasında bir köprüden geçerken suikasta uğramıştır. Bir kişi Molla Raif'i köprüden atmaya çalışmış fakat başaramamıştır. Failin kim olduğu belli olmamıştır;[260] fakat o dönemde *Drujba Rodina* cemiyeti çok aktiftir ve failin bu örgütle irtibatının olması kuvvetle muhtemeldir.[261]

Molla Raif Efendi'nin Sadık, Mehmet ve Şefket adlarında üç oğlu olmuştur. Üç oğluna da İslam eğitimi ve iyi bir terbiye vermiştir. En büyük oğlu Molla Sadık, babasının irşâd faaliyetlerini sürdürmüştür. Hoca, hayattayken yaşadığı mahallede cami inşa etmeyi çok istemiş fakat o dönemdeki baskılardan dolayı bunu gerçekleştirememiştir. Bu sebeple kendi evini adeta bir cami yahut bir medreseye çevirmiştir. Bölgedeki insanlar ona danışmak, bir mesele sormak veya Kur'an okumayı öğrenmek için onun evine geliyorlarmış. Komünist rejimin bütün kısıtlamaları ve tehditlerine rağmen kendi evine hem ailesiyle hem de misafirleriyle beraber devamlı olarak cemaatle namaz kılmıştır. Oğullarına mahallede bir mescit/cami inşa etmeleri vasiyetinde bulunmuştur. Vefatından yaklaşık otuz beş yıl sonra büyük oğlu babasının vasiyetini yerine getirmiştir. Bir diğer vasiyeti ise çocuklarından birinin onun yerine hacca gitmesidir. Komünist rejimin en sıkı ve zor döneminde yaşamasına rağmen bir gün bu zulmün biteceğinden emin olan Molla

[258] Ahmed, "Бранител на духожната крепост-Мадан", 28.
[259] Ahmed "Бранител на духожната крепост-Мадан", 28.
[260] Ahmed "Бранител на духожната крепост-Мадан", 28.
[261] K6, Molla Raif Efendi'nin torunu ile yapılan görüşme, 17 Şubat 2024.

Raif, bir miktar para bırakıp çocuklarından böyle bir istekte bulunmuştur. Nitekim vefatından on dört yıl sonra, 1994 yılında büyük oğlu Sadık Hacca gitmiştir.[262]

Molla Raif itibarı ve çalışmalarından dolayı sürekli takip edilmiş, çirkin ve asılsız iftiralara maruz kalmıştır. Onu engellemek için Belene kampına gönderseler de hiçbir zaman yılmamıştır. Molla Raif, Madan kasabasındaki halkın Müslüman kimliğinin ve aidiyetinin muhafaza edilmesinde önemli rol oynamıştır.[263]

Resim 13. Molla Raif Efendi ve erkek kardeşi (sağdan sola)

7.2. Molla Raif Efendi'nin Eğitim Hayatı

İlk İslami eğitimini ailesinden alan Molla Raif, *Madan Medresesi*'nde eğitime başlamıştır. Burada, İstanbul medreselerinde tahsil görüp kırk yıl kadar *Madan Medresesi*'nde müderrislik yapan ve 1937 yılında vefat eden Eğridereli İsmail Efendi'den ders almıştır. Ayrıca Cemal Efendi, Kukuloğlu gibi hocalardan da ders aldığı bilinmektedir.[264]

Madan Medresesi'nden mezun olduktan sonra hocalık yapmaya başlayan Raif Efendi, 1937-1938 yıllarında Madanlı arkadaşı Ahmed Kukalev ile Şumnu'daki *Medresetü'n-*

[262] K6, Molla Raif Efendi'nin torunu ile yapılan görüşme, 17 Şubat 2024.
[263] Ahmed "Бранител на духожната крепост-Мадан", 28.
[264] Ahmed "Бранител на духожната крепост-Мадан", 28.

Nüvvab'a gitmiş ve orada bazı derslere girmiştir.[265] Ancak onun *Medresetü'n-Nüvvab*'dan mezun olduğuna dair bir belge bulunmamaktadır. Ayrıca okuldan mezun olanlar listesinde ismi de bulunmamaktadır.[266]

Hoca, kırk yaşında hafızlığını tamamlamıştır. Akrabalarının aktardığına göre hayatı boyunca elinden kitap hiç düşmemiştir.[267]

7.3. Molla Raif Efendi'nin Öğrencileri

Medreseden mezun olduğu ilk yıllarda camideki mektepte Müslüman çocuklarını okutan Molla Raif, sonraki dönemde hem kasaba merkezinde ve bölgede vaizlik yapmış hem de talebe yetiştirmeye devam etmiştir. Yetiştirdiği talebeler Madan bölgesindeki İslami hayatın canlı kalmasına büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca demokrasi dönemine geçilmesiyle Madan kasabasında hafız yetiştirme kursu açılmış ve bu kurs, günümüzde Bulgaristan'nın tek hafız yetiştirme kursudur. Madan'da hafızların yetiştirilmesinde Molla Raif ve onun öğrencilerin katkıları zikretmeye değerdir. Onun önde gelen bazı talebeleri şu kimselerdir: Molla Sadık ve Molla Mehmed (Raif Efendi'nin oğulları), Madanlı Koca Hafız (Hafız Hasan), Hafız Bayram, Hafız Latif, Hafız Süleyman, Hafız Şukri, Hafız Hasan Kovaçevski, Molla Kadir, Bekir Hasan.[268]

7.4. Molla Raif Efendi'nin Eserleri

Raif Efendi, hocalarından öğrendiği bilgiler ile yetinmemiş, sürekli kitaplar okuyarak kendini geliştirmeye devam etmiştir. Zengin kütüphanesinde pek çok Arapça ve Osmanlıca klasik eser bulunduğu söylenmektedir. Ayrıca kütüphanesinde bizzat kendisinin istinsah ettiği veya not aldığı eserlerin de bulunduğu aktarılmaktadır. Günümüze ulaşan kendisinin istinsah ettiği eserleri, Raif Efendi'nin çok düzgün bir hatta sahip olduğunu göstermektedir.[269]

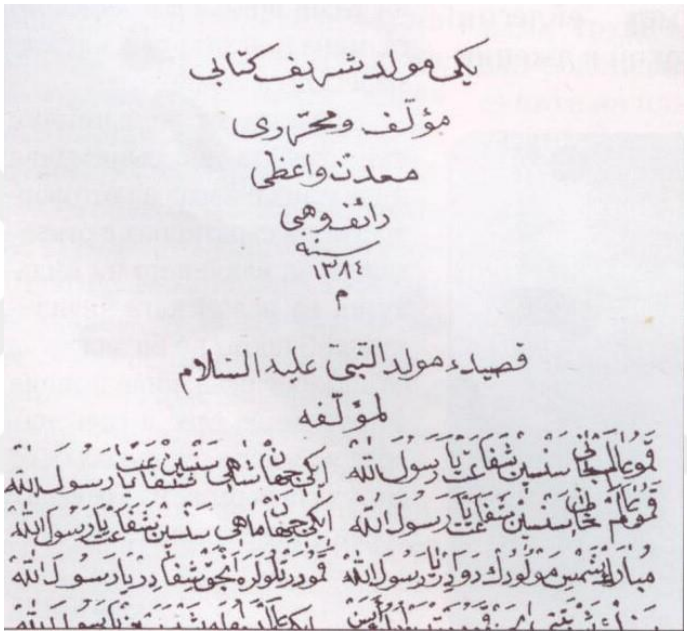
Raif Efendi'nin kendisine ait olup günümüze ulaşılan tek eseri *Yeni Mevlid-i Şerif* kitabıdır. Bu kitap 1380/1961 yılında kaleme alınmıştır. İslami ilimlerin yanında şiirle de meşgul olduğu bilinen Raif Efendi'nin başka eserlerin olması da muhtemeldir. Notları

---

[265] Ahmed "Бранител на духожната крепост-Мадан", 28.
[266] Ahmed, "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı", 1/303.
[267] K6, Molla Raif Efendi'nin torunu ile yapılan görüşme, 17 Şubat 2024.
[268] Ahmed, "Бранител на духожната крепост-Мадан", 29.
[269] Ahmed, "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin "Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı"", 1/329.

arasında birçok şiir ve ilahiler bulunmaktadır ki bunlardan bazılarının kendisine ait olma ihtimal vardır. Bu şiirler arasında 1960 yılında Madan'daki Eski cami ve bitişiğindeki medresenin yıkılması münasebetiyle yazdığı bir münacat şiiri de bulunmaktadır.[270]

Güçlü edebi yönüyle de temayüz eden Molla Raif Efendi, *Yeni Mevlid-i Şerif* eserini Rodoplar'daki Müslümanların ve özellikle kendisinin de çok sıkıntılı günler yaşadığı 1380/1961 yılının Ramazan ayında tamamlanmıştır. Bu tarihten tam bir yıl sonra Belene tutuklu kampına gönderildiğini bilinmektedir. Bu da onun dinine bağlılığının bir başka göstergesidir.[271]

يكى مولد شريف كتابى
مؤلف ومحررى
معدن واعظى
رائف وهبى
سنه
١٣٨١
م
قصيده مولد النبى عليه السلام
لمؤلفه

Resim 14. Molla Raif Efendi'nin Yeni Mevlidi Şerif Eserinin Orijinal Nüshasının İlk Sayfası

Hoca'nın *Yeni Mevlid-i Şerif* eserinin başlığının altında müellifin ismi "Raif Vehbi" olarak geçmektedir. Raif Efendi'nin Vehbi adını taşıdığı bilinmediği için bu ismi mahlas olarak kullanmış olduğu söylenebilir. Bu eserin yazılma sebebinin Molla Raif'in Peygamber Efendimize olan kuvvetli sevgisi ve sadakati olduğunu söylenebilir. Bununla birlikte Raif Efendi'nin eseri kaleme almasında, yaşadığı çevrede inananların gönüllerinden İslam inancını ve Hz. Muhammed sevgisini söküp atmaya, sünnet-i seniyyeyi toplum hayatından köklü bir şekilde kazımaya çalışanlara karşı direniş ve

[270] Ahmed, "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin "Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı"", 1/329.
[271] Ahmed, "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin "Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı"", 1/329.

mücadele düşüncesinin de etkisi büyüktür.[272] Yirmi altı sayfa ve toplam dört yüz beş beyitten oluşan eser, adet olduğu üzere mesnevi tarzında ve mevlidlerin klasik "failatün failatün failün" aruz kalıbıyla yazılmıştır.[273]

7.5. Molla Raif Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

Daha önce belirtildiği gibi komünizm döneminin zor şartlarına rağmen İslam dinini tebliğ etme gayretleri hiçbir zaman kesintiye uğramayan Raif Efendi'nin halk arasındaki itibarı komünistlerin gözünden kaçmamış ve onu kendi taraflarına çekmek için farklı yöntemlere başvurmuşlardır. Önce ona kendileri için çalışmasını teklif etmişler fakat bu teklifleri kabul görmeyince değişik baskılar uygulamaya başlamışlardır. 1962 yılında Molla Raif'i Belene tutuklu kampına göndermişler ve orada yaklaşık bir yıl tutuklu kalmasını sağlamışlardır. Bu süreç içinde türlü işkenceye maruz kalan Hoca hastalanmıştır. Nitekim hapse atılması da gerçekle alakası olmayan bir iftira neticesinde olmuştur. İddialarına göre Molla Raif kasabanın su kaynağına zehir atmaya çalışmıştır. Belene kampından döndükten sonra Raif Efendi'nin irşâd faaliyetleri rejim tarafından sınırlandırılmış; bir müddet sonra tamamen yasaklanmıştır. İlk başta kasaba dışına izinsiz çıkması yasaklanmış, her gün emniyete gidip imza atması istenmiş, kısa bir zaman sonra ise evinden çıkma dışına yasağı konmuştur. [274] Buna rağmen Molla Raif kendi evinde talebe yetiştirmeye devam etmiştir.

Vedat S. Ahmed, Hoca'nın *Mevlid* eseri ile ilgili yazdığı makalesinde onunla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

> 'Madan Vaizi' olarak namı bütün bölgede yayılan Raif Efendi, bütün yasaklamalara rağmen önde gelen öğrencilerini gizlice evinde okutmaya, yetiştirmeye devam etmiştir. Sıkı takibât altında olduğu zamanlarda yalnızca bölgenin imamları ve hocalarını evine kabul edip onları bilgilendirerek hizmetlerini sürdürmüştür. Ancak halktan kendisini ziyaret edip soru soranları da hiçbir zaman geri çevirmemiştir. Ayrıca büyük baskılara maruz kaldığı 1960'lı yıllarda bile periyodik olarak evinde düzenlediği sohbetlerini sürdürmüş; bu sohbetlerde Mevlid-i Şerif, Muhammediyye ve ilahiler okunmuş, sohbetler yapılmış ve cemaatle namaz kılınmıştır.[275]

---

[272] Ahmed, "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin "Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı"", 1/309.

[273] Ahmed, "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin "Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı"", 1/311.

[274] Ahmed, "Бранител на духожната крепост-Мадан", 29.

[275] Ahmed, "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin "Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı"", 1/307.

8. MOLLA SADIK EFENDİ (1931-2018)

Madan Vaizi Molla Raif Efendi'nin oğlu ve talebesi Molla Sadık Efendi, babasının yolunu devam ettirmiştir. Baba-oğul ve Hoca-talebe silsilesini daha iyi takip edebilmek adına araştırmamızda Molla Raif Efendi'den sonra Molla Sadık Efendi sıralanmıştır. Komünist rejimin kısıtlamalarına rağmen kendi evinde medrese eğitimi alan Molla Sadık, yıllar sonra kendi evinde akraba çocuklarına din eğitimi vererek bu geleneği devam ettirmiştir. Demokrasi döneminde hicret ettiği Klikaç köyünde bir camii ve doğup büyüdüğü Şirinkaya mahallesinde bir mescit açılması için büyük gayretler sarf eden Molla Sadık Efendi, hayatı boyunca din eğitim faaliyetlerinde bulunmuş ve bu sebeple çalışmamıza dâhil olmuştur.

8.1. Molla Sadık Efendi'nin Hayatı

Sadık Raif Molamehmed[276] yani Raif oğlu Sadık Molamehmed 1931 yılında Maden kasabasında Şirin-kaya mahallesinde dindar bir ailede dünyaya gelmiştir. Molla Sadık Efendi, bu çalışmada hayatı incelenen şahsiyetlerden biri olan Madan Vaizi Molla Raif Efendi'nin oğludur ve halk arasında daha çok "Molla Sadık" lakabıyla tanınmıştır. Bunun sebebi, ailesinden birçok kişinin ilim ehli olmasıdır. Dedesinin babası Molla Mehmed, Kavala'daki *Mehmed Ali Paşa Medresesi* mezunudur ve hattattır. Dedesi Rasim Efendi de Madan'ın din adamlarından olup yörenin müftüsünden ders almıştır. Babası da Molla Raif Efendi de önceki bölümde anlattığımız gibi ilmi ve vaazlarıyla temayüz etmiş, komünist dönemin en zor döneminde irşâd faaliyetlerinde bulunmuş bir ilim adamıdır.[277]

Molla Sadık Efendi, komünist rejim iktidara gelmeden önce doğmuş ancak çocukluğu, gençliği ve yetişkinlik dönemi boyunca komünist rejimin kısıtlamalarına maruz kalmıştır. Babası gibi Müslüman kimliğini muhafaza etmeye ve İslam'ı gelecek nesillere aktarmaya çalışmıştır. Komünist döneminde gizli şekilde din eğitimi alan Molla Sadık Efendi kısıtlamalara rağmen İslam'ı yaşamaya ve gelecek nesillere aktarmaya gayret etmiştir. 1989 yılına kadar gizli ve sınırlı dini faaliyette bulunan Molla Sadık Efendi, komünist rejimin çöküşüyle beraber eğitim hizmetlerini çoğaltmış ve birçok talebe yetiştirmiştir.[278]

[276] Resmî belgelerde soy ismi "Molamehmed" olarak geçmektedir. Bu soy isim Molla Sadık Efendi'nin büyük dedesinin Molla Mehmed lakabından gelmektedir.
[277] Ahmed, "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi", 17.
[278] Ahmed, "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi", 17.

1950 yılında Maden kasabasında uzun yıllar imamlık yapan Ahmed İmamov'un kızı Nesibe Hanım'la evlenmiştir. Emine ve Mehmed adlarında iki çocuğu olmuştur. Her iki çocuğuna da din eğitim vermiştir. 1989 yılında sınırlar açıldıktan sonra Bulgaristan'dan Hacca giden ikinci kafile ile 1994 yılında Hacca gitmiştir.[279]

Molla Sadık Hoca'nın hayatının büyük bir kısmı Karonabad ovasında geçmiştir. Burada Kur'an kursları açılması ve mescit inşa edilmesi için öncülük yapmıştır. 30 Mart 2004 yılında eşi Nesibe Hanım, Klikaç'ta vefat etmiştir. İsmini ve Müslüman kimliğini muhafaza etmek için Aytos bölgesine hicret eden Molla Sadık, 2006 yılında baba ocağı Maden kasabasına dönmüştür. Hocanın Maden'e dönüş sebeplerinden biri de dedesinin vasiyetini yerine getirmektir. Dedesi, çocuklarına oturduğu mahallede (Şirinkaya) bir mescit inşa etmeleri vasiyetinde bulunmuştur. Babası ve kendisi komünist dönemde bu vasiyeti yerine getirememiş olsalar da o, 2008 yılında bir zamanlar mahallede içki satılan bir yeri satın almış ve onu mescide çevirmiştir. İlerlemiş yaşına rağmen çocuklarının ve torunlarının yaşadığı şehre gitmeyip doğduğu mahallede kalmayı tercih etmiş, hem kalp hem beyin ameliyatı geçirmesine rağmen mahalledeki çocuklara Kur'an okumayı öğretmeye devam etmiştir.[280]

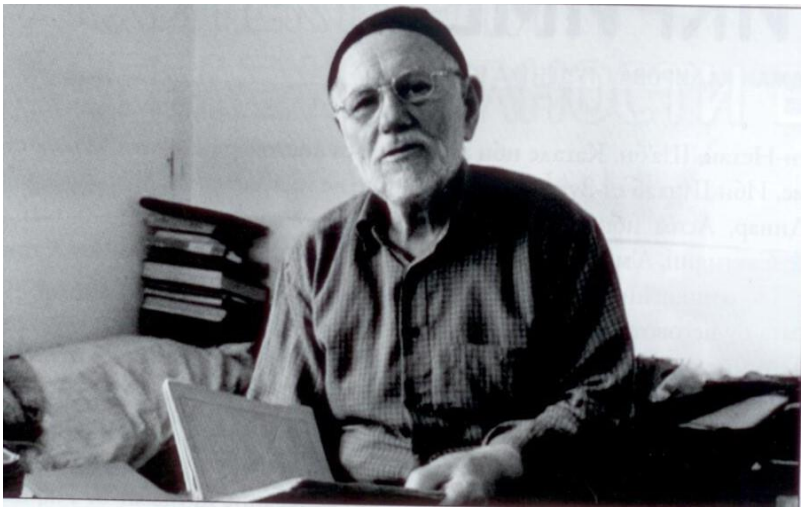
Molla Sadık Efendi'nin hayatı incelediğimizde komünist dönemde sınırlı sayıda öğrenci okutmuş olsa da hocanın nasihatlerinin ve derslerinin talebelerinin hayatlarında büyük bir iz bıraktığını görmekteyiz. Molla Sadık Efendi ve onun akranları Balkanlar'da birer köprü vazifesi görmüşlerdir. Molla Sadık Efendi babasından tevarüs ettiği ilmi ve Osmanlı geleneğini komünist dönemde yalnızca en yakınlarına, ancak 1989 yılından sonra yüzlerce kişiye aktarmıştır.[281]

12 Şubat 2018 tarihinde 87 yaşında iken Hakkın rahmetine kavuşan Molla Sadık Efendi'nin cenaze namazını Başmüftü Mustafa Hacı kıldırmış ve Hoca'nın naaşı büyük bir cemaatin omuzlarında Şirinkaya Mahallesi mezarlığına defnedilmiştir.

Molla Sadık Efendi, ilim aşkıyla dolu, mütevazi, feraset sahibi bir şahsiyetti. O, değerlerine sâdık, Maturidi ve Hanefi mezheplerine sıkıca bağlı, öğrencilerini de bu çizgide yetiştirme çabası içindeydi.[282]

---

[279] K7, Molla Sadık Efendi'nin oğlu ile yapılan görüşme, 25 Şubat 2024.
[280] K7, Kişisel Görüşme, 25 Şubat 2024.
[281] K6, Molla Sadık Efendi'nin öğrencisi ile yapılan görüşme, 17 Şubat 2024.
[282] Ahmed, "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi", 17.

Resim 15. Molla Sadık Efendi

8.2. Molla Sadık Efendi'nin Eğitim Hayatı

Sadık Molamehmed altı-yedi yaşlarında babasından Kur'an eğitimi almaya başlamıştır. Komünist rejimin ateist propagandası ve din eğitimine yönelik kısıtlamalarından dolayı babası ve dedesi gibi resmi olarak medresede eğitim görme imkânı olmamıştır. Ancak küçük yaşlarından itibaren Arapça ve Türkçe öğrenmiş ve kendi evinde döneminin en tanınmış hocalarından olan babasından medrese usulü eğitim almıştır.[283] Babası Molla Raif Efendi'den medrese usulüyle Arapça okumuş, Türkçe ve Osmanlıca öğrenmiş, bazı klasik eserleri mütalaa etmiştir. Hayatı boyunca ilme büyük önem veren Molla Sadık Efendi, imkânları çerçevesinde kendini geliştirmeye gayret etmiştir.

8.3. Molla Sadık Efendi'nin Öğrencileri

Molla Sadık Efendi'nin kaleme aldığı herhangi bir eser olmasa da çok sayıda talebe okutmuştur. Talebelerin bazıları şu kimselerdir: Kadir Muhammed, Hüsein Hafızov, Sabiha Molamehmed, Salih Metraş, Hairi Macarski, Hairi Zelharski, Recep Zelharski. Molla Sadık Hoca'nın eğitim metodu, dini yaşayarak ve sevdirerek öğretmek olmuştur. Kendi talebesi ve yeğeni Sabiha Molamehmed'in şu ifadeleri bu açıdan kayda değerdir: "Akşamları işten sonra bizim için hep helva alıyordu. Çünkü helvayı çok sevdiğimizi biliyordu."[284]

[283] Ahmed, "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi", 17.
[284] K6, Kişisel Görüşme, 17 Şubat 2024.

Molla Sadık Hoca genç-yaşlı yüzlerce kişiyi okutmuş, birçok cami ve Kur'an Kursu'nun açılmasına önayak olmuş, gençlerin öğrenimlerini imam-hatip liselerinde devam ettirmelerini teşvik etmiştir. Onun talebelerinden olup günümüzde müftülük bünyesinde Müslümanlara hizmet eden birçok kişi vardır.[285] Öğrencilerine ezber yaptırmaktan ziyade dinin prensiplerini anlamaları konusuna ağırlık veren Molla Sadık Hoca, çalışmamızda yer verdiğimiz diğer ilmî şahsiyetler gibi siyasi açıdan görünür olmamış, fakat Türkçe'nin öğrenilmesine ve Müslüman kimliğin muhafaza edilmesine büyük önem vermiştir.[286]

8.4. Molla Sadık Efendi'nin Eserleri

Zamanının imkânlarını göz önünde bulundurulduğunda zengin sayılabilecek bir kütüphaneye sahip olan Molla Sadık Efendi'nin kendisinin eser kaleme aldığı bilinmemektedir. O dönemdeki diğer Müslümanlar gibi sahip olduğu dinî eserleri saklamak zorunda kalmıştır. 1990 yılından sonra birçok dini kitap satın alarak değerli bir kütüphane oluşturduğu bilinmektedir.[287]

8.5. Molla Sadık Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

1950'li yıllarda komünist rejimin baskı ve kısıtlamalarının artmasıyla beraber Müslümanların hayatlarını epey zorlanmıştır. Din eğitimin tamamen yasaklanması, ateist propagandanın yayılması, camilerin yakılması, Rodoplar'da Müslüman isimlerin değiştirilmeye başlanması, babası Molla Raif Efendi ve diğer önde gelen din adamlarının Belene kampına gönderilmesi gibi olaylar Molla Sadık Efendi'nin hayatını pek tabii derinden pek etkilemiştir. Onun en zor dönemlerinden biri ise şüphesiz babasına iftira atılarak Belene'ye gönderilmesi olmuştur. [288]

Molla Sadık, evlendikten hemen sonra üç yıl zorunlu askerlik dönemi geçirmiştir. Üç yıl sonra askerliğini tamamlayıp memleketine döndüğünde inşaatı yeni tamamlanan evinin belediye tarafından yıkılacağı haberini alır. Zira belediye oraya park yapma kararı almıştır. Yeni evinde hiç oturamayan Molla Sadık, başka bir yerde yeni bir ev inşa etmeye başlar. Madan'da madenler bulunduğu için dönemin şartları için oldukça iyi bir maaşla çalışma imkânı olmasına rağmen, maaşı daha az ama dindar ve ilim meraklısı iş arkadaşlarının olduğu kasabanın su pompalarını gözeten merkezde çalışmayı tercih eder.

[285] Ahmed, "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi", 17
[286] K6, Kişisel Görüşme, 17 Şubat 2024.
[287] K6, Kişisel Görüşme, 17 Şubat 2024.
[288] K6, Kişisel Görüşme, 25 Şubat 2024.

Bu merkez gözlerden uzak olduğu için gece nöbetlerinde kendi yaşlarında olan gençlere din eğitimi vermiştir. Recep Zelharski, Hayri Zelharski ve başka iş arkadaşları, 1967-1968 yılında bu iş yerinde Molla Sadık'tan ders almışlardır. Bu zatlar da toplumda saygı duyulan şahsiyetler olmuş ve yıllar sonra bölgedeki insanları irşâd etmeye katkı sağlamışlardır.[289]

Molla Sadık komünist dönemde kendisinin ve ailesinin isminin değiştirilmemesi için büyük mücadele vermiştir. Babası gibi Belene kampına gönderilmemiş ancak Müslüman kimliğini ve Müslüman ismini muhafaza etmek için eşi ve iki çocuğu ile birlikte 1971 yılında Türklerin yoğun olduğu Burgaz bölgesine hicret etmiştir. Müslüman kimliğini muhafaza edebilmek için Burgaz bölgesinde ailesi ile birlikte 28 ev değiştirmiştir. Bu dönemde ikamet ettiği yerlerinden bazıları şunlardır: Aytos, Karageorgievo, Ravna Gora, Tırnak ve Klikaç.[290] Bir müddet sonra Karinabad (Karnobat) belediyesine bağlı Tellaköy (Klikaç)'a yerleşmiş ve ömrünün büyük kısmını orada geçirmiştir. Komünist rejim düştükten sonra da Klikaç'ta kalmış ve burada bir cami inşa etmek için büyük çaba sarf etmiştir. Bölgede sohbet, vaaz ve irşad faaliyetlerine devam etmiş, on yıl Klikaç köyü imamlığı yapmıştır. Eşi de Klikaç'ta vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.[291]

Başta inşaatlar olmak üzere çeşitli işlerde çalışarak geçimini sağlayan Molla Sadık Efendi, tüm zorluklara rağmen dini değerlerini korumuş ve kısıtlamalardan dolayı herkese ders verme imkânı olmasa da en yakınlarına bildiklerini aktarmıştır. Gündüz inşaatta çalışırken, akşamları evinde gizlice yeğenlerine ve torununa Kur'an okumayı öğretmiş, ilmihal dersleri vermiştir. Her yaz tatilinde çocuklar Maden'den Burgaz bölgesine gelip Molla Sadık Efendi'nin yanında din dersleri almışlardır. Herkes yeğenlerinin sadece akraba ziyareti için onu ziyaret ettiklerini bilmesine rağmen onlar aynı zamanda Molla Sadık Hoca'dan ders almaya gelmişlerdir. Bu çalışma kapsamında görüştüğümüz yeğeni ve talebesi olan Sabiha Molamehmed bu hususta şunları anlatmaktadır:

> Amcam bütün gün sıcakta inşaatta çalışıyordu. Akşam eve dönünce beraber namaz kılıp yemek yiyorduk. Ardından gece saat 01:00'e kadar bizi okutuyordu, ilmihal ve ahlak gibi konulara değiniyordu. Hep şöyle derdi: 'Eğer çocuğuna iyi bir terbiye verebilirsen, ona en büyük hediyeyi vermişsin demektir.'[292]

[289] K7, Kişisel Görüşme, 25 Şubat 2024.
[290] K7, Kişisel Görüşme, 25 Şubat 2024.
[291] Ahmed, "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi", 17.
[292] K6, Kişisel Görüşme, 17 Şubat 2024.

1990 yılından itibaren Bulgaristan'daki dini kısıtlamalar yavaş yavaş çözülmeye başlayınca Molla Sadık Efendi babasından tahsil ettiği ilim ve irfanı yeni nesillere aktarma konusunda büyük gayret sarf etmiştir. Kısıtlı imkânlarla 10-15 yıl içerisinde yüzlerce çocuk ve genç, Tellaköy Camii'nde Sadık Hoca'nın derslerine katılmıştır. Hem ikamet ettiği köyündeki öğrencilere hem de civar köylerde ve başka bölgelerdeki çocuklara din eğitimi vermiştir. Bunların içerisinden gayretli ve başarılı olanlara yalnızca Kur'an okuma ve ilmihal bilgisi öğretmekle yetinmemiş, onlara Türkçe ve Osmanlıca eserler okutmuş, hatta bazılarına Arapça öğretmiştir. Ayrıca öğrencilerine imam hatip liselerinde okumalarını tavsiye etmiştir. Nitekim talebelerinden bazıları eğitimlerini imam hatip liselerinde ve yüksek İslami okullarda sürdürmüşlerdir.[293]

Resim 16. Molla Sadık Efendi

9. RİFAT EFENDİ (1900-1989)

Hayatı boyunca dini prensipleri savunan ve yaşadığı köydeki Müslümanlara öncülük eden Rifat Efendi'nin adı, literatürde neredeyse hiç geçmemektedir. Dolayısıyla bu bölümde aktarılan bilgiler, Hoca'nın yaşadığı topraklarda bıraktığı önemli izleri gün yüzüne çıkarmaktadır.

[293] Ahmed, "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi", 17.

9.1. Rifat Efendi'nin Hayatı

İsein (Hüseyin) oğlu Rifat Brahimbaşev, 1900 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde Çangırdere köyünde (günümüzde Bulgaristan sınırları içinde Çepintsi köyü) fakir ama dindar bir ailede dünyaya gelmiştir.[294] Tam adı Rifat İseinov Brahimbaşev[295] olan Hoca, zamanla halk arasında "Paşa" lakabıyla tanınmıştır.[296]

Doğduğu dönemde Osmanlı Devleti'nin sınırlarında olan, 1912 yılından sonra Bulgaristan ve Yunanistan arasındaki sınır bölgesinde kalan bir köyde yaşayan Rifat Efendi hem İslami ilimler tahsil etmiştir hem ticaretle uğraşmıştır.

Resim 17. Rifat Efendi

1918 yılında Naciye Hanım'la evlenen Rifat Efendi'nin Mehmed, Rukiye, Fatme ve Ali isimlerinde dört çocuğu olmuştur. Sınırlar kapanmadan önce ticaretle uğraşan Rifat Efendi, kahve, zeytinyağı, şeker ve tuz gibi ürünleri Ksnati (İskeçe) ve Kavala'dan Çepintsi ve civar köylere taşıtmıştır. Ticaretle uğraşan Rifat Efendi'nin mal varlığı zamanla artmıştır. Akıllı, zengin, cesur ve oldukça dik kafalı olarak bilinen Rifat Efendi halk arasında saygı görülmüştür.[297]

Maruz kaldığı bütün tehditlere ve baskılara rağmen hayatının sonuna kadar komünist sistemi kınayan Rifat Efendi, kimsenin onu dini ibadetlerini ve geleneklerini yerine

[294] K8, Rifat Efendi'nin torunu ile yapılan görüşme, 15 Nisan 2024.
[295] K8, Kişisel Görüşme, 15 Nisan 2024.
[296] Hairi Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi], *rudozemdnes.bg* (Erişim 13 Nisan 2024).
[297] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].

getirmekten alıkoymadığı bir Müslüman olarak yaşayabilme hayaliyle yaşamıştır.[298] 18 Nisan 1989 tarihinde Çepintsi'de vefat etmiştir.

9.2. Rifat Efendi'nin Eğitim Hayatı

Rifat Efendinin babası İsein (Hüseyin), Kavala'da (günümüzde Yunanistan sınırları içindeki Kavala şehri) muallimlik yapmış, oğlu Rifat Efendi din eğitiminin bir kısmını burada almıştır. Sonrasında eğitimine Şişman Hafız[299] olarak bilinen başka bir Hocanın yanında devam etmiştir.[300] Rifat Efendi Çepintsi köyünde ikamet eden ve Kavala'daki *Ali Paşa Medresesi*'nde eğitim almış alan "Şeyh" lakaplı hocadan da ders almıştır. Farklı hocaların rahlesinden geçen Rifat Efendi (Paşa) özellikle İslami ilimler, Arapça ve Türkçe dersleri almıştır.[301]

9.3. Rifat Efendi'nin Öğrencileri

Hem kendi evinde hem de Çepintsi köyündeki camiide çok sayıda talebe okutan Rifat Efendi, 1944 yılında Elmalı (Yunanistan) köyünde muallimlik ve hocalık yapmıştır. Aynı zamanda çevredeki köyleri ve kasabaları ziyaret ederek halktan kimselerin evlerinde de sohbet vermiştir. Kendi evine de insanlar gelip ondan dini meseler hakkında bilgi istemişlerdir. Talebelerine ders verirken hem Kur'an'ı okumaya hem de onu anlamaya önem vermiştir. Öğrencilerinden küçük oğlu Ali Brahimbaşev hafız olmuş; torunu Hasan Brahimbaşev dedesinin yolunu takip ederek Çepimtsi köyünün imam ve muallimi olmuştur.[302]

9.4. Rifat Efendi'nin Eserleri

Tespit edebildiğimiz kadarı ile Rifat Efendi'ye ait yazılı herhangi bir eser bulunmamaktadır.

9.5. Rifat Efendi'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

İslami ilimlerle meşgul olan Rifat Brahimbaşev, yavaş yavaş köyünde bir lider olarak görünmeye başlamıştır. Becerikli, girişimci ve dik kafalı bir genç Rifat Efendi, komünist yetkililerin vesayeti altında faaliyet gösteren *Drujba Rodina* cemiyetinin aktivistlerinin

[298] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[299] Şişman Hafız olarak bilinen Hoca da Rifat Efendi gibi 3 yıl Belene kampında kalmış ve yine Rifat Efendi gibi Klipovo köyüne sürgün edilmiştir.
[300] K8, Kişisel Görüşme, 15 Nisan 2024.
[301] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[302] K8, Kişisel Görüşme, 15 Nisan 2024.

gizli asimilasyon faaliyetlerine karşı çıkmaya cesaret eden ilk kişilerdendir. Dolayısıyla daha genç yaşlarından itibaren komünistlerin farklı baskı ve tehditlerine maruz kalmaya başlamıştır. Rifat Efendi Çepintşi köyündeki camiiye imam olunca halk arasında nüfuz sahibi olmuş ve hükümet yetkilileri onun üzerindeki baskıyı biraz hafifletmek zorunda kalmıştır.[303]

Rifat Hoca'ya *Drujba-Rodina*'daki aktivistlerin isteği üzerine Cuma hutbesine o dönemin devlet başkanı Çar için için özel dualar eklemesi emredilmiştir. Ayrıca aktivistler, Türk olarak tanımlandıkları kıyafetleri değiştirmeye ve kadınların başörtüleri çıkartmaya çalışarak halka açık baskı uygulamıştır. Fakat Rifat Hoca bunlara boyun eğmeyip reddetmiştir. Bu red, yetkililerin onu tekrar tehdit etmesi için fırsat yaratmıştır. Bütün baskılara rağmen Rifat Hoca *Drujba Rodina*'nın isteklerine kabul etmemiş; üstelik onlara meydan okuyarak camiyi terk etmiş ve oradaki imamlık görevini bırakmıştır.[304]

Drujba-Rodina aktivistlerinin faaliyetlerine karşı gösterdiği direnç eylemlerinden sonra sonunda yetkililerin gazabına uğramış ve çeşitli baskıcı önlemlerle karşı karşıya kalmıştır. Örneğin Rifat Hoca ticaretle uğraştığı için mal taşıtmak amacıyla sık sık Yunanistan-Bulgaristan sınırından geçiyormuş. Sınırdaki yetkililer her seferinde bir bahane uydurup onu sınırda tutuyorlarmış. Sınır ihlalleri yüzünden takip edildiği bahanesiyle günün her saatinde kontrol ediliyormuş. Bu sebeple bir süre köyün çevresindeki ormanda yaşamak zorunda kalmış ve bu süre zarfında akrabaları ve arkadaşları ona yiyecek taşımıştır.[305] İktidar değişikliğinden sonra hakkındaki gözaltı kararı kalkınca Rifat Hoca'nın durumu biraz iyileşir ve evine dönerek daha sakin hayat sürdürür. Fakat bu huzur, 9 Eylül 1944 tarihinde komünistlerin iktidara gelmesiyle beraber sona erer.[306]

O dönemde komünistler, *Drujba-Rodina* cemiyeti faşist bir örgüt olarak gördüğünden onlara karşı da eylem başlatmıştır. Komünistler bir gün köyden *Drujba-Rodina* cemiyetine bağlı olan aktivistleri tutuklayıp halkın önüne çıkarmışlar ve köyün imamını -Rifat Hoca'yı- çağırarak halka imam ne derse bu kimselere onu yapacaklarını söylemişlerdir. Komünistlerin *Drujba-Rodina*'daki sözde faşist unsurlar için düzenlediği

[303] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[304] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[305] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[306] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].

duruşmaya neredeyse köyün tamamı katılmıştır. Ancak imamı çağırıp bu insanlarla ne yapacaklarını sorduklarında Rifat Hoca, onların yaşamalarına izin vermiş, çünkü onların eşleri, yaşlı ebeveynleri ve bakmaları gereken küçük çocuklarının olduğunu söylemiştir.[307]

Komünistlerin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra nüfusu yeniden eğitmeye yönelik aktif propagandaya başlamışlardır. *Drujba-Rodina* cemiyetine bağlı olan aktivistler ise hızlı bit şekilde saf değiştirip BKP'nin (Bulgar Komünist Partisi) saflarına kabul edilmişlerdir. Ancak ahlaklı kimseler, bu sistemin onların mallarına, mülklerine, en kötüsü de dinlerine ve değerlerine el koyacağını anlamıştır. Böylece dindar insanlar kendilerini yeniden otoritenin -bir diğer ifadeyle hükümetin- karşısında bulmuştur.[308]

Rifat Hoca, parti teşkilatlarına ve yetkililerin gönderdiği elçilere ilk karşı çıkanlardan biridir. Ancak sonunda komünist rejim harekete geçmiş ve "Paşa" tutuklanarak Belene'ye gönderilmiştir. Komünistler onu Belene kampına göndermekte o kadar acele etmişlerdir ki herhangi bir suçlama bile belirtmişler, yalnızca onu "halk düşmanı" olarak adlandırmışlar ve beş yıl hapis cezasına çarptırmışlardır. Belene'de başka siyasi mahkûmlarla bir araya gelen Rifat Hoca, komünizmin ne olduğu ve komünistlerin halk adına neler yaptığı konusunda daha fazla bilgi edinmiştir. Kampta bulunduğu süre içinde Paşa, komünizmin sadece din düşmanı değil, aynı zamanda "düşünen insanların da düşmanı" olduğunu anlamıştır.[309]

Rifat Hoca Belene'de iki yıl kaldıktan sonra "affedilmiştir." Onun serbest kaldığı dönemde pek çok siyasi tutuklu için genel af ilan edilmiştir. Belene'den sonra Çepintsi'ye geri dönen Hoca, burada İslami ilimlerle iştigal etmeye devam etmiştir. Yunanistan sınırından kaçak yollarla edindiği literatür çoğunlukla Türkçe ve Arapça olduğu için bu dönemde Türkçe ve Arapça da öğrenmeye gayret etmiş, komünist yetkililerin sıkı denetimi altında ve halk içinde fazla ön plana çıkmadan mütevazı şekilde hayatını sürdürmeye çalışmıştır. Fakat komünist rejim, sakıncalı olarak gördüğü kimselerin peşini bırakmamış ve onlar aktif şekilde çalışmasa bile onları baskılamak için planlar yapmıştır.[310]

---

[307] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[308] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[309] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[310] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].

1950 sonbaharı, Rifat Hoca'nın ailesinin hayatındaki en karanlık zamanlardan biri olmuştur. Hasat yeni yapılmış, kış hazırlıkları sürmekte, odun topluyor ve kışı huzur içinde geçirmek için gerekli hazırlıkları temin ediyorlarmış. O dönemde evli ve çocuklu olan büyük oğlu Mehmed ve diğer tüm çocukları Hoca'nın evinde yaşamaktaymış. Bir gece saat üç-dört sularında kapı çalınmış ve "Polis! Açın yoksa kapıyı kıracağız!" nidaları duyulmuştur. Ev halkı panik olmuş ve şaşkınlık içinde ne olduğunu anlamaya çalışmış. Kapıyı açtıklarında polis onlara dışarı çıkmamalarını ve yetkililerin kararına göre tutuklanacaklarını bildirmiş ve bunun neden yapıldığına dair hiçbir açıklamada bulunmamış. Görevli memur hızlı bir şekilde taşıyabilecekleri kadar eşya toplamalarını ve yola çıkmaya hazır olmalarını söylemiş. Rifat Hoca'nın gelini akşam yemeğinde bütün ekmeği yedikleri için o anda yanlarına almak için hiç ekmeklerinin olmadığını ve küçük çocuklarının aç kalacağını söyleyerek komşudan ekmek istemesi gerektiğini iletmiş. Ancak polis bağırarak onu korkutmuş ve ancak sonra bir polis eşliğinde komşudan ekmek almasına izin verilmiş.[311] Ailenin tüm malları ve ev eşyaları akrabalarının ve komşularının iyi niyetine kalmıştır.[312]

Bir saat içinde bir gece tüm ailesi evden çıkartılarak Çepintsi köyünden birkaç ailenin daha bindirildiği bir kamyona bindirilen Rifat Hoca, yol boyu neden ve nereye götürüldüklerini öğrenememiş. Kadınlar ve çocuklar ağlıyor, öldürülmek üzere bir yere götürüldüklerini düşünüyorlarmış. Rudozem bölgesinin tamamından toplanan insanlarla dolu kamyonlardan oluşan konvoy Rojen Dağı'na ulaştığında konvoy durdurulmuş, isim listeleri çıkartılarak herkesin alınıp alınmadığı kontrol edilmiş. Listede ismi olmamasına rağmen kamyonlara bindirilmiş insanların bile geri dönmelerine izin verilmemiş ve komutan herkesin yola devam etmesi emrini vermiştir.[313] Yolda oldukça trajik sahneler yaşanmış. Komutanlardan biri tutuklanan insanlara kamyonlardan inip tuvaletlerini yapmalarını ve memleket dağlarına son bir kez bakmalarını, çünkü buraları bir daha asla göremeyeceklerini söylemiş. Aniden korkunç bir çığlık yankılanmış ve kadın, erkek, çocuk herkes teselli edilemez şekilde ağlamış. Konvoy Rojen'de kısa bir süre kaldıktan sonra Filibe'ye doğru yola çıkmış ve insanlar burada trene bindirilerek Veliko Tarnovo'ya götürülmüşler. Burada kimin hangi köye yerleştirileceği zaten öncesinde belirlenmiş.[314]

[311] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[312] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[313] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[314] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].

Rifat Hoca ve ailesi o dönem Elenska bölgesi içinde kalan, bugün ise Kotel Belediyesi'ne bağlı bir köy olan Kipilovo köyüne getirilmiştir. Köye vardıklarında orada yaşayan insanlar dışarıda toplanmış, neler olduğunu anlamaya çalışırken komutan onlara yeni gelen bu muhacirlerin konaklayacağı yerleri boşaltmalarını emretmiş.[315] Bu esnada Kipilovo halkı korku içindeymiş ve çok sayıda kadın ve çocuk da ağlıyormuş. Rifat onların yanına yaklaşıp neden ağladıklarını sorduğunda biri ona muhacirlerden korktuklarını çünkü yetkililerin onlara kötü insanların köye getireceğini söylediklerini iletmiş. İlk şüphe ve korkunun ardından yerel halk muhacirlerin onlara söylendiği gibi olmadıklarını anlamış ve onları tarlalarda ve ağaç kesme işlerinde yardım etmeleri için yanlarında çalıştırmaya başlamış. Birlikte iş yaptıkça anlamışlar ki bu insanlar köye zorla getirilmiş ve aslında oldukça uysal ve çalışkan insanlarmış.[316] Bu süre zarfında Hoca'nın Çepintsi'deki evine Vargelata adında bir askerin ailesi yerleşmiştir. Köydeki karakolda görev yapan bu asker, bu durumu fırsat bilip mülklere el konulma emri olmadan ve üst makamlardan herhangi bir emir de gelmeden eve yerleşmiştir.[317]

Rifat Hoca'nın ilim sahibi olduğu kısa sürede anlaşılmış ve Kipilovo'da Müslümanlar arasında bir lider olarak öne çıkmıştır. Öğrendiği diller, onun sadece dini açıdan değil tarih ve coğrafya açısından da bilgisini arttırmış ve bunu fark eden yöre halkı ona saygıyla davranmaya başlamıştır. Bölgede yaşayan Müslümanlar, yerliler ve zorla oraya yerleştirenlerin hepsi ona saygılı davranmış ve tavsiye almak için sık sık onu ziyaret etmiştir.[318]

Yaklaşık iki yıl sonra tahliye edilenlerin bazı akrabalarının onları ziyaret etmesine izin verilmiştir ve böylece Çepintsi'den birkaç erkek ve kadın, Kipilovo'daki akrabalarının yanına giderek askerlerin onların mallarına yaptığı saygısızlıkları anlatmışlardır.[319] Bir süre sonra ise tahliye edilenlerden bazılarına da memleketlerindeki evlerini misafir olarak ziyaret etmelerine izin verilmiştir. İnsanlar bazı evlere askerlerin yerleştirildiğini bazı mülklerin ise yıkık ve ıssız kaldığını görmüşlerdir.[320] Uzun çabalar ve yetkililerle yapılan görüşmeler sonra yerinden edilmiş kişilerin bir kısmı memleketlerine dönmeleri için izin

[315] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[316] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[317] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[318] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[319] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[320] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].

almayı başarmıştır. Rifat Hoca'nın evine yerleşen askerler, hoca ve ailesine dönüş izni verildiğini öğrenenince evi terk etmiştir. Zorunlu göçten beş yıl sonra Hoca ve ailesi memleketlerine geri dönebilmiş ve memleketlerinde yetkililerin gözetimi altında hayatlarını sürdürmüşlerdir.[321]

Bölgedeki Müslümanlar Hoca'nın dönüşünü sevinçle karşılamış ve çoğu onun ziyaretine gelmiştir. Ancak rejim ara ara tedbir amaçlı Hoca'yı ifadeye çağırmaya devam etmiş ve bu süreçte Hoca ile yerel komünistler arasında ufak münakaşalar yaşanmıştır. Tüm bunlar Hoca'ya yeni adımlar atması gerektiğini düşündürmüştür.[322] O dönemde Hoca'nın büyük oğlu Madan yakınlarındaki bir madende çalışıyormuş ve küçük oğlu da artık büyümüştür. Paşa'nın hayali, küçük oğluna iyi bir İslami eğitim aldırmakmış ancak Bulgaristan sınırları içinde imkânlar çok kısıtlı olduğu için yurtdışına hicret etmeyi düşünmeye başlamıştır.[323] 1963 yılında Hoca, küçük oğlu Ali ve Ribnitsa köyü ile Breza köyünden iki arkadaşı hicret etme kararı almıştır. Bir gece Yunanistan sınırından sorunsuz geçmeyi başarmışlardır. Rejim, Hoca'nın üç kişi ile Yunanistan'a geçtiğini ancak ertesi gün öğrenmiştir.[324] Ancak rejim Hoca'yı yakalamakta kararlıdır. Hoca uzun ve tehlikeli bir yolculuktan sonra[325] köyüne geri dönmek zorunda kalmıştır. Sınır devriyesi ise rejime karşı çıktıkları gerekçesi ile eve gelip grubu tutuklamıştır.[326] Hapis cezası çaptırılmışlar ve Stara Zagora (Eski Zağra) şehrindeki hapishaneye gönderilmişlerdir. Birkaç ay cezaevinde kaldıktan sonra Bulgaristan'da siyasi mahkûmlar için ilan edilen genel af sayesinde serbest bırakılmışlardır. Rifat Hoca cezaevinden çıktıktan sonra evine dönerek daha mütevazı bir hayat sürdürmüştür. Yaşadığı bunca eziyet ve baskılardan sonra insanların ona gösterdiği saygı daha da artmıştır.[327]

10. HAFIZ MURAT HACİ (1936 -2018)

Hafızlık çalışmaları ile temayüz eden Hafız Murat Haci, komünist rejim Bulgaristan topraklarında resmi bir hafızlık Kur'an kursu açılmasına müsaade etmediği için 45 yıl

[321] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[322] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[323] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[324] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[325] Bu hicret girişiminden köye geri dönmek zorunda kalmalarının hikâyesi için bkz. Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[326] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].
[327] Milezimov, "История за едни тежки времена" [Zor zamanların tarihi].

hafızlık kursu bulunmayan bölgede kurs açılmasına öncülük etmiştir. Hafız Murat ve oğlu demokrasi döneminde hafızlık çalışmalarının tekrar başlaması için büyük çaba sarfetmiştir.

10.1. Hafız Murat Haci'nin Hayatı

Resim 18. Hafız Murat Haci

Murad Raif Haci, 17 Ocak 1938 tarihinde Madan kasabasının Konski dol mahallesinde dünyaya gelmiştir.[328] Babasının adı Raif, annesinin adı Aliye'dir. Küçükken çobanlık yapmıştır. On iki-on üç yaşındayken "ciddi" bir işe başlayan Hafız Murat, tek beygir arabasıyla yeni inşaat yerlere tuğla, çakıl ve kum taşımıştır. On beş yaşındayken devlet işine girmiş ve on sekiz yaşında evlenmiştir. Askerliğini Rudozem ve Kırcaali'de yapmıştır. Yirmi dört yaşındayken ev inşa etmeye başlamıştır.[329] Kendisi künyesi hakkında şöyle der: "(…) O zamanlarda İlhan Baba tepesine gidiyorduk. Mevlid okuyorduk. Oradan bana 'Hafız', 'Hafız' diye seslemeye başladılar. Oradan da künyem 'Hafız' kaldı."[330]

Hafız Murat Haci'nin Hikmet, Şefket ve Sabiha isimlerinde üç çocuğu vardır ve hepsine bizzat kendisi din eğitimi vermiştir. Oğlu Şefket ise babası gibi hafız olmuştur. Sonrasında torunlarından Bayram Uşev ile Seniha Hasan ve büyük torunlarından

[328] Murat Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam" (Görüşmeci: Anonim, Görüşme Transkripsiyonu), *Müslümanlar Dergisi* 8 (Ağustos 2009), 11.
[329] Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam", 11.
[330] Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam", 11.

Abdullah Hasan, Abdurrahman Uşev, Muhammed Ahmedov ile Muhammed Uşev de hafız olmuştur.[331]

Babası gibi uzun yıllar Maden kasabasındaki maden ocağında çalışan Hafız Murat'ın cebinde hep küçük bir Mushaf taşıdığı anlatılmaktadır. 400 metre yerin altında çalışan Hafız Murat, boş olduğu vakit cebinden Mushaf'ını çıkarıp ezberini tekrarlıyormuş. Çünkü hafız olmayı çok istiyormuş ve bu hayalini ancak yirmi sekiz yaşında gerçekleştirebilmiş. Onun bu isteği oğlu Şefket'e, ardından da torunlarına geçmiştir.[332] Oğlu Şefket'e sekiz yaşındayken gizlice Kur'an okumayı öğretmiş ve 1973 yılında on dört yaşındayken oğlu hafızlığını bitirmiştir.[333] Hoca 9 Aralık 2018 tarihinde 82 yaşında vefat etmiştir.[334]

10.2. Hafız Murat Haci'nin Eğitim Hayatı

İlk hatimini beş yaşındayken tamamlayan Hafız Murat, yedi-sekiz yaşındayken Kur'an'ı ezberlemeye başlamıştır. Çocukluğunda Kur'an öğrenme ve hafızlık henüz yasaklanmadığı için anne-babası onun hafız olmasını çok istiyormuş. Küçükken çobanlık yaparken yemek çantasına Mushaf'ını koyup bütün gün koyun otlatırken Kur'an okuyormuş ve kendince Kur'an'ı ezberleme metodu oluşturmuş. Buna göre önce her sureden üç-dört sayfa ezberler, sonra diğerlere geçermiş.[335]

Hafiz Murat Haci'nin ilk Kur'an hocası Madan'da müderrislik yapan ve "Gerçeka" lakabıyla tanınan Salimehmed Efelov'dur. Küçük Murat iyi bir öğrenci olarak kendini göstermiştir ve hocası ona geleceğin hafızı olacağını söylemiştir. Fakat komünist rejimin iktidara gelmesiyle beraber yavaş yavaş din eğitimi yasaklanmaya başlamış ve dini ilimler tahsil etmek epey zorlanmıştır.[336] O da yirmi sekiz yaşındayken tek başına Kur'an-ı Kerim ezberlemeye karar vermiş ve bir buçuk yılda Kur'an'ı ezberleyerek hafız olmuştur. Hatta Koynartsi mahallesinden olan Muhammed Eminev, onu gizli olarak hafızlık sınavına tabi tutmuştur.[337]

---

331 K5, Hafız Murad'ın oğlu ile yapılan görüşme, 08 Mayıs 2024.
332 Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam", 11.
333 Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam", 11.
334 K10, Hafız Murat Haci'nin oğlu ile görüşme, 08 Mayıs 2024.
335 Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam", 11.
336 K10, Kişisel Görüşme, 08 Mayıs 2024.
337 K10, Kişisel Görüşme, 08 Mayıs 2024.

10.3. Hafız Murat Haci'nin Öğrencileri

Bulgaristan'ın ilk ve tek Hafızlık Kur'an Kursunu açan Hoca, 1989 yılından sonra yüzlerce çocuğa Kur'an okumayı öğretmiştir. Yalnızca Madan kasabasına bağlı Srednogortsi (Topuklu) köyünde yaklaşık yüz talebeye Kur'an dersleri verdiği bilinmektedir.[338] Koynartsi mahallesi, Srednogortsi (Topuklu) köyünde ve Madan'da hocalık yapan Hafız Murad yüzlerce talebe okutmuştur.[339] Oğlu Hafız Şefket Haci, Hafız Bayram Uşev, Hafız Seniha Hasan, Hayri Hasan, Amir Feleti ve Rifat Ahmed, Hoca'nın önde gelen öğrencileri arasında sayılabilir.

Madan'da ve genel olarak Bulgaristan'da kırk yıl boyunca resmi hafızlık eğitimi yasaklı kaldıktan sonra 1999 yılında Madan'da Başmüftülüğe bağlı ilk resmi hafızlık Kur'an kursu açılmıştır. Başmüderrisi ise hafız Murad olmuştur. Hafiz Murad hocası Salimehmed Efelov'dan öğrendiği eğitim metodunu hafızlık yapan öğrencilerine de uygulamıştır. Osmanlı geleneğine ait bu metoda göre öğrenci her cüzün son sayfasından başlayarak ezber yapar; bütün cüzlerin son sayfalarını ezberledikten sonra bir önceki sayfalara geçerdi. Bu metot halen Madan'daki Hafızlık Kur'an Kursu'nda uygulanmaktadır.[340] Bu kursun adı, Hoca'nın vefatından bir yıl sonra "Hafız Murat Haci Kur'an Kursu" olarak değiştirilmiştir. Titizliği ve disipliniyle bilinen Hafız Murat Haci'nın "Madan Hafız Ekolü" kurucusu olduğunu söylenebilir. Hâlihazırda onun yetiştirdiği talebeler ders vermekte ve yarınların hafızlarını yetiştirmektedir.[341]

10.4. Hafız Murat Haci'nin Eserleri

Tespit edebildiğimiz kadarı ile Hafız Murat Haci'ye ait yazılı herhangi bir eser bulunmamaktadır.

10.5. Hafız Murat Haci'nin Komünist Dönemde Maruz Kaldığı Baskı ve Tehditler

Hafız Murad, 1989 yılına kadar din eğitimi yasağı olmasına rağmen kendi evinde çocuklarını okutmuştur. Mevlid, kurban gibi herhangi bir dini merasime katılıp Kur'an

[338] Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam", 11.
[339] K10, Kişisel Görüşme, 08 Mayıs 2024.
[340] K10, Kişisel Görüşme, 08 Mayıs 2024.
[341] Şükrü, "Yer altında Kur'an okuyan adam", 11.

okuduğunda Madan'daki karakola çağırılıp "bir daha dini faaliyetlerde bulunmayacağına dair" deklarasyon imzalamaya zorlanıyormuş.[342]

Komünizm sonrası demokratik değişimden sonra ise Hafız Murat Hoca, Bulgaristan'ın ilk ve tek Hafızlık Kuran kursunu açmış, kendisi de yıllarca bu kursun baş hocası olarak birçok hafız yetiştirilmesine vesile olmuştur. Yaşlanınca kendi yetiştirdiği oğlu ve torunlarına bu önemli görevi devretmiştir. Hafız Murat, komünist dönemde yaşamış fakat açık bir şekilde tebliğ ve irşatta bulunmamıştır. Bu sebeple bu çalışmada yer verdiğimiz diğer isimler kadar komünist rejimin baskısına maruz kalmamıştır. Hafız Murat Hoca bu süreçte kendisini ve aile bireylerini yetiştirmekle uğraşmıştır. Evinde oğlu Şefket'e hiç kimsenin haberi olmadan hafızlık eğitimi vermiştir. Hoca'nın rejimin çok dikkatini çekmemesinin bir diğer sebebi ise Madan ve çevresinde yeterince çok sayıda "sorunlu" kişinin bulunması olabilir. Çalışmamızda geçen Madanlı Molla Raif Efendi, Darıdere Müftüsü Kâmil Efendi, Şişman Hafız bu kimseler arasındadır. Hafız Murat, oğlu Şefket başta olmak üzere sayılı öğrenci yetiştirse de yıllar sonra bu sayılı öğrenciler onun davasını devam ettirmiştir. Babasından sonra Madan Hafızlık Kur'an Kursu'nun baş hocası Hafız Şefket olmuştur ve günümüzde de bu kutlu vazifeyi sürdürmektedir.

[342] K10, Kişisel Görüşme, 08 Mayıs 2024.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİVİL DİN EĞİTİMİNİN BULGARİSTAN'DAKİ DİNİ YAŞAMA ETKİSİ

Tarihi sürece ve dönemin özelliklerine değindikten sonra 1944-1989 tarihleri arasında Bulgaristan'ın güney bölgesindeki sivil din eğitimi faaliyetlerini incelemek için bu dönemde yaşamış bazı âlimlerin hayatları araştırılmıştır. Bütün bu veriler bir araya getirildiğinde komünist dönemdeki sivil din eğitiminin özellikleri, bu eğitimin rolü ve etkisi hakkında önemli çıkarımlar ve değerlendirmeler yapabilmek için zemin hazırlanmıştır. Bu bölümde bu değerlendirmelere yer verilecektir.

1. BASKI VE ENGELLEMELERE RAĞMEN KOMÜNİST DÖNEMDE DİN EĞİTİMİNİN KISMEN SÜRDÜRÜLMÜŞ OLMASI

Bu çalışma, komünist dönemdeki her türlü baskı ve engellemelere rağmen sınırlı ve gizli de olsa bazı hocaların İslami eğitim faaliyetlerini sürdürdüklerini göstermektedir. Örgün din eğitiminin yasak olduğu bu dönemde Hocalar, hayatları, özgürlükleri ve rahat yaşamları pahasına İslami eğitim çalışmalarına ara vermemişlerdir. Dolayısıyla Bulgaristan'ın komünist döneminde bile İslami din eğitimin hiçbir zaman tamamen durdurulmadığı ve sekteye uğramadan sürdürüldüğü söylenebilir. Dönemin yasaklarından dolayı herkese din eğitimi verilmemiş, fakat toplumun belli bir kısmına gizli şekilde eğitim verilmiştir. Dolayısıyla imkanların sınırlı ve kısıtlı olmasına rağmen ilim silsilesi devam ettirilmiştir.

Bu çalışmada Bulgaristan'ın komünist döneminde sivil din eğitimi faaliyetleri ile öne çıkan âlimlerin kimler olduğu tespit edilmiştir: Beliçeli Mehmedali Efendi (1885-1957), Halim Efendi (1907-1995), Mehmed Tabak Efendi (1937-2010), Ribnovolu Mehmed Hamid Hoca (1925-2018), Abdullah Efendi (1916-2003), Darıdere Müftüsü Kâmil Efendi (1900-1992), Madan Vaizi Molla Raif Efendi (1901-1980), Molla Sadık Efendi (1931-2018), Rifat Brahimbaşev (Paşa) (1900-1989), Hafız Murat Haci (1936-2018). Elbette bu isimler bizim bu çalışma kapsamında odaklandığımız bölge özelinde ön plana

çıkan âlimlerdir. Bunlardan başka pek çok ilmi şahsiyet de bu dönemde gizli şekilde din eğitimi vermeye devam etmiştir.

Çalışmada komünist dönemde aile ortamında din eğitimi faaliyetlerinde bulunmanın kolay olduğunu anlaşılmaktadır. Bunun yanında çağdaş hocaların benzer üsluplar taşıdığı gözlemlenmiştir. Örneğin Molla Sadık ve Mehmed Tabak arasında bu tarz bir benzerlik dikkat çekmektedir. Mehmed Tabak ve Mehmed Hamid Hoca'nın hem Halim Efendi hem de Beliçeli Mehmedali Efendi'den ders aldıklarını tespit edilmiştir.

Komünist dönemde Müslümanların din eğitimine ara vermemiş olmalarının değeri, komünist dönemden sonraki nesiller tarafından daha iyi idrak edilmiştir. Bu dönemde din eğitimi faaliyetleri kısıtlanmasına rağmen hocalar dini bilgilerini öğrencilerine aktarmaya gayret etmişler; komünist dönemden sonra onların yetiştirdikleri talebeler daha rahat ve özgür bir ortamda İslam'ı yaşamaya ve yaymaya devam etmişlerdir. Bu süreç plan-politika çerçevesinde değil sosyal bir inisiyatif olarak gerçekleştirilmiş olsa da eğitim uzun vadeli bir yatırım olduğu için hocaların gayretleri yıllar sonra meyve vermiştir. Şayet komünist dönemde bu hocaların gayretleri ile din eğitimi sürdürülmemiş olsaydı, bir diğer ifade ile din eğitimi tamamen yok olmuş olsaydı, demokratik döneme geçildiğinde halka din eğitimi verebilecek düzeyde yetişmiş insan bulunamazdı. Hâlbuki o dönemde gayret gösteren hocaların talebeleri, özellikle 1989 yılından sonra Güney Bulgaristan'da -diğer bölgelere kıyasla- daha canlı bir dini hayat oluşturmuş; bu bölge dini açıdan daha hızlı toparlanmıştır. Ancak diğer bazı bölgelerde bu daha geç gerçekleşmiştir. Örneğin komünist rejim Şumnu bölgesindeki Nüvvab mezunlarını tek tek hicret etmeye zorlamıştır. Dolayısıyla orada halkı irşad edecek din adamlarının sayısı epey azalmıştır. Bu bölgeye özellikle 1989 yılından sonra Mustafa Çıtlak gibi Türkiye'den bazı hocalar gelmiş, Kur'an kursları açmış ve oradaki dini hayat canlanmaya başlamıştır.

2. SİVİL DİN EĞİTİMİNİN MÜSLÜMAN KİMLİĞİNİ KORUYARAK ASİMİLASYONU ENGELLEYEN BİR UNSURA DÖNÜŞMESİ

Asimilasyon politikasının vazgeçilmez unsuru olan eğitim, Bulgaristan'ın komünist döneminde etkin olarak kullanılmıştır. Türk okullarının kapatılması, dini dersler ve Türkçe derslerin müfredattan çıkarılması, bunun yerine marksist öğretilerin, Türkler'e ve İslam'a karşı olumsuz öğretilerin müfredata eklenmesi buna işaret etmektedir.

Bu dönemde özellikle *Nüvvab* mezunları Belene'ye gönderilmiş, ülkeden çıkarılmış ya da göçe zorlamıştır. Çünkü medreseden mezun olan ilmi figürlerin Müslümanlara öncülük etme potansiyelleri vardı. Ayrıca onların Müslümanları eğiteceği muhakkaktı. Dolayısıyla âlimlerin bölgeden uzaklaştırılmalarının çeşitli sebepleri vardı.

Çalışmada ön plana çıkan sonuçlardan biri, komünist rejimin araştırmamıza dâhil ettiğimiz hocaları -bir çok *Nüvvab* mezununa yaptığı gibi- göçe zorlamayıp (Kamil Efendi hariç) onlara baskı ve eziyet uygulamasıdır. Kanaatimizce komünist rejim bu âlimlerin Nüvvab mezunları kadar etkili olamayacağını düşünmüştür. Coğrafi olarak dağlarda, daha yüksek yerleşim yerlerinde yaşadıkları için ve yerleşim yerleri Sofya, Filibe gibi büyük şehirler değil küçük kasabalar ve köyler olduğu için onların büyük etki yaratabileceğini düşünmemiştir. Bu sayede çalışmamızda yer verdiğimiz âlimler bu bölgede kalıp sivil din eğitimi faaliyetlerini devam ettirebilmiştir. Bu âlimlerin bazı akrabaları ve çocukları Türkiye'ye hicret etmiş; ancak hocaların kendileri halkı eğitmek için Güney Bulgaristan'da kalmıştır. Kanaatimizce hocaların göçe zorlanmamasının bir diğer sebebi de şu olabilir: Aktif ilim adamlarının tamamından "kurtulmak" kolay bir iş değildir. Dolayısıyla "işe" büyük tehdit oluşturan kişilerden başlanmıştır.

Rodop bölgesinde yüz yıldır asimilasyon politikası devam etmesine rağmen bölgedeki Müslüman kimliği hâlâ belirgindir. Örgün eğitimin Müslümanları asimile etmek için kullanılmasına rağmen sivil din eğitimi bunun tam tersini başarmıştır. Yerel halkın asimilasyon politikalarından hiç etkilenmediğini söylemek elbette mümkün değildir. Belirli bir kitle asimile olmuştur. Fakat yine de Güney Bulgaristan'da Müslüman kimliğinin belirgin olduğu görülmektedir. Hatta özellikle konu edindiğimiz hocaların ikamet ettiği yerleşim yerlerdeki dini hayat oldukça aktiftir.

2021 yılda yapılan nüfüs sayımı bulgularına göre bölgesel açıdan bakıldığında, kendini Hıristiyan olarak tanımlayanların oranı Köstendil'de %88,5, Vidin'de %86,9, Pernik'te %86,6 ve Sofya'da %83,4'tir. Buna mukabil bu oran Kırcaali'de %15,6, Smolyan'da %24,2 ve Razgrad'ta %35,8'tir. Kendini Müslüman olarak tanımlayan kişiler

çoğunlukla Kırcaali (%69,6), Razgrad (%55,0), Tırgovişte (%43,7), Smolyan (%41,1), Silistre (%39,1) ve Şumnu (%34,3) bölgelerinde yoğunlaşmaktadır.[343]

İstatistiğe göre 2024 yılı için Yaz Kur'an Kursları programlarına Blagoevgrad bölgesi 122 grup ve toplam 1850 öğrenci ile ülkede en fazla öğrenci katılımı sağlamıştır.[344] 2024 yılında 10000 civarında öğrenci yaz Kur'an kurslarına katılım sağladığını tespit edilmiştir.[345]

Dolayısıyla araştırmamızda elde ettiğimiz verilerden hareketle bu bölgedeki sivil din eğitiminin Müslüman kimliğini korumaya ve asimilasyonu engellemeye yardımcı olan bir unsura dönüştüğü söylenebilir.

Bölgede asimilasyonun bütünüyle sona erdiğini söylemek mümkün değildir. Çok belirgin olarak yürütülmese de bu süreç günümüzde de devam etmektedir. Dolayısıyla komünist dönemin 1989 tarihinde bittiği ancak zihniyet olarak bazı yerlerde hâlâ yaşadığı ihtimali bulunduğu ifade edilmelidir. Söz gelimi komünist dönemde yetişmiş, komünist fikirlerle büyümüş ve onları benimsemiş bir öğretmen, demokrasi döneminde de bu zihniyetin yansımalarını gösterebilmektedir. Zamanla bu zihniyet azalmış, nesillerin değişmesi ile bazı anlayışlar değişmiştir. Ancak yine de bu dönemleri analiz ederken bu zihniyetin hâlâ yaşıyor olabileceği ihtimali akılda tutulmalıdır.

3. KOMÜNİST DÖNEMDE YAPILAN SİVİL DİN EĞİTİMİNDE İSLAM EĞİTİM GELENEĞİNİN SÜRDÜRÜLMESİ

Hafız Murat Haci'nin hayatına yer verdiğimiz bölümde belirttiğimiz gibi o dönemde uygulanan hafızlık eğitim metodu, Osmanlı geleneğine dayanmaktadır.[346] Bu metot hocadan talebeye geçmiş ve günümüzde de Hafız Murat Hafızlık Kur'an Kursu'nda uygulanmaya devam etmektedir. Komünist dönemden önce Osmanlı medreselerinde eğitim almış hocalar bölgedeki talebelerine bu ilmi mirası aktarmışlar; onların talebeleri

[343] Debati, "Окончателни данни на НСИ: 85% от населението на страната се самоопределя като българско" [Son NSİ verileri: Ülke nüfusunun %85'i kendisini Bulgar olarak tanımlıyor] (Erişim 3 Ağustos 2024).

[344] Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftülüğü, "Blagoevgrad'ta 1850 Çocuk Yaz Kur'an Kurslarina Katıldı" (Erişim 19 Eylül 2024).

[345] Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftülüğü, "Müslüman Diyaneti Başmüftülüğü Milli Temel Dini Bilgiler Yarışması Düzenledi" (Erişim 19 Eylül 2024).

[346] K10, Hafız Murad'ın oğlu ile yapılan görüşme, 08 Mayıs 2024.

de sivil din eğitimi faaliyetleri ile kendi talebelerine bunu tevarüs ettirmiştir. Dolayısıyla bölgedeki bu ilim silsilesi hiçbir zaman tamamen kopmamış; zayıf da olsa sürdürülmüştür.

4. KOMÜNİST DÖNEMDE ŞAHIS MERKEZLİ SİVİL DİN EĞİTİMİNİN HÂKİM OLMASI

Araştırmamız Bulgaristan'ın komünist döneminde kurum merkezli din eğitimi yasaklandığı için şahıs merkezli sivil din eğitimi sisteminin oluşturulduğunu göstermektedir. Bu dönemde hoca-talebe ilişkisinin ön planda olduğu klasik medrese yönteminin öne çıktığını görülmektedir. Eğitim faaliyetleri genelde hocaların evlerinde gerçekleştirildiği için belli bir plan ve program takip edildiğini söylemek güçtür. Bunun yanında bu dönemde din eğitimi tüm Müslüman halka yönelik değil, kişisel irtibatlarla ulaşılabilen belli bir kitleye yönelik uygulandığı ifade edilmelidir. Bu dönemde din eğitimi alanlar genelde hocaların yakın çevresi ve ilme iştiyakı bulunan kimselerdir. Ancak demokrasi dönemine geçildiğinde bu dönemde yetişmiş hocalar tüm Müslüman halka yönelik din eğitimi çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

5. KOMÜNİST DÖNEMDE GERÇEKLEŞTİRİLEN SİVİL DİN EĞİTİMİ DİLİNİN OSMANLICA VE ARAPÇA OLMASI

Araştırmamız kapsamında hayatlarını araştırdığımız hocaların hepsinin derslerini Osmanlıca ve Arapça olarak aldığı tespit edilmiştir. Yalnızca Hafız Murad Haci daha çok Kur'an derslerine yoğunlaştığı için onun Arapça ve Osmanlıca dersleri alıp almadığı bilinmemekte; ancak Osmanlıca yazılan *Mevlid-i Şerifi* kolaylıkla okuduğunu bilinmektedir. Molla Raif Efendi'nin Osmanlıca'da mevlit kaleme aldığı, Beliçeli Mehmedali Efendi'nin Arapça ve Türkçe eserler kaleme aldığı tespit edilmiştir. Diğer hocaların da kolaylıkla Osmanlıca eserler okuyup anladığı tespit edilmiştir. Zaten bu dönemde ilmi açıdan hâkim literatürün Osmanlıca ya da Arapça olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla dönemin eğitim dillerinin Osmanlıca ve Arapça olduğu söylenebilir.

6. KOMÜNİST DÖNEMDE AKTİF OLAN ÂLİMLERİN TEKTİP OLMAMASI

Çalışmamızda odaklandığımız hocaların ortak yönleri bulunduğu farklı pek çok yönleri bulunmaktadır. Söz gelimi erişebildiğimiz verilere göre hayatlarını araştırdığımız hocaların hepsi eser kaleme almamıştır. Fakat eser yazmış olanların eserleri arasında ortak bir nokta vardır: halkın temel dini bilgi ihtiyaçlarını karşılamak. Genelde güncel

konulara ve herkesi ilgilenen meselelere eserlerinde yer vermişlerdir. Yazılan eserlerin bir kısmı da öğrencilere yardımcı kitap niteliğinde hazırlanmıştır. Bazı eserler Bulgarca kaleme alınırken bazıları Osmanlıca yazılmıştır. Yalnızca Molla Raif Efendi, bu eserler arasında daha edebi bir eser niteliği taşıyan *Yeni Mevlidi Şerif*'i kaleme almıştır. Beliçeli Mehmedali Efendi, Mehmed Tabak ve Mehmed Hamid Efendi kitap yazmış; Halim Efendi ve Kamil Efendi el yazısı notlar bırakmıştır. En çok eser kaleme alanlar Mehmedali Efendi ve Mehmed Tabak Efendi'dir. Bu kişilerden yalnızca Mehmed Tabak Kur'an meali kaleme almıştır.

7. GÜNEY RODOPLAR'DAKİ MÜSLÜMANLARIN FARKLI DİNİ AKIMLARDAN KORUNMALARI

Komünist rejimin baskı ve kısıtlamalarının tek olumlu tarafının Bulgaristan'daki Müslümanları yeni, farklı ve heretik dini akımlardan uzak tutması olduğu söylenebilir. Ülke genel olarak Sovyet Birliği dışında diğer tüm dünyaya kapalı olduğu ve din eğitimi yasaklandığı için buradaki Müslümanlar yeni ve heretik dini akımlardan etkilenmemişlerdir.

8. KOMÜNİST DÖNEMDE DİN HOCALARI VE TALEBELERİNİN KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR

Bahsimizde geçen ilmi şahsiyetlerin hepsi din eğitim faaliyetlerinde bulundukları için bedel ödemişlerdir. Dinin yasak olduğu dönemde dine davet etmek, dini yaşamak ve anlatmak suç sayılıp cezalandırılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarı ile bu dönemde faaliyet gösteren hocalar işini kaybetmek, sorguya çekilmek, iftiraya maruz kalmak, hapse atılmak, sürgüne yollanmak, Belene kampına gönderilmek gibi zorluk ve eziyetlerle karşılaşmışlardır. Aşağıda bu zorlukları hayatlarını araştırdığımız hocalar özelinde not edeceğiz:

- **İşini kaybetmek**

Komünist rejim kendi fikirlerini insanlara dayatmaya çalışmıştır. Bunu kabul etmek istemeyenler işini kaybetmiştir. Örneğin ateist öğretileri öğrencilerine dayatmak istemediği için Abdullah Efendi öğretmenlik görevinden çıkarılmıştır.

- **Sorguya çekilmek**

Araştırmamızın sonucunda çalışmamıza dâhil ettiğimiz Hocaların çoğunun polis karakoluna götürülüp sorguya çekildiğini görmekteyiz. Hiçbir suç işlememelerine rağmen din eğitimi yaptıkları ve irşad faaliyetlerinde bulundukları için rejim tarafından sorguya çekilmişlerdir. Sıkça bu yönteme başvuran komünist rejim, aslında psikolojik baskı uygulamaya çalışmıştır. Bunu yaparak bu kimselerin kötü bir eylem yaptıkları ve sürekli takip edildikleri algısını yaygınlaştırmaya çalışmıştır.

- **İftiraya Maruz Kalmak**

Komünist rejim, hocaların imajını ve itibarını zedelemek için onlara iftira atmıştır. Örneğin Molla Raif Efendi'nin kasabanın su kaynağına zehir atmaya çalıştığı iddia edilmiş; bu asılsız iftira, Molla Raif'in itibarı sarsmak ve onu Belene'ye göndermek için kullanılmıştır.

- **Hapse Atılmak**

Hocaların sivil din eğitim faaliyetlerini sonlandırmak ve hem halkı hem de diğer hocalara göz dağı vermek için bazı hocaların hapse atıldıkları görülmektedir. Örneğin Halim Efendi, Mehmed Hamid Efendi ve Rifat Efendi bu haksızlıklara maruz kalmıştır.

- **Sürgüne Yollanmak**

Rejimin kullandığı bir diğer baskıcı yöntem ise sorunlu kişileri etkili oldukları yerlerinden uzaklaştırmak için onları sürgüne yollamaktır. Hocalar tek başlarına daha az Müslümanın yaşadığı bölgelere gönderilmiş ve memleketlerine izinsiz dönmeleri yasaklanmıştır. Mehmed Hamid sürgüne yollananlardan biridir. Bazı hocalar aileleriyle birlikte sürgüne gönderilmiştir. Rifat Efendi ve ailesi bu haksızlığa uğramıştır. Rejimin kararıyla Rifat Efendi'nin köydeki faaliyetlerini azaltmak için o ve ailesi bir gecede sürgüne gönderilmiştir.

- **Belene Kampına Gönderilmek**

Araştırmamız kapsamında hayatlarını araştırdığımız hocalardan Mehmed Tabak Efendi yedi yıl, Molla Raif Efendi iki yıl ve Rifat Efendi beş yıl Belene kampında kalmıştır. Bu kampta geçirdikleri süre zarfında farklı psikolojik ve fiziki baskılara maruz kalmışlardır. Belene Kampı ya da Belene Ölüm Kampı olarak bilinen kamp, dönemin en ağır

cezalarından biridir.[347] Çalışmamızda adı geçen hocaların bir kısmı ceza olarak oraya gönderilmiş ama hiçbiri orada vefat etmemiştir. Buradan memleketlerine döndüklerinde bütün baskılara rağmen sivil din eğitim faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

Bu araştırmadan elde edilen bulgulardan hareketle ve yapılan değerlendirmelerden sonra 1944-1989 yılları arasında sivil din eğitiminin Bulgaristan'daki dini yaşama etkisini daha iyi anlamak için komünist parti dönemi ve demokrasi dönemi arasındaki din eğitimi imkânları arasında mukayese yapmak yerinde olacaktır:

Demokrasi döneminin yaşandığı günümüzde komünist parti dönemine kıyasla büyük ölçüde önemli ve olumlu dönüşümler gözlemlenmektedir. Bulgaristan'da komünist rejim tarafından koyulan dinî hak ve özgürlük kısıtlamaları 1989 yılında gerçekleşen siyasi sistem değişiminden sonra ortadan kaldırılmıştır. Kaybolan maddi ve manevi değerleri yeniden değerlendirme, keşfetme ve oluşan yeni bilince adapte etme süreci başlamıştır. 1989 yılından beri dini eğitim kurumları ve genel olarak dini yaşamda bir canlanma gözlemlenmektedir. 1989 yılından sonra başlatan süreç din ve devlet ayrılığı, dinî cemaatlere hürriyet tanıma ve hoşgörü ilkelerine tam anlamda kavuşma açısından Avrupa standartlarına uyum sağlama süreci devam etmektedir.[348] Demokratik değişimlerin 1990 yılında gelmesiyle Müslüman azınlıkların ad ve soyadları geri verilmiş, ibadetler serbest bırakılmış ve her ferde inancını istediği gibi yaşayabilme özgürlüğü tanınmıştır.[349]

Dinî eğitim komünist rejimin ilk yıllarında, 1946 yılından sonra Bulgar okullarından kaldırılmıştır. 1989 yılından sonra genç nesillerin, halkın manevi temellerini oluşturacak din arayışı içinde olduğu zamanlarda bu derse yine yer verilmemiştir. Dokuz yıl sonra din dersi ilk defa 1998-1999 eğitim-öğretim yılında isteğe bağlı ders olarak okutulmaya başlanmıştır. "Devlet/belediye okullarında 'İslam Din Dersi' 2000 yılından bu yana zorunlu seçmeli veya isteğe bağlı ders şeklinde haftada 1 saat olarak okutulmaktadır."[350] Farklı sebepler yüzünden yeterince yaygınlık kazanamayan İslâm Din Dersinin statüsü henüz kesin bir karara bağlanamamıştır.[351]

---

[347] Burada not ettiğimiz Belene kampı dönemin en ağır sürgün bölgelerinden biridir. Bu kampla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. s. 29-70 nolu dipnot.
[348] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 39.
[349] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 45.
[350] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 109.
[351] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 109.

Örgün İslâm din eğitimi alanında diğer önemli gelişmeler olarak 29 Eylül 1990 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu kararıyla Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da eğitim-öğretim süresi 3 yıl olan ön lisans düzeyinde bir İslâm Enstitüsü açılması karşımıza çıkmaktadır. Bu kurum 9 Mart 1998 tarihinde Yüksek İslâm Enstitüsü'ne dönüştürülmüştür.[352] Diğer önemli gelişme ise İmam Hatip Lisesi olarak 1991 yılının Ekim ayında Şumen (Şumnu), Momçilgrad (Mestanlı) ve Ruse (Rusçuk) şehirlerinde birer okul açılmıştır.[353] Bu eğitim kurumları ülkedeki Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak için açılmıştır. Bu eğitim kurumları, ülkedeki sayıları 1 milyon civarında olan Müslümanlar için yeterli olmasa da komünist rejimdeki duruma kıyasla önemli ve olumlu bir gelişme olarak zikredilebilir.

Gerek Yüksek İslâm Enstitüsü'nde gerek imam hatiplerde görev alan bazı hocalar araştırmamızda geçen bazı hocaların rahlesinden geçmiştir. Aynı şekilde Bulgaristan Başmüftülüğü'nde çalışan bazı hocalar da araştırmamızda geçen bazı âlimlerin talebeleridir. Örneğin Mehmed Tabak Efendi ve Halim Efendi'nin öğrencisi Mustafa Haci, Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftüsü olarak görev yapmaktadır. Hafız Murat Haci'nin öğrencisi Amir Feleti, Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Eğitim Dairesi Başkanıdır. Molla Sadık Efendi'nin öğrencisi Kadir Muhammed, Sofya Yüksek İslam Enstitüsü'nün rektörüdür. Hamid Efendi'nin öğrencisi Cemal Hatip, Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Yayınlar Dairesi Başkanı olarak görev yapmaktadır. Bu örnekler, eğitimin uzun vadeli bir yatırım olduğunu göstermekte ve daha önce sunduğumuz tezimizi desteklemektedir. Komünist parti döneminde herkese din eğitim verilememiş olsa da toplumun bir kısmına verilen din eğitimi gelecek nesillerin öğretmenlerini yetişmesinde yardımcı olmuştur.

Günümüzde Bulgaristan'da din eğitim ve öğretiminin diğer önemli şekli halk tarafından geleneksel olarak ailede başlatılarak sonradan din görevlilerinin katkılarıyla camilerde, resmi ve gayr-ı resmi Kur'an kurslarında gerçekleştirilen yaygın din eğitimi ve öğretimidir.[354] Kur'an kurslarının özel bir konumu vardır; çünkü buralarda çok sayıda kişiye din eğitimi vermektedir. Neredeyse Bulgaristan'ın her şehrinde ve pek çok köyünde Kur'an kursları mevcuttur ve her geçen yıl sayıları artmaktadır.[355] Bu çok

[352] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 50.
[353] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 50.
[354] Enfes Ali Mehmed, *Bulgaristanda bir din eğitimi öğretimi kurumu olarak imam-hatip liseleri: Beklenti ve sorunlar* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 1.
[355] Cambazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1944-2012*), 267.

önemli bir hizmettir, çünkü yalnızca üç şehirde İmam Hatip Lisesi bulunmakta ve sadece Sofya'da İslam Enstitüsü hizmet vermektedir. Dolayısıyla örgün eğitimin kapasitesi oldukça sınırlıdır ancak Kur'an kursları vasıtasıyla yaygın eğitimle çok sayıda kişi din eğitimi alabilmektedir.

Bulgaristan'da dört farklı türde Kur'an kursu bulunmakta ve her biri toplum için önemli rol oynamaktadır. Bulgaristan'da Hafızlık Kur'an Kursu, Yaz Kur'an Kursları, Yıllık Kur'an Kursları ve İmamlar yetiştirmek amacıyla düzenleyen ayrı kurslar bulunur.[356] Bunlardan ilk üçü farklı camilerde gerçekleştirmektedir. Dördüncü ise hâlihazırda Mestanlı İmam Hatip Lisesi binasında gerçekleştirmektedir. Her geçen yıl Yaz Kur'an Kursları ve Yıllık Kur'an Kurslarına katılan öğrenci sayısının arttığı gözlemlenmektedir. 2024 yılının yaz aylarında 9900 öğrenci Kur'an Kurslarına katıldığını kaydedilmektedir.[357]

Sonuç olarak günümüzdeki Bulgaristan'da din eğitimi sistemi hâlâ gelişmektedir, fakat çok daha özgür bir ortama ve daha fazla sayıda Müslümana ulaşma imkânına sahiptir. Bu noktada araştırmamızda adı geçen hocaların komünist parti döneminde yaptıkları çalışmaların meyve verdiğini söyleyebiliriz. Dönemin zorluklarına rağmen hocaların gösterdiği sabır ve fedakarlık Müslüman toplumunda derin bir iz bırakmıştır.

[356] Mehmedov, *Demokrasi Döneminde Bulgaristan'da Din Eğitimi*, 149.
[357] Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftülüğü, "Müslüman Diyaneti Başmüftülüğü Milli Temel Dini Bilgiler Yarışması Düzenledi".

SONUÇ

Bulgaristan'ın komünist döneminde ülkede yaşayan Müslümanların temel hak ve özgürlüklerinin büyük ölçüde ellerinden alındığı bilinen bir gerçektir. Homojen Bulgar sosyalist ulusunu oluşturmayı hedefleyen komünist rejim, marksist öğretileri benimseyerek dinleri yasaklamaya çalışmıştır. İnsanları dinden uzaklaştırmak adına kısıtlamalar getirmiştir. Ateist öğretileri vatandaşlarına dayatmaya çalışan rejim, ülkedeki bütün dini cemaatlere baskı uygulamıştır. Müslümanlar da bu politikaların odak noktası olmuştur. Bu çalışmada sadece Müslüman cemiyetine uygulanan politikalar ve baskılara odaklanıldığından yalnızca bu grubun yaşadıklarına yer verilmiştir.

Bu çalışma ile 1944-1989 yılların arasında Bulgaristan'ın Güney bölgesinde sivil din eğitimin alanına dair çalışmalar gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Dönemin tüm zorluklarına rağmen bölgede yaşayan Müslümanların din eğitimi faaliyetlerini sürdürdükleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde bölgede eğitim faaliyetlerinde bulunan hocaların ve öğrencilerinin isimleri büyük ölçüde tespit edilmiştir. Bu faaliyetin içinde olan hocaların talebeleri komünist rejimin düşmesinden sonra Müslümanların kimliklerini korumalarına ve dinlerini yaşamalarına büyük katkı sağlamıştır. Bu etki, günümüzde de sürmektedir. Bu çalışma, şartlar ne kadar zorlu olursa olsun istek ve çaba olduktan ilim ocağını söndürmenin hiçbir zaman mümkün olmayacağını göstermektedir. Çalışmamızın sınırları gereği Güney Bulgaristan'a odaklanmış olsak da diğer bölgelerde de benzer süreçlerin yaşandığını tahmin etmekteyiz. Çünkü diğer bölgelerde de isimler farklı olsa da gaye aynıdır.

Bu çalışmanın amacı Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların tarihinden önemli bir parçayı bilimsel bir yaklaşımla koruma altına almak ve bu alandaki boşluğa katkı sağlamaktı. Bu çerçevede literatür taraması ve sözlü tarih yöntemini kullandığımız çalışmamızda Bulgaristan'ın komünist dönemine tanıklık eden, dönemde öne çıkmış âlimler ve onların çalışmaları hakkında tarihsel bilgi elde edilmiştir. Çalışma kapsamında literatür taraması yapılırken genelde *Nüvvab Mezunları* ile ilgili daha fazla araştırma yapıldığını görülmüştür. *Nüvvab Medresesi*'nde hocalık yapan veya talebe olan önemli ilim adamları ve münevverlerin hayatları ile faaliyetleri büyük ölçüde kayıt altına alınmıştır. Ancak bizim bu çalışmada hayatlarını ele aldığımız hocaların çoğu (Abdullah Efendi ve kısmen Molla Raif hariç) *Nüvvab Medresesi*'nde okumadıkları için literatürde

adları neredeyse hiç geçmemektedir. Dolayısıyla bu çalışma ile literatüre önemli katkı sunulduğu düşünülmektedir. Dönemin ve Güney Bulgaristan'ın öne çıkmış ilim adamlarını tespit etmek, o bölgenin tarihini anlamak için önemli bir adımdır. Bu hocaların hayatları ve çalışmaları, daha fazla araştırılmaya değerdir. Hocalar arasındaki ilim silsilesi de araştırılmaya değer bir başka meseledir. Bu çalışmada bahsi geçen hocalar arasında da hoca/baba-talebe/oğul ilişkisi görmek mümkündür. Örneğin Madanlı Vaizi Molla Raif Efendi ile Molla Sadık Efendi arasında hoca/baba-talebe/oğul ilişkisi bulunmaktadır.

Bu çalışmanın sonucunda komünist dönemdeki sivil din eğitimin özelliklerini, rolü ve etkisi hakkında önemli çıkarımlar ve değerlendirmelere ulaşılmıştır. Komünist dönemde din hocaları ve talebelerinin karşılaştığı zorluklar tespit edilmiştir. Baskı ve engellemelere rağmen komünist dönemde din eğitimin sekteye uğramadığı ve kısmen de olsa İslam eğitim geleneğinin devam ettirildiğini ortaya çıkmıştır. Eğitimin özelliklerin açısından sivil din eğitiminin şahıs merkezli yapıldığı ve eğitim dilinin Osmanlıca ve Arapça olduğu gibi çıkarımlara ulaşılmıştır. Komünist dönemde aktif olan âlimlerin tek tip olmadıkları ve Güney Bulgaristan'daki Müslümanların farklı dini akımlara maruz kalmadıkları anlaşılmıştır. Ayrıca sivil din eğitiminin Müslüman kimliğini koruyarak asimilasyonu engelleyen bir unsura dönüşebileceği tezi oluşturulmuş ve bu tez, Güney Bulgaristan örneğinde desteklenmiştir.

Araştırmamızda söz konusu ettiğimiz âlimlerin hayatları ve çalışmalarıyla ilgili ulaşılamadığımız noktalar vardır. Haklarında daha fazla bilgiye ulaşma imkânımız olsaydı başka çıkarımlara da ulaşmış olacaktık. Fakat bu ilim adamlarının vefat etmiş olmalarından dolayı çoğu eksik noktayı tamamlamak mümkün olmamıştır. Birincil kaynaklarda da çok az bilgi bulunduğundan bazı temalar eksik kalmıştır. Araştırmamızdaki bilgiler çok yüzeysel görünebilir ya da bir bilimsel çalışma için daha çok derinleşmek daha yerinde olabilirdi. Yine çalışmada sadece bir âlimin hayatını üzere yoğunlaşarak komünist dönemindeki sivil din eğitiminin mahiyeti incelenebilirdi. Fakat biz bu çalışmayı bu alanda öncü olmasını temenni ederek tespit ettiğimiz on hocanın hayatı ve çalışmaları çerçevesinde planlamayı tercih ettik. Hocalar hakkında eksik bilgiler bulunsa da araştırmanın temel mesajını verebildiğini, amacına büyük ölçüde ulaştığını düşünmekteyiz.

Çalışmamıza yapabileceğimiz bir özeleştiri, analizden ziyade tarih kısmına yoğunlaşmış olmamızdır. Tarihe bu kadar odaklanma sebebimiz, bölgenin tarihini ve dönemin şartları anlamadan hocaların çalışmalarını ve fedakârlıklarını anlamanın mümkün olmayacağıdır. Sivil din eğitimin çalışmalarını anlamlandırmak için o tarihi süreci anlamak gerekmektedir. Her şahsiyetten sonra veya belli bir başlık altında bütün verileri analiz etmek bilimsel açısından daha tutarlı düşünebilir. Fakat herkes ile ilgili aynı ölçüde bilgi bulunmamıştır. Dolayısıyla konu temelli bir tasnif, verilerin karışmasına yol açabilirdi.

Araştırmamız literatürdeki boşluğa katkı sağlamayı hedeflemiştir, ancak iki yıl süren araştırma sürecinde ulaşamadığımız isimler vardır. Dolayısıyla bundan sonraki çalışmalarda literatürde yer almayan fakat önemli izler bırakmış olan hocaları tespit etmek ve onların çalışmalarını derlemek yerinde olacaktır. Bunun yanı sıra ulaşılan verilerden yola çıkarak yeni değerlendirmeler yapmak ve hocaların arasındaki ilişkileri daha yakından incelemek gerekmektedir. Bulgaristan'ın genelinde böyle bir çalışma yapılması durumunda önemli bir külliyat ve kültürel mirasın oluşabileceğini düşünmekteyiz. Aynı zamanda bu çalışmada sunulan kaynaklar bu konu ile ilgili yapılacak yeni araştırmalar için faydalı bir ön hazırlığı oluştuğunu düşünülmektedir.

Araştırmamızın bir diğer özelliği açık erişim olmayan pek çok bilgiyi bir araya getirmesidir. *Chat GPT* gibi yapay zekâ programları bile çalışmamızda yer verdiğimiz hocaların isimleri ve onların çalışmaları hakkında bilgi verememektedir. Çünkü yazılı eserlerde bu isimlerin bazıları ya hiç geçmemekte ya da çok az geçmektedir. Bilgilere ve kaynaklara ulaşma süreci daha zor olmasına rağmen literatüre katkı sunulmuştur ve araştırmamızın diğer amacı olan genç nesillerin bilinçlendirilmesi için bir kaynak derlemiştir.

Bu çalışma aynı zamanda komünist dönemde ortaya atılan hipotezi de çürütmektedir. Soya dönüş sürecindeki anlatımlar, Osmanlı Devleti'nin Balkanları zorla İslamlaştırdığını öne sürmektedir. Bilakis Osmanlı'nın çekilmesiyle birlikte yeni kurulan devletler milliyetçi akımlarına kendini kaptırarak Balkanlar'da kalan Müslümanları Hristiyanlaştırmaya veya dinsizleştirmeye çalışmışlardır. Eğer Balkanlar'daki Müslümanlar bilinçli olarak İslam'ı kabul etmemiş olsalardı, Müslüman kimliğini muhafaza edebilmek için bu kadar direniş gösterirler miydi? Kanaatimizce bu sorunun cevabı "Hayır"dır. Dolayısıyla bu çalışma ile aynı zamanda Müslümanların Müslüman

kimliğinin muhafaza edilmesinde gösterdikleri direnç de ortaya çıkmıştır ve örneklerle bunu ispatlamıştır.

Araştırma sürecinde birçok insanla görüşme yapılmıştır. Her görüşme sonunda toplumsal hafızanın genç neslin bilinçlendirilmesinde ne kadar gerekli olduğu anlaşılmıştır. Bahsettiğimiz dönem yakın tarihten bir parça olsa da yeni nesil, ebeveynlerinin ve dedelerinin neler yaşadığını çok az bilmektedir. Zira günümüzde bölgede verilen kurumsal eğitimdeki tarih derslerinde bu karanlık dönemde halkın temel haklarının nasıl ellerinden alındığına oldukça sınırlı değinilmektedir. Bu bağlamda da bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Komünist dönemde yaşayan âlimlerin sırf İslami eğitim vermeye devam edebilmek için ödedikleri bedellerin unutulmamalıdır. Zira tüm bunlar, günümüzde sahip olduğumuz imkanları daha iyi kullanmak ve daha etkili çalışmak için bir motivasyon kaynağıdır.

KAYNAKÇA

Ahmed, Vedat S. "Bulgaristan'da Müslüman-Türk Varlığının korunmasındaki en önemli etken olan İslami Eğitimin Geçmişi ve Bugünü". *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*. ed. İsmail Göksoy vd. 179-191. İsparta: S.D.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2007.

Ahmed, Vedat S. "Hazreti Muhammed'e Olan Bağlılığın Zor Zamanlardaki İfadesi: Madanlı Raif Efendi'nin "Yeni Mevlid-i Şerif Kitabı". *Kültür Cografyamızda. Hz. Muhammed Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya Ve Balkanlar)*. 1/303-316. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

Ahmed, Vedat S. "Son dönemdeki en değerli hocalarımızdan Molla Sadık Efendi". *Müslümanlar Dergisi*, 12/3 (Mart 2018), 17.

Ahmed, Vedat S. "Бранител на духовната крепост-Мадан". *Müslümanlar dergisi* 12/8 (Ağustos 2009), 28-29.

Ahmedov, Alper. *Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da Kur'an Çalışmaları.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/54041.pdf

Anonim. "Mehmet Tabakov - Bir hayat ki…dine adanmış". *Müslümanlar Dergisi,* 12/5 (Mayıs 2010), 11-13.

Ataman, Kemal. *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*. Bursa: Sentez Yay., 4. Basım, 2014.

Aziz, Aysel. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., 13. Basım, 2020.

Bieber, Florian. "Muslim Identity In The Balkans Before The Establishment Of Nation States". *Nationalities Papers* 28/1, (2000), 14. https://doi.org/10.1080/00905990050002434

Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftülüğü. "Blagoevgrad'ta 1850 Çocuk Yaz Kur'an Kurslarina Katıldı". Erişim 19 Eylül 2024. https://www.grandmufti.bg/tr/za-nas-5/novini/12875-1850bl-2.html

Bulgaristan Cumhuriyeti Müslümanlar Diyaneti Başmüftülüğü. "Müslüman Diyaneti Başmüftülüğü Milli Temel Dini Bilgiler Yarışması Düzenledi". Erişim 19 Eylül 2024. https://www.grandmufti.bg/tr/za-nas-5/novini/12937-2024-09-02-10-46-45.html

Cambazov, İsmail. *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*. Sofya: Başmüftülük Yayınları, 2013.

Cambazov, İsmail. *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1944-2012)*. Sofya: Başmüftülük Yayınları, 2013.

Cambazov, İsmail. *Medresetü'n-Nüvvab: anılar, belgeler*. Sofya: Ahmed Davudoğlu Vakfı Yayınları, 2005.

Cambridge Dictionary. Erişim 31 Ağustos 2024. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/civil

Ceylan, Ayhan. "Bulgaristan Emâreti (Prensliği) Anayasası: 1879 Tırnova Anayasası". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/44, (2022), 630-677. doi: 10.46928/iticusbe.1173389

Ceylan, Can. "İslam'da Sivil Din Ne Anlama Gelir?". *Liberal Düşünce* 20/78 (Bahar 2015), 61-73. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790533

Creswell, John W. *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. çev. ed. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 3.Baskı, 2017.

Çalışkan, Basri Zilabid, *Bulgaristan'da İslam (1878-2018)*. İstanbul: İnkılab Basım Yayım, 2019.

Çitak, Hüseyin. „Бележития родопски учен Мехмедали Ефенди [Münevver Rodoplu Âlim Mehmedali Efendi]. *Islam.Forumotion.Asia.* Erişim 29 Ocak 2024. https://islam.forumotion.asia/t2090-topic

Debati. "Окончателни данни на НСИ: 85% от населението на страната се самоопределя като българско" [Son NSİ verileri: Ülke nüfusunun %85'i kendisini Bulgar olarak tanımlıyor]. Erişim 3 Ağustos 2024. https://debati.bg/okonchatelni-danni-na-nsi-85-ot-naselenieto-na-stranata-se-samoopredelya-kato-balgarsk

Demirhan, Hasan. "Sözlü anlatımlarla 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları". *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 16, (Eylül 2019), 480-498. https://doi.org/10.29000/rumelide.619020

Düzce, Mesut. *Türkiye'de 'Sivil Din' Olgusu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=W5fWGcD-zkB4Ofc4Q864sQ&no=LKRR87LIJ_kQfysnkQ-svg

Gluhov, Faik. *Мюсюлманите в златоград (даръдере)*. [Zlatograd'da (Darıdere'de) Müslümanlar] Smolyan: Printakom Design, 1. Basım, 2024.

Gruev, Mihail vd. *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя.* [Zulüm, Siyaset, Hafıza. Pirin Makedonya'da Komünisr rejimi - çağdaşın ve araştırmacının yansımaları] Sofya: Üniversite Yayınevi "St. Kliment Ohridski", 2011.

Gündüz, Tufan. *Belene Ölüm İçin Yer Sert Uçmak İçin Gök Uzak*. Ankara: YTB Yay., 2021.

Hadzhi, Muhammed. *Религиозният Живот Според Труда на Мехмед Табаков*. Sofya: Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 2015.

Hadzhi, Mustafa Alish. *Din Değiştirmenin Sosyolojik Sonuçlari (Bulgaristan Örneği).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=1HNkyCfSmr5xjsDBjv_H_A&no=JC-7UYtbLMjEtM8ck_rFzw

Hamid, Mehmed. „Мюсюлманите от Рибново [Ribnovolu Müslümanlar]”. Müslümanlar Dergisi 12/12 (Aralık 2015), 10.

Hatiboğlu, İbrahim. “Medresetü’n-Nüvvâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Temmuz 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/medresetun-nuvvab

Hatip, Cemal. „Мехмед Хамид Ходжа Ефенди“. *Müslümanlar dergisi*, 12/1 (Ocak 2018), 17.

İsov, Mümin. “İslâm’a Karşı Propaganda: Komünist Rejim Yıllarında Bulgar Ders Kitaplarında İslâmlaşma Anlatısı”. *Balkan Tarihi Araştırmaları II*, ed. Bülent Akyay. 377-420. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınevi, 2022.

Jeliaskova, Antonina. “Формиране на Мюсюлманските Общности и Комплексите на Балканските Историографии“. *Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Книга 1: Мюсюлманските общности на Балканите и в България.Исторически ескизи. ed.* Antonina Jeliaskova vd. 50-65. Sofya: Mejdunaroden Tsentar za izsledvane na Maltsinstvata i KulturniteVzaimodeistvia, 1997.

Kartal, Muzaffer. “Darıdere (Zlatograd) Müftüsü Kamil Efendi Hakkında Öğrencisi Muzaffer Kartal Hoca İle Mülakat” (Görüşmeci: Muhammed Hasanov, Görüşme Transkripsiyonu). *Müslümanlar Dergisi 12* (Aralık 2016), 2-3.

Kılıç, Osman. *Kader Kurbanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Lutov, Ahmet. *Bulgaristan Müslümanlarının Dini ve Sosyal Hayatı*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=uY6ynb3LshaZcx0KNBSDIw&no=eYvHciyDO8DbF6AcgiMcug

Mehmed, Enfes Ali. *Bulgaristanda Bir Din Eğitimi Öğretimi Kurumu Olarak İmam-Hatip Liseleri: Beklenti ve Sorunlar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=Z6nidJoknjitzzfAWQqYOA&no=SdldY2ttg5_RWYQTvM1cDA

Mehmedov, Ali. *Bulgaristan Şumnu’daki Medresetü’n- Nüvvab’ın İslam Din Eğitimi Tarihindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2011.

Mehmedov, Ali. *Demokrasi Döneminde Bulgaristan’da Din Eğitimi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019. https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/77157/T08733.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Memişoğlu, Hüseyin. *Bulgaristan’da Türk İslam Kültürü ve Sanatı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2007.

Memişoğlu, Hüseyin. *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Memişoğlu, Hüseyin. "Pomaklar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Temmuz 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/pomaklar

Milezimov, Hairi. “История за едни тежки времена (Zor zamanların tarihi)”. *rudozemdnes.bg*. Erişim 13 Nisan 2024. http://rudozemdnes.bg/Istoriya-za-edni-tezhkivremena?fbclid=IwAR01AQkT58Z1vDsgU4Pj9jjglg1BqfohIkoBfPnqq8zO-NA3C1TifDNdL-Q

Nazarska, Jorjeta. *Religiozno kulturno nasledstvo ı ateizım v komunistiçeska Bılgariya (50-80-te godini na XX v.).* Sofya: Za bukvite-O pismenehı, 2022.

Okiç, Muhammed Tayyib. “Güneydoğu Avrupa'da İslam'ın Zuhuru = Emergence of Islam in South-Eastern Europe”. *İslâmî Araştırmalar* 6/2 (1992), 91-104.

Popoviç, Aleksandır. *Balkanlar’da İslâm*. Çev. Komisyon. İstanbul: İnsan Yay., 1995.

Raşid, Kemal. “Абдуллах Ефенди – Ваиз, учител и интелектуалец сред мюсюлманите в Асеновград”. *Müslümanlar Dergisi* 12/5 (Mayıs 2023), 17.

Şakir, Aziz Nazmi. “Islamophobia In Bulgaria National Report 2022”. *European Islamophobia Report 2022*. eds. Enes Bayrakli vd. 1/127- 145. Istanbul: Leopold Weiss Institute Austria, 2023.

Şeh, İsra. *Balkan Tarihinde İlinden İsyanı ve Kruşevo’da Hükümet Kurma Girişimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET002927.pdf

Şükrü, Murat. “Yer altında Kur’an okuyan adam” (Görüşmeci: Anonim, Görüşme Transkripsiyonu). *Müslümanlar Dergisi* 8 (Ağustos 2009), 11.

Tabakov, Mehmed. *Vseobşta İstoriya na Sveta*, ty, yy. özel arşiv.

TRT Haber, “Bulgaristan'da son Osmanlı”. Erişim 12 Mart 2024. https://www.trthaber.com/haber/dunya/bulgaristanda-son-osmanli-96513.html

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim 31 Ağustos 2024. https://sozluk.gov.tr/

YTB, Yurtdişi Türkler Ve Akraba Topluluklar Başkanliği. “Belene: Ölüm İçin Yer Sert Uçmak İçin Gök Uzak”. Erişim 1 Eylül 2024. https://ytb.gov.tr/haberler/belene-olum-icin-yer-sert-ucmak-icin-gok-uzak

Ислям Лекции [İslami Dersler], “Ходжата на с.Бирково Мехмед Табаков” [Birkova köyünün Hocası Mehmed Tabakov]. YouTube Yayını. Yayınlanma Tarihi 6 Temmuz 2011. https://www.youtube.com/watch?v=TlXFMwStbgE&t=504s

EKLER

EK 1: Bulgaristan'ın Komünist Döneminde Sivil Din Eğitimi Tez Çalışması Görüşme Soruları

GÖRÜŞME SORULARI

A. Komünist döneminde sivil din eğitimi faaliyetini yürüten âlimin yakını/öğrencisine yöneltilen sorular:

- Kendinizi tanıtır mısınız?
- Kendi din eğitim serüveninizden bahseder misiniz?
- Çocukluğunuzda gençliğinizde doğup büyüdüğünüz bölgede sizi etkileyen hoca var mıydı?
- Komünist dönemi Bulgaristan'da yaşayan Müslümanlar için hakikaten çok zor bir dönem. Buna rağmen birçok büyüklerimiz dinimizi ve değerlerimizi korumak için gizli ve riskli de olsa çaba sarf ettiler. O dönemde yaşayan ve dinimizi etrafındaki insanlara öğretmeye çalışan isimler aklınıza geliyor mu? Onunla/Onlarla ilgili daha fazla bilgi paylaşabilir misiniz?

B. Âlimin kişisel bilgileriyle ilgili sorular:

- Âlimin ismi neydi?
- Nerede doğmuş?
- Annesinin ve babasının ismi neymiş?
- Doğum tarihi ne zaman?
- Vefat yeri ve vefat tarihi ne zaman?
- Çocukları var mı?
- Hangi şehirde/köyde hizmette bulunmuş?
- Vefat edene kadar hangi şehirlerde/köylerde yaşamış?
- Hocaları kimler? Nerede eğitim görmüş? Nasıl bir eğitim görmüş?
- Kaç dil biliyormuş?
- Mesleği neymiş?

C. İlgili âlimin sivil din eğitiminin niteliğiyle ilgili sorular:

- Kimlerin kitaplarını okumuş? Kimden etkilenmiş?
- Hangi öğrencileri yetiştirmiş?

- Eser kaleme almış mı? Ne tür eserleri var? Hangi dilde?
- Halka irşad faaliyetlerinde bulunmuş mu?
- Kuran eğitimi vermiş mi?
- Kuran eğitimine mi önem vermiş yoksa ilmihal eğitimine mi?
- Siyasi anlamda görünür olmuş mu?
- Ne tür zorluklar çekmiş? (Örneğin: hapse atılmış mı?)
- Mezhep olarak, düşünce olarak hangisine yakınmış?
- Osmanlı geleneğini mi devam ettirmiş yoksa yeni akımların tesirinin altında kalmış?
- Tesiri nedir?
- Sizce ilgili Hocanın faaliyetleri Balkanlar'daki din eğitimini korumuş mudur?
- Onunla ilgili daha fazla bilgiye sahip olan birisi var mıdır?
- Onun hayatı ile ilgili başka nereden bilgi edinebilir?
- Onunla özel hatıralarınız var mı veya hiç duydunuz mu?

Görüşmeyi Yöneten : ……
Görüşme Tarihi : …. /…. / 2023

Ek 2: Etik Kurul İzni